

Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών
Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:
Εκπαίδευση και Πολιτισμός
Γ' Κατεύθυνση: Αγωγή και Πολιτισμός

Διπλωματική Εργασία

Συμβολικά τοπία μνήμης: Η Δημόσια Γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς

Δρόσου Καλλιόπη

Τριμελής Επιτροπή:

Επιβλέπων Καθηγητής
Κρητικός Γ., Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλη της Επιτροπής:

Γεωργιτσογιάννη Ευ., Καθηγήτρια
Μαλινδρέτος Γ., Επίκουρος Καθηγητής

ΑΘΗΝΑ, 2016

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στην κατεύθυνση

«ΑΓΩΓΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

που απονέμει το Τμήμα Οικιακής Οικονομίας & Οικολογίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου.

Εγκρίθηκε την 07/07/2016 από την εξεταστική επιτροπή:

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ

ΒΑΘΜΙΔΑ

ΥΠΟΓΡΑΦΗ

ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
(επιβλέπων)

Αναπληρωτής
Καθηγητής

ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

Καθηγήτρια

ΜΑΛΙΝΔΡΕΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Επίκουρος
Καθηγητής

*Στους γονείς μου,
Εμμανουήλ & Ευαγγελία*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	6
Περίληψη.....	8
Abstract.....	9
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο 1: Δημόσιος χώρος-Τέχνη-Κοινό-Γλυπτική.....	13
1.1. Ο δημόσιος χώρος ως ένα συμβολικό και δυναμικό πεδίο δράσης.....	13
1.2. Το κοινό ως παράγοντας συν-διαμόρφωσης της δημόσιας τέχνης.....	18
1.3. Ο ρόλος και η αναγκαιότητα παρουσίας της νεοελληνικής γλυπτικής στο δημόσιο χώρο.....	24
Κεφάλαιο 2: Μνημείο-Μνήμη-Ταυτότητα-Τοπική Ιστορία.....	31
2.1. Τα μνημεία μιας πόλης ως ενεργοί τόποι μνήμης-ταυτότητας.....	31
2.2. Αξιοποίηση των μνημείων στη διδακτική της τοπικής ιστορίας.....	41
Κεφάλαιο 3: Η Δημόσια Γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς ως συμβολικά τοπία μνήμης....	47
3.1. Η ιστορία της πόλης της Κηφισιάς τη χρονική περίοδο 1900-1945.....	47
3.2. Τα δημόσια μνημεία της πόλης ως συμβολικά τοπία μνήμης.....	64
3.2.1. Ανδριάντας Παύλου Μελά.....	64
3.2.2. Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα.....	67
3.2.3. Μνημείο Μικρασιατών.....	69
3.2.4. Μνημείο Εθνικής Αντίστασης.....	73
3.2.5. Ηρώο Κηφισιάς.....	76
3.2.6. Ηρώο Νέας Ερυθραίας.....	79
3.2.7. Ηρώο Εκάλης.....	82
3.2.8. Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιακών.....	84
Κεφάλαιο 4: Έρευνα στους κατοίκους του Δήμου Κηφισιάς για τη σύνδεση μνημείων -μνήμης-τοπικής ιστορίας.....	89
4.1. Μεθοδολογία της έρευνας.....	89
4.1.1. Βασικός σκοπός και οι επιμέρους ερευνητικοί στόχοι.....	89
4.1.2. Επιλογή μεθόδου και ερευνητικού εργαλείου.....	90
4.2. Ανάλυση των δεδομένων.....	95
Κεφάλαιο 5: Παρουσίαση των αποτελεσμάτων.....	97
5.1. Περιγραφική Στατιστική.....	97

5.1.1. Δημογραφικά στοιχεία του δείγματος.....	97
5.1.2. Γενικές πληροφορίες για τη σχέση δημόσιας τέχνης-κοινού.....	102
5.1.3. Στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων για τη σύνδεση μνημείων -μνήμης-τοπικής ιστορίας.....	109
5.1.4. Στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων για τα οφέλη ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στην περιοχή.....	115
5.2. Επαγωγική Στατιστική-Έλεγχοι Ανεξαρτησίας.....	118
5.3. Συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας.....	130
Κεφάλαιο 6: Συμπεράσματα.....	136
Κεφάλαιο 7: Ανάδειξη των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς.....	142
7.1. Προτάσεις εκπαιδευτικών προγραμμάτων.....	142
Πηγές.....	156
Βιβλιογραφία.....	156
Ελληνική.....	156
Ξενόγλωσση.....	160
Περιοδικά-Εφημερίδες.....	162
Συνεντεύξεις.....	164
Αρχεία.....	164
Διαδικτυακοί τόποι.....	164
Παραρτήματα.....	165
Παράρτημα Ι.....	165
Εικόνες των δημόσιων γλυπτών στο Δήμο Κηφισιάς.....	165
Παράρτημα ΙΙ.....	171
Ερωτηματολόγιο έρευνας.....	171
Παράρτημα ΙΙΙ.....	177
Πίνακες συχνοτήτων.....	177
Παράρτημα ΙV.....	185
Κατάλογος εικόνων, διαγραμμάτων και πινάκων.....	185

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο *«Συμβολικά τοπία μνήμης: Η Δημόσια Γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς»* που αποτέλεσε για μένα το πιο δύσκολο και ταυτόχρονα το πιο δημιουργικό κομμάτι του ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Πολιτισμός» του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου, δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη συμβολή ορισμένων ανθρώπων.

Πρωτίστως, ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου και επιβλέποντα, κ. Γεώργιο Κρητικό, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε από το ξεκίνημα κιόλας της διαδικασίας εκπόνησης της διπλωματικής μου, αλλά και για την καθοδήγηση και ουσιαστική στήριξή του σε όλο το δύσκολο χρονικό διάστημα της συγγραφής της.

Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτριά μου, κ. Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη, για τις καίριες επισημάνσεις και συμβουλές της, αλλά και την υποστήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού. Θερμές ευχαριστίες και στον καθηγητή μου, κ. Γεώργιο Μαλινδρέτο, για τις εύστοχες παρατηρήσεις και τη συμβολή του κυρίως στο κομμάτι της στατιστικής ανάλυσης των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Από τη θέση αυτή, ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω:

Στην κ. Χριστίνα Α. Κοντάκου, Γενική Γραμματέα στο Δήμο Κηφισιάς και στον κ. Σταύρο Χρ. Ζαπάντη, Πρόεδρο του ΝΠΔΔ Πολιτισμού & Αθλητισμού Δήμου Κηφισιάς «Δημήτριος Βικέλας», οι οποίοι με μεγάλη προθυμία μου χορήγησαν άδεια αφενός για τη διανομή και συμπλήρωση των ερωτηματολογίων στους χώρους-κτίρια που ανήκουν στο δήμο και αφετέρου για την αναζήτηση στοιχείων για τα επιλεγέντα δημόσια μνημεία στο αρχαιακό υλικό του.

Στον κ. Βασίλη Βάρσο, πρώην Δήμαρχο Κηφισιάς, στον κ. Νίκο Καραφωτίου, πρώην Αντιδήμαρχο Νέας Ερυθραίας, στον κ. Κυριάκο Μαρτάκη, Πρόεδρο της Ένωσης Μικρασιατών Νέας Ερυθραίας, στην κ. Αντωνία Μπομπάκου, Πρόεδρο του Συλλόγου Αλατσατιανών Νέας Ερυθραίας, στον κ. Γεώργιο Οικονομίδη, Πρόεδρο του Συνεταιρισμού Αιγυπτιωτών Κηφισιάς και στο κ. Πάνο Ραυτόπουλο, Δημοτικό Σύμβουλο Κηφισιάς, οι οποίοι, μέσω των συζητήσεων που είχαμε, φώτισαν περισσότερο την αναγκαιότητα

παρουσίας και το συμβολικό ρόλο που καλούνται να παίξουν τα δημόσια μνημεία στο Δήμο Κηφισιάς.

Στους συλλόγους της Κηφισιάς που απευθύνθηκα για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, αλλά και σε όλους τους κατοίκους του ευρύτερου Δήμου Κηφισιάς-Νέας Ερυθραίας-Εκάλης που δέχτηκαν με προθυμία να συμμετέχουν στην έρευνα.

Στις συμφοιτήτριές μου, για την αγάπη και συμπαράσταση που μου πρόσφεραν στη διάρκεια αυτών των δύο χρόνων του μεταπτυχιακού.

Στους γονείς μου, Εμμανουήλ και Ευαγγελία, στους οποίους αφιερώνω την παρούσα εργασία ως ελάχιστο δείγμα όλων όσων μου έχουν προσφέρει μέχρι σήμερα, και κυρίως για την υπομονή, στήριξη και αμέριστη αγάπη τους.

Αθήνα, Ιούλιος 2016

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων και στάσεων των κατοίκων του ευρύτερου Δήμου Κηφισιάς-Νέας Ερυθραίας-Εκάλης για τον κοινωνικό ρόλο των μνημείων ως φορέα μηνυμάτων και αξιών. Συγκεκριμένα, η έρευνα επικεντρώθηκε στην εξέταση της σχέσης της δημόσιας γλυπτικής με τη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης των μόνιμων κατοίκων της πόλης. Από τη στατιστική ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας προέκυψε ότι, παρόλο που οι κάτοικοι της περιοχής αναγνωρίζουν τη μνημονευτική λειτουργία των μνημείων που έχει στόχο να ενισχύσει την κυρίαρχη συλλογική μνήμη, οι ίδιοι αντιλαμβάνονται οριακά τη σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με την ίδια την ιστορία της Κηφισιάς.

Η οριακή σύνδεση μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας επιβεβαιώνει τη θεωρία ότι η διέγερση της μνήμης δεν είναι μια διαδικασία που προκαλείται αυτόματα από την παρουσία ενός μνημείου στο χώρο. Η ανάγκη να θυμόμαστε το παρελθόν και την ιστορία του τόπου εξαρτάται συχνά και από τις αντίστοιχες προθέσεις της ανθρώπινης κοινότητας. Χωρίς, δηλαδή, την πολιτική και ατομική βούληση για ενεργοποίηση της μνήμης τα μνημεία παραμένουν γυμνά νοηματικού περιεχομένου, εγκαταλείπονται στη φυσική και συμβολική φθορά της λήθης. Και εδώ, ακριβώς, έγκειται η αναγκαιότητα ανάδειξης και αξιοποίησης των δημόσιων μνημείων. Ειδικότερα, η Δημόσια Γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς θα μπορούσε να διαδραματίσει παιδευτικό ρόλο και να κινήσει το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για την ενασχόλησή τους με την τοπική ιστορία, μέσω υλοποίησης –από το δήμο ή από ιδιωτικούς φορείς– τοπικών πολιτιστικών δράσεων, ξεναγήσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων με σκοπό την προσέγγιση και κατανόηση της ιστορίας του τόπου.

Λέξεις-κλειδιά: δημόσιος χώρος, τέχνη, κοινό, μνημείο, μνήμη, τοπική ιστορία, ανάδειξη δημόσιας γλυπτικής, εκπαιδευτικά προγράμματα

ABSTRACT

This dissertation analyzes the beliefs and attitudes held by the residents of the wider area of the Municipality of Kifissia, Nea Erythrea and Ekali on the issue of the social role of monuments as the bearer of messages and values. More specifically, the research focuses on the examination of the relation of public sculpture to the preservation of the permanent residents' collective memory. From the statistical analysis of the research results, it has been inferred that, although the residents of this area recognize the memorial function of monuments, which aims to the reinforcement of the dominant collective memory, they themselves perceive the connection between public sculpture and the history of Kifissia itself only at a borderline level.

The borderline-level connection among the monument-the memory and the local history confirms the theory that the stimulation of memory is not a process automatically caused by the presence of a monument in space. The need to remember the past and the history of a place often depends on the respective intentions of the human community as well. In other words, without the political and individual will to activate the memory, monuments lose their conceptual content, are abandoned to the natural and symbolic decay of oblivion. And this is exactly the point where the necessity for highlighting and reclaiming public monuments lies. To be more specific, Public Sculpture in the Municipality of Kifissia could play an educational role and evoke the residents' interest in coming to contact with local history through the realization of local cultural events, guided tours, and educational programs – conducted either by the Municipality or by private entities- with the intention of approaching and understanding local history.

Key-words: public space, art, audience, monument, memory, local history, highlighting public sculpture, educational programs

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ανέκαθεν η γλυπτική ήταν μια τέχνη οικεία προς το λαό, κυρίως λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της. Αυτός ήταν και ο λόγος που αναδείχθηκε σε επίσημη τέχνη, δηλαδή τέχνη που επιβάλλεται από μια ισχυρή κοινωνική ομάδα, έχει προκαθορισμένο θέμα, είναι ιδεολογικά φορτισμένη και αισθητικά συντηρητική. Έτσι, ολόκληρο το 19^ο αι. και σε μεγάλο βαθμό τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, η δημόσια γλυπτική υπηρέτησε, κατά κύριο λόγο, εξωκαλλιτεχνικούς σκοπούς και τα υπαίθρια γλυπτά είχαν την αποστολή να διατηρήσουν την ιστορική μνήμη, να προβάλλουν καθιερωμένες αξίες, να διδάξουν, να φρονηματίσουν εθνικά. Επομένως η αξία των δημόσιων μνημείων είναι πρώτα ιστορική και έπειτα και συμπτωματικά καλλιτεχνική.

Ως εκ τούτου επιβλήθηκαν συγκεκριμένες κατηγορίες μνημείων, τα οποία –εκτός των άλλων– ανέλαβαν και διακοσμητικό ρόλο, δηλαδή ηρώα, ανδριάντες, προτομές και τα κάθε είδους τιμητικά μνημεία για εθνικούς ευεργέτες, φιλέλληνες, πολιτικούς. Στα παραπάνω θα πρέπει να συμπεριληφθούν και τα μνημεία-ηρώα για τους νεκρούς οπλίτες, ένα φαινόμενο που πρωτοεμφανίστηκε στη Γαλλία το 1870 και πήρε διαστάσεις σε ευρωπαϊκή κλίμακα αμέσως μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Για τα μνημεία αυτά, βασική στόχευση της δημιουργίας τους ήταν η έκφραση ευγνωμοσύνης στους αγωνιστές της ελευθερίας και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα.

Επιπλέον, επειδή τα δημόσια μνημεία επιλέγονται από μια κυρίαρχη εξουσία ως έναν τρόπο νομιμοποίησής της και ως έναν τρόπο επιβολής στο κοινό κυρίαρχων ιδεολογικών αξιών και προτύπων, συνιστούν οδοδείκτες μιας επιλεκτικής εθνικής μνήμης με βάση τα κυρίαρχα εθνικά αφηγήματα και την επίσημη εθνική ιστορία. Γύρω από αυτά τα εθνικά μνημεία συνήθως εξυμνούνται τα τραύματα που υπέστη από τους εχθρούς και υπέφερε γενναία το έθνος. Η παρουσία του Άλλου –του ξένου και του εχθρού, αυτού που ανήκει στην άλλη εθνοτική ομάδα, στο εχθρικό στρατόπεδο– γίνεται αισθητή ως καταστατική απουσία, μέσω της εξάλειψης, ή ως υπερβολική παρουσία, μέσω της δαιμονοποίησης.

Από την άλλη μεριά, όμως, όσο και αν τα εθνικά μνημεία που κοσμούν τις πλατείες προορίζονται για να διαρκέσουν παγώνοντας το χρόνο, γίνονται αναπόφευκτα φορείς της διαρκούς δυνατότητας για μια διαφορετική ενοίκηση. Με άλλα λόγια, αναδεικνύεται η ικανότητά τους να προσλαμβάνουν ποικίλες σημασίες και αξίες και να ανακαλούν διαφορετικές ιδέες και μνήμες. Αν και προικίζονται, δηλαδή, με συγκεκριμένο περιεχόμενο, το οποίο συνδέεται με το πολιτικο-ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας που τα δημιούργησε, μπορεί να αποτελέσουν τεκμήρια πάνω στα οποία είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν

άλλες ερμηνείες του παρελθόντος. Ακόμη, θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψιν και την υποκειμενική αντιληπτική ικανότητα των θεατών που σχετίζεται με τις διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές ή και πολιτισμικές προσλαμβάνουσες. Και οι παραπάνω διαπιστώσεις, αποτέλεσαν το έναυσμα προκειμένου να θέσουμε το εξής εύλογο ερώτημα: σε ποιο βαθμό η δημόσια γλυπτική μιας πόλης συνδέεται με τη διατήρηση συλλογικής ιστορικής μνήμης των σημερινών κατοίκων της, αλλά και με ποιον τρόπο θα μπορούσε να συμβάλει η ίδια στην καλλιέργεια του ενδιαφέροντός τους για την τοπική ιστορία; Και γι' αυτήν ακριβώς τη διερεύνηση της σύνδεσης μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας επιλέχθηκαν συγκεκριμένα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς.

Όσον αφορά την πρωτοτυπία της παρούσας έρευνας, έγκειται στο γεγονός ότι για πρώτη φορά θα διερευνηθούν οι στάσεις και οι αντιλήψεις των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς, σχετικά με τη δημόσια γλυπτική και τη σύνδεσή της με τα ζητήματα της μνήμης. Παράλληλα, το μεγάλο πλεονέκτημά της είναι ότι θα φέρει στην επιφάνεια τις φωνές των κατοίκων του δήμου σχετικά με τα γλυπτά που τους περιβάλλουν, καθώς δεν τους είχε δοθεί –μέχρι σήμερα– η δυνατότητα έκφρασης των δικών τους απόψεων για την επιλογή της κατάλληλης μορφής ή του κατάλληλου χώρου τοποθέτησης. Με αυτόν τον τρόπο, ενδεχομένως να περιορίζονταν οι όποιες δυσκολίες κατανόησής τους, ενώ ταυτόχρονα τα ίδια τα γλυπτά θα άνοιγαν μια διαδικασία δημιουργικού διαλόγου με τους θεατές, επιτρέποντάς τους μια πληθώρα ερμηνειών τόσο σε σχέση με την εσωτερική αξία τους όσο και σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο τους. Άλλωστε, μια πραγματική δημόσια τέχνη οφείλει να ανοίγει μια διαδικασία ανοικτού διαλόγου με το κοινό, όχι ως ένα στατικό και άψυχο αντικείμενο, αλλά ως ένα ζωντανό φορέα μνήμης και σύνδεσης με το παρελθόν και ταυτόχρονα ως κομμάτι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.

Η εργασία δομήθηκε σε επτά κεφάλαια:

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στο συμβολικό ρόλο του δημόσιου χώρου ως φορέα ποικίλων νοημάτων, αξιών και εικόνων για διαφορετικές ομάδες κοινού και ως δυναμικό πεδίο που γνωρίζει ανακατατάξεις διαχρονικά. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο κοινό ως παράγοντα συν-διαμόρφωσης της δημόσιας τέχνης, αλλά και στο ρόλο και την αναγκαιότητα παρουσίας της νεοελληνικής γλυπτικής στο δημόσιο χώρο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται οι έννοιες μνημείο-μνήμη-ταυτότητα και αναλύεται η μεταξύ τους σχέση. Παράλληλα γίνεται αναφορά στους ποικίλους συμβολισμούς και τα νοήματα που αποδίδονται στα μνημεία, αλλά και στην αναγκαιότητα ενίσχυσης του εκπαιδευτικού ρόλου της δημόσιας γλυπτικής μιας πόλης με σκοπό να κεντρίσει το ενδιαφέρον των κατοίκων της για την τοπική ιστορία.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται ιστορική αναδρομή για την περιοχή της Κηφισιάς και ακολούθως παρουσιάζονται τα δημόσια μνημεία της, εστιάζοντας κυρίως το ενδιαφέρον στη σύνδεσή τους με τη μνήμη και την τοπική ιστορία.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά την εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο των ερωτηματολογίων στους κατοίκους του Δήμου Κηφισιάς με σκοπό τη διερεύνηση της κατανόησης της σχέσης μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στη μεθοδολογία της έρευνας και στην ανάλυση των δεδομένων.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν με τη βοήθεια τόσο της περιγραφικής στατιστικής, όσο και της επαγωγικής στατιστικής με τους ελέγχους ανεξαρτησίας χ^2 . Παρατίθενται σχετικοί πίνακες και διαγράμματα με σχολιασμό.

Στο έκτο κεφάλαιο διατυπώνονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα.

Το έβδομο κεφάλαιο αφορά την αναγκαιότητα ανάδειξης της δημόσιας γλυπτικής στο Δήμο Κηφισιάς, για την οποία ανάδειξη προτείνονται δύο εκπαιδευτικά προγράμματα για υλοποίηση στο χώρο των μνημείων.

Στη συνέχεια δίνονται οι πηγές που αξιοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία και ειδικότερα η βιβλιογραφία ελληνική και ξενόγλωσση, τα άρθρα από περιοδικά-εφημερίδες, οι συνεντεύξεις, τα αρχεία του δήμου και το υλικό που αξιοποιήθηκε μέσω του διαδικτύου.

Τέλος, στα παραρτήματα παρατίθενται: Παράρτημα I: οι εικόνες των δημόσιων γλυπτών, Παράρτημα II: το ερωτηματολόγιο της έρευνας, Παράρτημα III: οι πίνακες συχνοτήτων και Παράρτημα IV: ο κατάλογος με τις εικόνες, τα διαγράμματα και τους πίνακες που εμφανίζονται στην εργασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ-ΤΕΧΝΗ-ΚΟΙΝΟ-ΓΛΥΠΤΙΚΗ

1.1. Ο δημόσιος χώρος ως ένα συμβολικό και δυναμικό πεδίο δράσης

Η έννοια *χώρος* χαρακτηρίζει την εποχή μας και ιδιαίτερα τη δυτική κουλτούρα. Ο χώρος είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Τίποτα απ' όσα κάνουν οι άνθρωποι δεν μπορεί να δραπετεύσει από το χώρο. Χώρος και άνθρωπος αποτελούν δύο αλληλένδετες έννοιες, όπου κάθε μία από αυτές συμβάλλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας της άλλης. Στην παρούσα ενότητα θα εστιάσουμε στο συμβολικό ρόλο του δημόσιου χώρου ως φορέα ποικίλων νοημάτων, αξιών και εικόνων για διαφορετικές ομάδες κοινού, και ως δυναμικό πεδίο που γνωρίζει ανακατατάξεις διαχρονικά, εφόσον και η ίδια η κοινωνία εξελίσσεται στη διάρκεια των χρόνων.

Πώς, όμως, θα μπορούσε να οριστεί ο *δημόσιος χώρος*; Ο δημόσιος χώρος, σχεδόν σε κάθε τόπο και εποχή, περιγράφεται σαν ένας χώρος που δεν βρίσκεται υπό τον έλεγχο μεμονωμένων ατόμων ή μικρών ομάδων, καλύπτει τον ενδιάμεσο σταθμό μεταξύ ιδιωτικών χώρων και χρησιμοποιείται για μια ποικιλία λειτουργικών και συμβολικών σκοπιμοτήτων¹. Τυπικά οι χώροι αυτοί διαμορφώνονται και διαχειρίζονται από τις δημόσιες αρχές, ανήκουν στην κοινωνία ως σύνολο, παρέχουν πρόσβαση σε όλους και παράλληλα προσδιορίζονται από τις κινήσεις και τις δράσεις όλων όσων τους χρησιμοποιούν. Η έκταση των δημόσιων χώρων, η ποιότητά τους και τα δρώμενα σ' αυτούς είναι ίσως ο σημαντικότερος δείκτης πολιτισμού της κοινωνίας και της πόλης στην οποία ανήκουν². Με άλλα λόγια, η διαμόρφωση των δημόσιων χώρων δύναται να οδηγήσει στην αλλαγή του κοινωνικού και πολιτισμικού τοπίου μιας περιοχής, βελτιώνοντας ταυτόχρονα την ποιότητα ζωής των κατοίκων³.

Γενικότερα, τα βασικά στοιχεία που προσδιορίζουν το δημόσιο χώρο είναι τα εξής⁴: 1) Απευθύνεται εξίσου σε όλους. Η ύπαρξη στη συνείδηση και η χρήση του από το σύνολο των πολιτών δίνει υπόσταση και ιδεολογικό περιεχόμενο στο δημόσιο χώρο, 2) Έχει σαφή όρια. Ως ρυθμιστής της δομής της πόλης, καθορίζει τα όρια της ιδιωτικής ζωής. Πρέπει κανείς να συνειδητοποιεί την παρουσία του στο δημόσιο χώρο, ώστε να δρα ως πολίτης, 3) Έχει πολιτική φύση. Με πολιτικά κριτήρια παράγεται και αξιολογείται. Ακόμα και οι κοινωνικές εκδηλώσεις που φιλοξενεί, είναι δείκτης και περιεχόμενο της πολιτικής ζωής με την ευρεία της έννοια, και 4) Ο δημόσιος χώρος είναι ένας και έχει συνολική αναφορά στην πόλη. Δεν είναι άθροισμα ανεξάρτητων, χρηστικά ή εννοιολογικά, χώρων. Αντιθέτως, είναι σύνολο

---

¹ Madanipour, 2003: 232-233.

² Φρεζάδου, 2002: 278.

³ Leighninger, 1996: 226-230.

⁴ Αθανασόπουλος, Δημητρακόπουλος, 2001: 4.

αποτελούμενο από διακριτά μέλη που έχουν ως κοινό στόχο και συμφέρον, την ανάδειξη της δημόσιας ζωής. Με άλλα λόγια, έχει ενιαία ιδεολογική συγκρότηση γι' αυτό και είναι ένας.

Ο δημόσιος χώρος θα μπορούσε να ειπωθεί, ως ένας τύπος έκθεσης και αναπαράστασης, ως ένας τρόπος εξερεύνησης της διαφορετικότητας και της ταυτότητας του άλλου, που μπορεί να οδηγήσει την κάθε κοινωνία στην αναγνώριση και αποδοχή του εαυτού της και των άλλων. Υπό αυτή την έννοια, ο πραγματικός δημόσιος χώρος θα πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα, γιατί εκεί είναι δυνατή η άμβλυνση του χάσματος πλουσίων και φτωχών, ειδικευμένων και ανειδίκευτων, ντόπιων και ξένων, νέων και ηλικιωμένων. Έτσι, ο δημόσιος χώρος γίνεται αντιληπτός ως ένας δημοκρατικός χώρος, όπου διαφορετικοί άνθρωποι αλληλεπιδρούν, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην αποδοχή της διαφορετικότητας και προαγωγής πολιτισμού. Το δικαίωμα στην πόλη θεωρείται ως ανώτερο όλων των δικαιωμάτων. Το δικαίωμα στη διαφορετικότητα, στη συμμετοχή και στην οικειοποίηση, προϋποθέτει το δικαίωμα στην πόλη⁵.

Μέσα από την αστική περιπλάνηση, ο περιπατητής δέχεται μια ελεύθερη ροή και εναλλαγή ατμοσφαιρών, και εμπλέκεται σε μια ονειρική ή πραγματική διαντίδραση με το χώρο της πόλης. Μπορεί ο καθένας, ως μέρος της κοινωνίας, να επικοινωνήσει ή να παρατηρήσει άλλους ανθρώπους, να συναντήσει με φυσικό τρόπο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, διαφορετικές εθνότητες, διαφορετικές ηλικίες. Εκεί γίνονται όλες εκείνες οι συναντήσεις που κάνουν την κοινωνία καλύτερη και περισσότερο φιλική. Άλλωστε, έχει γίνει πλέον κοινή συνείδηση η αξία της δημόσιας ζωής και η λειτουργία της πόλης ως τόπος συνάντησης των κατοίκων. Δεν είναι τυχαίο που ο Ισπανός φιλόσοφος Gasset θεωρεί την κοινωνική συνδιαλλαγή ως το στοιχείο που οδήγησε στη δημιουργία των δημόσιων χώρων και κατ' επέκταση στη δημιουργία των πόλεων⁶.

Τις τελευταίες δεκαετίες, παρόλο που η σχέση δημόσιου χώρου και ανθρώπων έχει διαταραχθεί κυρίως λόγω της εκτενούς χρήσης του αυτοκινήτου, σε διάφορες πόλεις γίνονται προσπάθειες επανάκτησης των δημόσιων χώρων. Σύμφωνα με τον Gehl (2002), ως παράδειγμα επανάκτησης του δημόσιου χώρου μπορεί να αποτελέσει η Κοπεγχάγη⁷. Στην κεντρική εμπορική περιοχή της ξεκίνησε, βάσει ενός προγράμματος αστικής ανάπτυξης, το 1962 η απομάκρυνση των αυτοκινήτων και η δημιουργία των πρώτων πεζοδρομίων. Σταδιακά, όλες οι πλατείες που ήταν χώροι στάθμευσης αυτοκινήτων, άδειασαν από τα

⁵ Lefebvre, 1996, όπως αναφέρεται στο Mitchell, 2003: 18.

⁶ Δεκαβάλλας, 2002: 217-221.

⁷ Εκτός από την Κοπεγχάγη, αντίστοιχα παραδείγματα μπορούμε να βρούμε και σε άλλες πόλεις του κόσμου όπου μέσω του κατάλληλου αστικού σχεδιασμού, οι δημόσιοι υπαίθριοι χώροι μετατρέπονται σε τόπους συνάντησης των κατοίκων και έντονης κοινωνικής δράσης (Gehl, 2002: 227-236).

αυτοκίνητα και έγιναν πλατείες για τον κόσμο. Αν και το εγχείρημα θεωρήθηκε αντίθετο με τη Σκανδιναβική νοοτροπία, σύμφωνα με την οποία οι πολίτες αρέσκονται να συναντιούνται σε κλειστούς ιδιωτικούς χώρους⁸, το αποτέλεσμα είχε μεγάλη επιτυχία, οδηγώντας στη συνειδητοποίηση όλων ότι η έλλειψη παράδοσης στην κοινωνική ζωή οφειλόταν στην έλλειψη χώρου για κάτι τέτοιο.

Επομένως, ο δημόσιος χώρος, ως ένα ενεργό πεδίο κοινωνικής δράσης, επιτρέπει στους χρήστες να έρθουν σε επαφή με άλλους ανθρώπους με διαφορετικές αντιλήψεις, τρόπους σκέψεις, κουλτούρες. Είναι ο τόπος όπου μπορούμε να μοιραστούμε εμπειρίες με προηγούμενες γενιές, υπό την έννοια ότι κάποιοι είχαν χρησιμοποιήσει το χώρο σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή πριν από εμάς, όπως, επίσης, και να συνομιλήσουμε κατά κάποιο τρόπο με τις επόμενες, οι οποίες ενδέχεται να έχουν μια αντίστοιχη εμπειρία⁹. Κι όπως αναφέρει και η Άρεντ (1986), ο δημόσιος χώρος υπερβαίνει το χρόνο ζωής μας τόσο προς το παρελθόν όσο και προς το μέλλον¹⁰.

Γενικότερα, χώροι όπως οι πλατείες, τα πάρκα, οι αγορές, τα ηρώα, οι πεζόδρομοι κατασκευάζονται προκειμένου να λειτουργούν ως τόποι συνάντησης των πολιτών, ικανοποιώντας ποικίλες δραστηριότητες και ανάγκες τους. Τέτοιες ανάγκες θα μπορούσαν να είναι η αναψυχή, η διασκέδαση, η ανάδειξη ενός ιστορικού σημείου ή ενός μνημείου, η εξασφάλιση ενός χώρου πρασίνου σε περιοχές με έντονη δόμηση, η δυνατότητα ύπαρξης χώρου κοινωνικής δραστηριοποίησης των χρηστών¹¹. Με άλλα λόγια, οι δημόσιοι χώροι βοηθούν τους ανθρώπους να ικανοποιήσουν σημαντικές τους ανάγκες, να διαμορφώσουν και να προστατέψουν βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και να μεταδώσουν ιδιαίτερα πολιτισμικά νοήματα¹².

Για τον Lefebvre, η πόλη είναι ένας χώρος που διαπλάθεται, δημιουργείται και επενδύεται από κοινωνικές δραστηριότητες κατά τη διάρκεια μιας μετρήσιμης ιστορικής περιόδου¹³. Αποτελεί χώρο έκφρασης για όλες τις κοινωνικές ομάδες¹⁴, καθώς κάθε πολίτης

---

⁸ Gehl, 2002: 234.

⁹ Madanipour, 2003: 165-167.

¹⁰ Άρεντ, 1986: 81.

¹¹ Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί και η άλλη όψη του νομίσματος. Για παράδειγμα ορισμένες πλατείες είναι, τουλάχιστον στις μεγάλες πόλεις, τόσο υποβαθμισμένες που δεν καταφέρνουν να προσελκύσουν τους κατοίκους. Παρατηρείται μάλιστα μία τάση να συγκεντρώνονται σε αυτές περιθωριακά άτομα, τοξικομανείς, άστεγοι που συχνά διαμένουν εκεί, εντείνοντας την υποβάθμιση. Ταυτόχρονα, ο σχεδιασμός των δημόσιων χώρων με τον τρόπο που γίνεται σήμερα, χωρίς, δηλαδή, να λαμβάνεται υπόψη η ανθρώπινη διάσταση, οι ανάγκες των ανθρώπων και οι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε ο χώρος να τις ικανοποιεί, έχει επηρεάσει σημαντικά την ποιότητα τους (Carr et al, 1992: 91).

¹² Carr et al, 1992: 4.

¹³ Lefebvre, 1991: 73-74.

¹⁴ Στο άρθρο των Βαΐου και Καλαντίδη, «οι Πόλεις των άλλων», οι συγγραφείς με συγκεκριμένα παραδείγματα επιδιώκουν να αναδείξουν πρακτικές, μέσα από τις οποίες οι «άλλοι» επιτυγχάνουν ορατότητα, πρόσβαση,

νιώθει πως μπορεί να επέμβει στην εικόνα του δημόσιου χώρου με την προσφορά του στην κοινή δράση. Οι συλλογικές και ατομικές πράξεις δημιουργούν την παράδοση της κοινής δραστηριότητας στο χώρο και με αυτό τον τρόπο αναδεικνύουν την ιστορική ταυτότητά του¹⁵. Επομένως, ο δημόσιος χώρος είναι φορέας της συλλογικής μνήμης και αντικατοπτρίζει την ιστορία των ανθρώπων, των επιτευγμάτων και των επιλογών τους, αφήνοντας, ωστόσο, χώρο σε επανερμηνείες, ανακαταλήψεις και επαναχρήσεις¹⁶ ή καταχρήσεις του.

Αυτή η περισσότερο δυναμική πρόσληψη του δημόσιου χώρου γίνεται πιο σαφής μέσα από το παράδειγμα των δράσεων του διεθνούς κινήματος των «Γυναικών στα Μαύρα» της Σερβίας. Συγκεκριμένα, τον Ιούνιο του 2005 οι ΓΜ «αναστατώνουν» και επανερμηνεύουν το μνημειακό δημόσιο χώρο της κεντρικής πλατείας του Βελιγραδίου. Ένα χώρο που συνδέεται με τη μνημόνευση και εξύμνηση ηρωικών μορφών και στιγμών της εθνικής σερβικής ιστορίας και που σηματοδοτείται από επίσημα εθνικά κτίρια (Εθνικό Μουσείο, Εθνικό Θέατρο), καθώς και το θριαμβευτικό έφιππο άγαλμα του πρίγκιπα Μιχαήλ. Οι ΓΜ μέσα από τις επιλεγμένες δράσεις τους γίνονται μέρος του ίδιου του μνημειακού χώρου μέσα στον οποίο δρουν, συμμετέχουν στην παραγωγή του και συνδιαμορφώνουν τη δράση του¹⁷. Η πλατεία μέσω της επέμβασης των ανθρώπινων αυτών σωμάτων γίνεται ένα μνημείο εν τω γίνεσθαι, ένα μνημείο που δεν είναι στατικό και παγιωμένο, αλλά επιτελείται, προβληματοποιεί και αμφισβητεί κυρίαρχα εθνικά αφηγήματα¹⁸.

Από την άλλη μεριά, τα τελευταία χρόνια, η αλματώδης εξάπλωση των ηλεκτρονικών και ψηφιακών εφαρμογών οδήγησε σε μια νέα αντίληψη για τον τρόπο που οι άνθρωποι βιώνουν το χώρο και επενδύουν το χρόνο τους. Ο ψηφιακός χώρος δημιούργησε νέα δεδομένα στον τρόπο που ανταλλάσσονται οι πληροφορίες και καλύπτονται οι ανθρώπινες ανάγκες. Η ψηφιακή πραγματικότητα κατόρθωσε να μεταφέρει καίριες λειτουργίες του

αναγνώριση και εν τέλει συμμετοχή στις λειτουργίες του δημόσιου χώρου, αμφισβητώντας τις αυστηρές διαιρέσεις και αποκλεισμούς. Για παράδειγμα, η ενσώματη παρουσία της Λορέττας (μετανάστρια από την Αλβανία) στην πλατεία της γειτονιάς της, στην Αθήνα, την κάνουν ορατή και συμβάλλει στη διαμόρφωση επαφών με τις ντόπιες γυναίκες (Βαΐου, Καλαντίδης, 2009: 23-46). Από την άλλη μεριά, αν και το χαρακτηριστικό της ελεύθερης και ισότιμης πρόσβασης στο δημόσιο χώρο κατακτήθηκε μέσα από κοινωνικούς αγώνες, ακόμα και στις μέρες μας δεν είναι κάτι δεδομένο. Ενώ η συμμετοχή στο δημόσιο χώρο έχει απαλλαχτεί από περιορισμούς που αφορούν το φύλο, την τάξη, τη φυλή, εξακολουθεί να διατηρεί 'κανονιστικό' χαρακτήρα, αποτελώντας ένα χώρο ένταξης και αποδοχής όπου οι 'ξένοι' θα πρέπει να αγωνιστούν για την ενσωμάτωσή τους στη δημόσια σφαίρα. Βλ. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, 1991.

¹⁵ Κανελλοπούλου, 2006: 21.

¹⁶ Στην Ελλάδα, τελευταία, παρατηρούμε πλήθος από δράσεις που επιχειρούν να δουν τον δημόσιο χώρο ως κοινό χώρο, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες αναβάθμισης και εξυγίανσής του. Τέτοιες κινήσεις επανάληψης του δημόσιου χώρου ως κοινού παρατηρούνται από διάφορες ομάδες –μη κερδοσκοπικές οργανώσεις–, όπως οι Ατενίστας, οι Local Athens, το Αστικό Κενό, το Δέντρο και άλλες. Τέτοιες δράσεις «σημειακού βελονισμού» στο αστικό τοπίο μεταφέρουν μια πιο ελπιδοφόρα και αποτελεσματική δυνατότητα παρέμβασης στο δημόσιο χώρο (Αναστασάπουλος, 2011: 8).

¹⁷ Γιαλούρη, 2010: 360-361.

¹⁸ Γιαλούρη, 2010: 361.

δημόσιου χώρου στην ιδιωτική σφαίρα, καθιστώντας τον έναν υλικό χώρο που παρουσιάζει έλλειψη επικοινωνίας και κοινωνικής συμμετοχής¹⁹. Η ιδιωτική ζωή, υποβοηθούμενη και υποστηριζόμενη από τις τεχνολογικές συνιστώσες και υποδομές, αφήνει ολοένα και λιγότερα ίχνη στο δημόσιο χώρο της πόλης, δίνοντας στον τελευταίο την εικόνα ενός «μη-τόπου». Ως «μη-τόποι» εννοούνται οι τόποι που περιορίζονται στο να ανακυκλώνουν ανθρώπους και καταναλωτικά αγαθά, δίχως να αφήνουν στο κοινό το παραμικρό περιθώριο να συνδεθεί μαζί τους, να γίνει κομμάτι τους, να εγγράψει σ' αυτούς μνήμες ατομικές ή/και συλλογικές²⁰.

Η αντίληψη αυτή του τόπου ως «μη τόπου» συνδέεται με την υπερκινητικότητα του σύγχρονου υποκειμένου, η οποία αποστερεί από τον άνθρωπο την ύπαρξη ενός χώρου συλλογικής μνήμης, ταυτότητας. Ειδικότερα, η υπερκινητικότητα έχει αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο βιώνουμε το χώρο, καθώς η έννοια του κατοικείν δεν έχει την ίδια βαρύτητα όπως παλαιότερα. Περισσότερο περνάμε, κολυμπάμε ανάμεσα σε τόπους παρά τους κατοικούμε²¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το μετρό του Παρισιού. Αν και χρησιμοποιείται καθημερινά από τους Παριζιάνους, το μόνο που τους εγείρει μνήμες από το Παρίσι των παιδικών ή και των εφηβικών τους χρόνων, είναι τα ονόματα από τις στάσεις του μετρό²².

Επιπλέον, η έκρηξη της πληροφορικής επικοινωνίας έχει επιτρέψει τη συγκρότηση δικτυακών κοινοτήτων που οργανώνονται χωρίς ένα σταθερό σημείο γεωγραφικής αναφοράς γύρω από ένα σύνολο χρηστών. Οι τελευταίοι είναι διασκορπισμένοι στο χώρο και σχηματίζουν ρευστές ταυτότητες, οι οποίες ελευθερώνονται από τις οριοθετήσεις και τα πολιτιστικά σύνορα της πραγματικής κοινωνικής ζωής²³. Με αυτό τον τρόπο, όμως, η ιστορική συνέχεια που διέπει το δημόσιο χώρο ξαφνικά αποκόπτεται, καθώς οι πολίτες που τον διαμορφώνουν με τις επιλογές τους, παύουν να εμπλέκονται ενεργά στις κοινωνικές διεργασίες²⁴. Συνέπεια των παραπάνω είναι ο δημόσιος χώρος να χάσει την πιο σημαντική λειτουργία του, τη δυνατότητα ζωντανού, ανοικτού διαλόγου με τους χρήστες, χωρίς αυτό, ωστόσο, να σηματοδοτεί και το τέλος του²⁵.

Τα όποια συμπεράσματα απορρέουν για το συμβολικό και δυναμικό χαρακτήρα του δημόσιου χώρου, θα αποτελέσουν το γνώμονα, βάσει του οποίου θα εστιάσουμε στο ρόλο της δημόσιας τέχνης στη σύγχρονη πραγματικότητα. Θα μπορούσε η κάθε είδους καλλιτεχνική

---

¹⁹ Κανελλοπούλου, 2006: 25.

²⁰ Augè, 1992, όπως παρατίθεται στο Μπακαούκας, 2010: 6.

²¹ Buchanan, 2005: 28.

²² Μπακαούκας, 2010: 6.

²³ Ζαϊμάκης, 2009: 355-356.

²⁴ Κανελλοπούλου, 2006: 26.

²⁵ Σύμφωνα με τον Gehl (2002) όσο πιο πολύ οι άνθρωποι βρίσκονται μέσα στα σπίτια τους, τόσο περισσότερο τους αρέσει να έρχονται στην πόλη για να συνομιλήσουν με τους γύρω τους (Gehl, 2002: 236).

επέμβαση στο δημόσιο χώρο, να αποτελέσει για το σύνολο κίνητρο συμμετοχής στη δημόσια ζωή της πόλης, και αν ναι, ποιος ο ρόλος του κοινού στη διαμόρφωσή της;

1.2. Το κοινό ως παράγοντας συν-διαμόρφωσης της δημόσιας τέχνης

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι δημόσιοι χώροι οφείλουν να λειτουργούν ως συνδετικοί κρίκοι του κοινωνικού ιστού και ως ενεργοί τόποι κοινωνικής δράσης. Τα τελευταία χρόνια κεντρική και τοπική διοίκηση έχουν προχωρήσει στην υλοποίηση προγραμμάτων ανάπλασης δημόσιων χώρων, μέσω της αναμόρφωσης και αναβάθμισής τους με έργα τέχνης προκειμένου να ανακαταληφθούν από το σύνολο της κοινωνίας. Στην παρούσα ενότητα, το βασικό ερώτημα που θα πρέπει να απαντηθεί, αφορά το ρόλο του θεατή απέναντι στη δημόσια τέχνη. Θα πρέπει το κοινό να αποτελεί παράγοντα συν-διαμόρφωσής της ή απλώς τελικός αποδέκτης της;

Προτού προχωρήσουμε στη διερεύνηση του προς εξέταση ζητήματος, τίθεται το θέμα της αποσαφήνισης των εννοιακών ορίων της δημόσιας τέχνης. Γενικά *δημόσια τέχνη* νοείται ως η τέχνη που τοποθετείται σε κάθε χώρο χαρακτηριζόμενο ως «δημόσια ζώνη». Η δημιουργία των έργων πραγματοποιείται στην πλειονότητά τους με κρατική ή ιδιωτική χρηματοδότηση και αντανακλά την επιθυμία κυβερνητικών, τοπικών και ιδιωτικών παραγόντων να αναπτύξουν τον πολιτισμό μαζί με το περιβάλλον και να διαμορφώσουν καλύτερες συνθήκες ζωής²⁶.

Το έργο τέχνης στο δημόσιο χώρο, μέσα από την αμεσότητα έκθεσής του, υπονομεύει την καθεστηκυία απόσταση θέασης, υποδοχής και πρόσληψής του. Έτσι από πομπός (εξουσία), όταν βρίσκεται σε ένα μουσείο ή γκαλερί, αντικαθιστά τις μουσειακές απαγορεύσεις θέασης με δεσμούς εμπιστοσύνης, καθώς τοποθετείται σε μια θέση έκθεσης λιγότερο ισχυρή²⁷. Τα δημόσια έργα, όμως, υπονομεύουν επίσης και τις έννοιες της ιδιοκτησίας, καθώς ο δημόσιος χώρος ανήκει στον καθένα και σε κανένα, προσκαλούν το κοινό να ανακαλύψει μέσα στην καθημερινή του ζωή έργα τέχνης που συνδιαλέγονται με το ιστορικό, αστικό και κοινωνικό περιβάλλον της πόλης, αναγνωρίζοντας την ουσία της δημόσιας τέχνης ως εν δυνάμει πολιτικής πράξης. Μίας πολιτικής πράξης που στηλιτεύει τα φαινόμενα κοινωνικής διάσπασης, περιχαράκωσης απέναντι στην ετερότητα, κρίσης εθνικής και ιστορικής ταυτότητας, ιδιωτικοποίησης του δημόσιου χώρου²⁸.

---

²⁶ Πολυχρονάτου, 2006: 148.

²⁷ Κενανίδου, 2008: 37.

²⁸ Κενανίδου, 2008: 37-38.

Όταν η καλλιτεχνική δημιουργία βγαίνει από τις κλειστές αίθουσες τέχνης και εισχωρεί στο δημόσιο χώρο, καλείται να αποτελέσει μέρος του χώρου που την ενσωματώνει²⁹. Σύμφωνα με τον Robert Irwin οι δημόσιοι χώροι που σχετίζονται με τα δημόσια έργα τέχνης, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν: 1) στο χώρο που επιβάλλεται στο γλυπτό, 2) στο χώρο που μπορεί να ρυθμιστεί κατ' αναλογία με το γλυπτό, 3) στον ειδικό χώρο και 4) στον καθορισμένο/προσδιορισμένο χώρο³⁰.

Αναλυτικότερα, στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα δημόσια ιστορικά μνημεία, τα οποία γίνονται αντιληπτά και κατανοητά από το περιεχόμενό τους, τη σκοπιμότητα, την οικειότητα του θεατή προς τη φόρμα, τα υλικά, την επιδεξιότητα του καλλιτέχνη. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα έργα που αν και έγιναν σε εργαστήριο, ο καλλιτέχνης έλαβε υπόψιν την ιδιαιτερότητα του χώρου που πρόκειται να τοποθετηθούν. Τα έργα της τρίτης κατηγορίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τον τόπο και δεν μπορούν να επανατοποθετηθούν χωρίς να αλλάξει η μορφή, ο σκοπός και η σημασία τους, ενώ στην τελευταία κατηγορία το έργο αντλεί όλα τα στοιχεία του από το περιβάλλον, τις φυσικές ή τις δομικές απαιτήσεις του χώρου, την οπτική ποικιλία των στοιχείων του περιβάλλοντος.

Το δημόσιο έργο τέχνης πρέπει να μπορεί όχι μόνο να εντάσσεται και να αναδεικνύεται, αλλά να υποστηρίζει και να υποστηρίζεται από τον περιβάλλοντα αστικό και αρχιτεκτονικό χώρο, έτσι ώστε οι θεατές να μπορούν να βιώσουν συνολικά τη γύρω τους πραγματικότητα. Η κάθε εικαστική μορφή είναι γεμάτη νοήματα, σημασίες, προβληματισμούς, συμβολισμούς, προσφέροντας στο κοινό μια καινούργια βιωματική εμπειρία μέσω των αισθήσεων. Με αυτό τον τρόπο τα έργα, διατηρώντας δηλαδή την οργανική σχέση τους με το περιβάλλον, μπορεί να συμβάλουν και στην άρση κάθε πολιτιστικής και κοινωνικής ανισότητας³¹.

Σύμφωνα με τον καλλιτέχνη Στηβ Αντωνάκο (Λακωνία 1926-Νέα Υόρκη 2013), θα πρέπει όλοι να έχουν την ευκαιρία να βιώσουν τη δημόσια τέχνη άμεσα χωρίς συμβιβασμούς, εφόσον το εκάστοτε έργο είναι μέρος του ιστού της καθημερινότητας για όλους τους τύπους ανθρώπων και όλοι αυτοί πρέπει να έχουν κάτι να βλέπουν, αλλά και τη δυνατότητα να χαίρονται και να ζούνε στην πόλη που τους ανήκει³². Και αυτός ακριβώς ο χαρακτήρας της δημόσιας τέχνης ως ανοικτής πολιτιστικής εμπειρίας, εμφανίζει ως αυτονόητο το δικαίωμα του κάθε πολίτη να εκφράσει την άποψή του για τα γλυπτά που βλέπει καθημερινά στην πόλη του. Με άλλα λόγια, η δημόσια τέχνη έχει ως σημείο αναφοράς ένα ετερόκλητο και

²⁹ Μπονέτη, 2008: 14.

³⁰ Balkin Bach, 1992: 157.

³¹ Παράδειγμα αποτελεί η πλατεία Hart Plaza στο Detroit, δημιουργία του Isamu Noguchi. Η τελική διαμόρφωση της πλατείας υμνήθηκε, επειδή ακριβώς είχε πρόσβαση από όλα τα κοινωνικά στρώματα (Πολυχρονάτου, 2006: 148).

³² Αντωνάκος, 1997: 40.

ανομοιογενές κοινό, στο οποίο απευθύνει ένα πλήθος ερωτήσεων, αφήνοντας χώρο στις δικές του ερμηνείες και απόψεις³³. Ήδη, από την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο Νίκος Γιοκαρίνης σε άρθρο που δημοσιεύει στο *Ελεύθερο Βήμα* με θέμα τα γλυπτά μνημεία της Αθήνας, περιφρουρεί το δικαίωμα των πολιτών να κρίνουν τα υπαίθρια γλυπτά. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται στη βάση της άμεσης συνεισφοράς τους –δια της φορολόγησης– στη δαπάνη ανέγερσης των γλυπτών, τονίζοντας το σημαντικό ρόλο του θεατή όχι ως απλού παθητικού δέκτη, αλλά ως δρώντος πολίτη³⁴.

Γενικότερα, η θέαση ενός δημόσιου έργου τέχνης επιτρέπει στο άτομο να αντιδράσει εσωτερικά, να αναρωτηθεί σχετικά με το τι του αρέσει και τι όχι, να τεθεί αντιμέτωπος με το δικό του τρόπο σκέψης, με τα προσωπικά του συναισθήματα και να έχει την ευκαιρία να αλλάξει και να μεγαλώσει –κοντολογίς, να αρχίσει να γνωρίζει τον εαυτό του λίγο καλύτερα³⁵. Η εμπειρία αυτή μπορεί να εμπλουτιστεί κατά τη διάρκεια πολλών επαφών με το έργο, υπό διαφορετικές οπτικές συνθήκες και προσωπικές καταστάσεις. Παράλληλα, η δημόσια τέχνη δύναται να λειτουργήσει ως ένας κοινός δεσμός μεταξύ όλων των ανθρώπων που τη βλέπουν, ενισχύοντας το αίσθημά τους ότι συμμετέχουν σε μια κοινότητα³⁶.

Πέρα, όμως, από το *χώρο*, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που επιδρούν στον τρόπο πρόσληψης του δημόσιου έργου τέχνης από το θεατή και κατ' επέκταση στη διάθεση συμμετοχής του τελευταίου στην ανοικτή πολιτιστική κοινωνική εμπειρία. Ένας τέτοιος παράγοντας είναι η *κίνηση*. Συνήθως οι κάτοικοι μιας πόλης κινούνται τον περισσότερο χρόνο χρησιμοποιώντας κάποιο όχημα πολύ πιο γρήγορο από το απλό περπάτημα. Η κίνηση –ως ένα βαθμό– επηρεάζει την οπτική αντίληψη των υποκειμένων³⁷. Ο Anthony Caro, εκφράζοντας αντίστοιχο προβληματισμό, δήλωσε: «*η δημόσια γλυπτική πρέπει να εμπλέκει το κοινό... πρέπει να 'περπατιέται'. Μόνον έτσι την εξερευνούμε. Θα ήθελα μια μέρα να επιχειρήσω κάτι ασυνήθιστο, ίσως ένα έργο που να το βλέπει κανείς από το δρόμο τρέχοντας με 20 ή 30 μίλια την ώρα*»³⁸.

Επιπλέον, η ακριβής εν-τύπωση του οπτικού ερεθίσματος δυσχεραίνεται επιπρόσθετα και από τον ελάχιστο χρόνο που τυχόν διαθέτει ο θεατής. Η περιοχή από την οποία το μάτι συγκεντρώνει τις πληροφορίες για να τις επεξεργαστεί ο άνθρωπος, είναι πολύ περιορισμένη.

³³ Phillips, 1989: 295-304.

³⁴ Συγκεκριμένα, ο Νίκος Γιοκαρίνης στο άρθρο του γράφει: «*Έχουμε όλοι το δικαίωμα να κρίνουμε, διότι δι' ημάς στολίζεται η πόλις και ημείς τα πληρώνουμε τα στολίδιά της. Αν το καλοξετάσετε μάλιστα, είναι κακόηθες το σύστημα, του να σκαρώνεται ένα δημόσιον στόλισμα εν μυστικότητα, να σκεπάζεται με πανιά και να εγκαινιάζεται την τελευταίαν στιγμήν χωρίς να το έχη κρίνει προτύτερα η κοινή γνώμη που πληρώνει*» (Γιοκαρίνης, 1933: 1).

³⁵ Αντωνάκος, 1997: 40.

³⁶ Αντωνάκος, 1997: 41.

³⁷ Καλογεράς, 1997: 37.

³⁸ Χαραλαμπίδης, 1995: 362.

Και από τα ερεθίσματα που συλλέγει ο ίδιος απορρίπτει τα δευτερεύοντα και συγκεντρώνει τα σημαντικότερα σε ομάδες, οι οποίες είναι δυνατόν να οργανωθούν σε δομές γεγονότων. Αυτή η λειτουργία ενισχύεται από το χρόνο. Όσο περισσότερο χρόνο βλέπει ο παρατηρητής, τόσο περισσότερα ερεθίσματα δέχεται και τόσες περισσότερες δομές γεγονότων δημιουργεί³⁹. Ο παρατηρητής μπορεί ευκολότερα να επαναφέρει στη μνήμη του, ένα αντικείμενο που είχε την ευκαιρία να παρατηρήσει για ικανό χρονικό διάστημα. Από την άλλη μεριά, όμως, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το μνημείο διατηρεί την αξία του ως σημείο αναφοράς και δόμησης του δημόσιου χώρου μέσα στην αστική κοινωνία. Έρευνες έχουν δείξει ότι οι διαδοχικές εικόνες της πόλης δομούνται γύρω από μια σειρά τυπικών στοιχείων, τα οποία θεωρούνται σημαντικά από τον κάτοικο-παρατηρητή, γιατί όχι μόνο κυριαρχούν οπτικά, αλλά λειτουργούν ως σημεία προσανατολισμού και αναφοράς⁴⁰, υπονοούν λειτουργίες και συμβολίζουν θεσμούς⁴¹.

Πέρα, όμως, από το χρόνο θέασης και διάρκειας που αποτελεί καθοριστικό στοιχείο στον τρόπο αντίληψης ενός έργου από έναν κινούμενο θεατή μέσα στο αστικό περιβάλλον, δε θα πρέπει να αγνοηθούν και οι λειτουργίες που έχουν να κάνουν με την ικανότητα πρόσληψης του μηνύματος από το θεατή-δέκτη, μια διαδικασία στην οποία ανήκουν και οι ψυχολογικές αντιδράσεις του ίδιου στη θέα ενός έργου τέχνης, η αντιληπτική του ικανότητα και η δυνατότητα αξιολόγησης. Στοιχεία που συνθέτουν αυτό που γενικά ονομάζουμε έννοια του γούστου⁴². Στα παραπάνω προστίθεται και ο ορίζοντας προσδοκίας του κοινού, δηλαδή ο κώδικας επικοινωνίας που κάνει αναγνωρίσιμο ένα έργο τέχνης⁴³.

Κατά τη μεταμοντέρνα αντίληψη για το ρόλο της δημόσιας τέχνης, η οποία αυτοαποκαλείται «δημοκρατική», το κοινό αποτελεί τον τελικό αποδέκτη και ταυτόχρονα κριτή της, εκχωρώντας στους καλλιτέχνες το δικαίωμα να εκφραστούν εκ μέρους του⁴⁴. Ο προορισμός και η λειτουργία του δημόσιου έργου τέχνης, θέτει κάποια όρια στη δράση του καλλιτέχνη σχετικά με το περιεχόμενο των αξιών που πρέπει να εκφραστούν στο έργο του

³⁹ Καλογεράς, 1997: 38.

⁴⁰ Για παράδειγμα, η Κοπεγχάγη έχει σαν σήμα κατατεθέν της το άγαλμα μιας γοργόνας, ενώ και το επιβλητικό άγαλμα του Κολοκοτρώνη αποτελεί –μέχρι και σήμερα– βασικό σημείο προσανατολισμού στις μετακινήσεις στην πόλη της Αθήνας. Άλλωστε, τα γλυπτά σε μια πόλη είναι αναγκαία λειτουργικά τμήματα που ολοκληρώνουν την έννοια, αλλά και την αίσθηση της ύπαρξής της (Κολιγιάννη, Παπασταματάκη, 2008: 5).

⁴¹ Καλογεράς, 1997: 37.

⁴² Παπανικολάου, 1997: 74.

⁴³ Το 1960 τοποθετήθηκε στη Φλώρινα το πολύ γνωστό έργο του Καλαμαρά, ο Μακεδονομάχος καπετάν-Κώττας. Ο μακεδονομάχος εμφανίζεται όχι τη στιγμή της δόξας του, αλλά τη στιγμή της θυσίας του με έναν τρόπο αντι-ηρωικό. Ο ορίζοντας προσδοκίας του κοινού σε σχέση με το έργο είχε διαφορετικούς προσανατολισμούς, εμποδίζοντας τη συνομιλία μαζί του. Στο έργο θεωρήθηκε ότι υπήρχε διαστρέβλωση της ηρωικότητας της μορφής, από το λεξιλόγιο που εν τέλει επέλεξε ο καλλιτέχνης. Συνέπεια αυτού, ήταν ο ανδριάντας να υποστεί το 1968 απίστευτους βανδαλισμούς από αγνώστους και να αποκεφαλιστεί (Παπανικολάου, 1997: 75).

⁴⁴ Bogart, 1989: 230.

και την κατάλληλη μορφή που θα αποδώσει αποτελεσματικότερα αυτές τις αξίες, έτσι ώστε το νόημα να είναι κατανοητό και σαφές σε ένα ευρύτερο και ετερόκλητο κοινό⁴⁵. Η πλευρά που υποστηρίζει αυτή την άποψη, προωθεί μια δημόσια τέχνη ρεαλιστική, ακαδημαϊκή, η οποία βασίζεται σε οικείους κώδικες αναπαράστασης, ερμηνεύεται εύκολα από το κοινό και δεν το περιθωριοποιεί⁴⁶.

Στις περιπτώσεις που με τη μνημειακή γλυπτική εξυμνείται ένα κορυφαίο, δραματικό γεγονός, όπως ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, οι προσδοκίες των επιζώντων και των παλαίμαχων είναι πολύ πραγματικές για να τις παραβλέψει κανείς, καθώς βασίζονται στην προσωπική, βιωματική τους σχέση με τα γεγονότα⁴⁷. Η ανάγκη των ανθρώπων να παρηγορηθούν και να συμφιλιωθούν με την ιδέα της απώλειας αγαπημένων προσώπων, υποβοηθείται από τις πιο παραδοσιακές μνημειακές μορφές που προσαρμόζουν συχνά στη θεματολογία τους και θρησκευτικά σύμβολα ή μοτίβα⁴⁸. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η οποία τονίζει την ψυχολογική λειτουργία των μνημείων ως μέσων συναισθηματικής κάθαρσης, το μνημείο επιτελεί πιο εύκολα αυτό το σκοπό όταν χρησιμοποιεί οικείους εκφραστικούς τρόπους.

Με άλλα λόγια, η εναρμόνιση της δημόσιας τέχνης μέσα σε ένα συγκεκριμένο χώρο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από το κοινό. Είναι σημαντικό να μην νιώθουν οι άνθρωποι ότι κάτι επιβλήθηκε στο χώρο τους χωρίς σκέψη, χωρίς να ακουστούν οι δικές τους ανάγκες. Παράδειγμα δημόσιας τέχνης που δεν έγινε αποδεκτή από το κοινό, αποτέλεσε το “Titled Arc” (Καμπύλο Τόξο) του Richard Serra στην πλατεία Federal της Νέας Υόρκης⁴⁹. Πρόκειται για ένα έργο που αποτελείται από έναν καμπύλο τοίχο από ακατέργαστο χάλυβα που κόβει

---

⁴⁵ Πολλές φορές, ωστόσο, η κριτική του θεατή σε ζητήματα σχετικά με τη μορφή των μνημείων μπορεί να αποτελέσει πηγή αντιπαράθεσης με το δημιουργό που νιώθει ότι το έργο του αδικείται όταν αξιολογείται με παραδοσιακά κριτήρια. Η προσπάθεια του Μιχάλη Τόμπρου να ανανεώσει το ακαδημαϊκό λεξιλόγιο της καθιερωμένης ανδριαντοποιίας, όπως αποτυπώθηκε στον Κανάρη της Χίου, έτυχε αρνητικής υποδοχής. Σε απάντηση που στέλνει από το Παρίσι στον επικριτή του Μ. Ροδά, συντάκτη του Ελεύθερου Βήματος, επισημαίνει ότι: «και κρίσεις του ‘Θεατού’ ζημιώνουν το αναπλαστικόν αίσθημα της ανθούσης ελληνικής τέχνης» (Ελεύθερον Βήμα, 1927, όπως παρατίθεται στο Τσιάρα, 2000: 38).

⁴⁶ Εκτός από κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις, μόλις το 1951 αναπτύσσεται ένα ρεύμα που προωθεί αφηρημένες και αντισυμβατικές μορφές στην ευρωπαϊκή μνημειακή γλυπτική (Michalski, 1998: 156).

⁴⁷ Ο Nathan Rapoport, αναφερόμενος στο μνημείο που φιλοτέχνησε με θέμα την εξέγερση των Εβραίων στο γκέτο της Βαρσοβίας, αναρωτήθηκε: «Μπορούσα να κάνω μια πέτρα με μια τρύπα στη μέση και να πω: Ορίστε! Αυτός είναι ο ηρωισμός των Εβραίων;» (Young, 1994: 168).

⁴⁸ Winter, 2014: 92.

⁴⁹ Κολιγιάννη, Παπασταματάκη, 2008: 4. Αντίστοιχο παράδειγμα για τον ελληνικό χώρο αποτέλεσε το άγαλμα της Ελευθερίας της Μυτιλήνης που κοσμεί την είσοδο του λιμανιού της πόλης, όπου η ανέγερσή του προκάλεσε τη μεγάλη δυσάρεσκα μέρους των κατοίκων της, εφόσον εξ αρχής δεν λήφθησαν υπόψη οι επιθυμίες τους. Συγκεκριμένα, για την ανέγερση του μνημείου –σύμβολο τιμής της μνήμης των ηρωικών πεσόντων της Λέσβου στους αγώνες του ελληνικού έθνους– χρειάστηκε να γκρεμιστεί ένα μικρό φρούριο «Καστρέλι», το οποίο χρονολογείται από το Μεσαίωνα. Παρά τις αντιδράσεις πνευματικών ανθρώπων της εποχής που εκφράστηκαν μέσα από τις τοπικές εφημερίδες για τη σημαντικότητα του χώρου και την ανάγκη εύρεσης άλλου για την τοποθέτηση του μνημείου, οι διοικούντες αποφάσισαν κατά το δοκούν και τελικά προχώρησαν στην κατεδάφιση του μεσαιωνικού προμαχώνα προκειμένου να ανεγερθεί στη θέση του το άγαλμα. Βλ. Παπάλας, *Ιστορία του Αγάλματος της Ελευθερίας της Μυτιλήνης*, 2004.

την πλατεία στη μέση. Για να περάσει ο κόσμος μέσα από την πλατεία έπρεπε να παρακάμψει το γλυπτό, κάτι που για τον καλλιτέχνη έδινε τη δυνατότητα στο διαβάτη να αντιληφθεί τον εαυτό του σε σχέση με το γλυπτό και το περιβάλλον, ενώ, αντιθέτως, οι χρήστες της πλατείας θεώρησαν ότι το έργο μπορούσε να λειτουργήσει ως κρυψώνα κακοποιών πίσω από τον όγκο και το μήκος του⁵⁰.

Σε αντίθεση με έργα τέχνης που εκτίθενται σε κλειστούς χώρους, τα δημόσια έργα τέχνης είναι πολύ πιο ‘ανοιχτά’ στις ποικίλες ερμηνείες ενός κοινού που φέρει διαφορετικές κοινωνικές, πολιτιστικές, πολιτικές καταβολές. Στο κέντρο της Centre Square Plaza στη Philadelphia, ο καλλιτέχνης Claes Oldenburg τοποθέτησε το έργο του, Clothespin (Μανταλάκι). Πρόκειται για ένα αντικείμενο μαζικής παραγωγής που συνδυάζει το αφηρημένο με το συγκεκριμένο. Για τους κατοίκους το συγκεκριμένο έργο ήταν και παραμένει ένα τεράστιο μανταλάκι. Για μικρότερες ομάδες ίσως να ήταν η ένωση δυο διαφορετικών στοιχείων, ένα φιλί, ένα σχόλιο για την εξουσία, μια πρόταση για τα αντίθετα υλικά⁵¹.

Κάθε έργο τέχνης σε δημόσιο χώρο που οικειοποιείται τα χαρακτηριστικά του σημείου τοποθέτησής του μπορεί να ανοίξει μια διαδικασία δημιουργικού διαλόγου με τους θεατές, επιτρέποντάς τους μια πληθώρα ερμηνειών τόσο σε σχέση με την εσωτερική αξία του όσο και σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο του⁵². Ένα άνοιγμα που προϋποθέτει τον άλλο σε μια διαδικασία συμμετοχής, διαπραγμάτευσης και ατέρμονου διαλόγου. Κι αυτή ακριβώς η αμφίπλευρη διαδικασία εξασφαλίζει την ύπαρξη μιας τέχνης που δεν είναι άψυχη και στατική, αλλά δυναμικό κομμάτι της καθημερινής πραγματικότητας των ανθρώπων. Ένα δυναμικό από κομμάτι που κερδίζει την εμπιστοσύνη διαφορετικών κατηγοριών κοινού, εφόσον οι διαφορετικές φωνές και αλήθειες δύναται να ακουστούν, ανανοηματοδοτώντας το συνεχώς με καινούργιες σημασίες και νοήματα.

Σύμφωνα με τη μαρξιστική αισθητική, το έργο τέχνης έχει αξία μόνο αν παίρνει υπόψην του τον άνθρωπο σαν κοινωνικό ον. Γιατί εκεί ακριβώς είναι που εκδηλώνεται ο κοινωνικός ρόλος της τέχνης. Το άξιο έργο τέχνης δεν κρίνεται από τις καλές προθέσεις του δημιουργού του, αλλά από το αν δίνει στον άνθρωπο μια πληρέστερη συνείδηση του εαυτού του και της δύναμης που έχει να μεταμορφώνει τον κόσμο και τον εαυτό του. Από το αν διεγείρει τις συνειδήσεις, αν βγάζει τον άνθρωπο από την κατάσταση της αδιαφορίας και της απάθειας για τα κοινωνικά προβλήματα και τους συνανθρώπους του, αν δηλαδή παρακινεί τον άνθρωπο σε

---

⁵⁰ Κολιγιάννη, Παπασταματάκη, 2008: 5.

⁵¹ Πολυχρονάτου, 2006: 162.

⁵² Κανελλοπούλου, 2006: 250.

πράξεις που βοηθούν τους συνανθρώπους και τη γενική πρόοδο, αν στη θέση του ατομικισμού και της φυγής καλλιεργεί την προσέγγιση κάθε ατόμου προς το σύνολο και στην κοινή πορεία προς τα μπρος⁵³.

Συμπερασματικά, για να γίνει αποδεκτό ένα πρόγραμμα δημόσιας τέχνης χρειάζεται να υπάρχει διάλογος μεταξύ της κοινότητας και των καλλιτεχνών. Μια πραγματική δημόσια τέχνη προϋποθέτει την ενεργό διάδραση των καλλιτεχνών με την κοινωνία και την ελεύθερη πρόσβαση της κοινωνίας στις δεξιότητες και την γνώση που προσφέρει η τέχνη, έτσι ώστε αυτή να είναι σε θέση να λειτουργεί σαν ένα δημοκρατικό μέσο για τους πολίτες και την έκφραση των ιδανικών τους⁵⁴. Από την αρχική σύλληψη της ιδέας για την ανέγερση ενός δημόσιου μνημείου μέχρι και την τελική φάση υλοποίησής του, το κοινό ενυπάρχει ως σημείο αναφοράς. Και σ' αυτήν ακριβώς τη διαπίστωση στηρίχτηκε η παρούσα μελέτη, η οποία αποσκοπεί αφενός στη διερεύνηση του βαθμού εμπλοκής των μνημείων στα ζητήματα της μνήμης και αφετέρου στην ανάδειξη των ποικίλων φωνών και αναγκών ενός ετερόκλητου κοινού σχετικά με τη δημόσια γλυπτική στην πόλη, και για το οποίο κοινό ποτέ δε ζητήθηκε η άποψή του ή ακόμη και αν ζητήθηκε ποτέ δε λήφθηκε υπόψιν στις τελικές αποφάσεις των ιθυνόντων.

1.3. Ο ρόλος και η αναγκαιότητα παρουσίας της νεοελληνικής γλυπτικής στο δημόσιο χώρο

Ανέκαθεν η γλυπτική ήταν μια τέχνη οικεία προς το λαό, κυρίως λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της. Αν ήθελε κανείς να δώσει ένα σύντομο ορισμό θα τη χαρακτήριζε μια μορφή έκφρασης, η οποία καταλαμβάνει με όγκο, με κάποιο υλικό, κάποιο χώρο και ορίζει αυτό το χώρο με πλαστικότητα, δηλαδή επάλληλες φόρμες που εκφράζουν μια αίσθηση, μια κατάσταση με συνοχή. Με άλλα λόγια, δημιουργεί ένα μοναδικό έργο έκφρασης που προστίθεται στο περιβάλλον και δημιουργεί διάλογο με το φως, το χρόνο, το χώρο και τον άνθρωπο⁵⁵.

Η ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής, ξεκινάει ουσιαστικά από τη στιγμή που η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και συμπορεύτηκε με τις εξελίξεις της ευρωπαϊκής τέχνης. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην Αθήνα, πλήθος εργασιών άρχισαν να ευδοκιμούν και κυρίως οικοδομικές, ώστε να ανταποκριθεί στον νέο της ρόλο. Οι φορείς της εξουσίας και η ανατέλλουσα ελληνική αστική τάξη, με την ανέγερση δημόσιων

---

⁵³ Ζορμπαλάς, 1988: 130-131.

⁵⁴ Μπολωνάκη, 2014.

⁵⁵ Παπαδοπεράκη, 2011: 43.

και ιδιωτικών κτιρίων σε νεοκλασικό ρυθμό⁵⁶, διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της πόλης σύμφωνα με τα πρότυπα που ίσχυαν στην Ευρώπη και τη στάση των Νεοελλήνων απέναντι στην προγονική τους κληρονομιά⁵⁷.

Αυτός ο διακαής πόθος επιστροφής του ελληνικού βασιλείου στο κλασικό παρελθόν, είχε τις ρίζες του βαθιά στην ανάγκη εδραίωσης εθνικής συνείδησης. Και γι' αυτήν ακριβώς την εδραίωση κοινής εθνικής ταυτότητας, το νέο κράτος θα χρειαστεί τα σύμβολά του. Ακόμη και η επιλογή της Αθήνας, ως πρωτεύουσας, στηριζόταν στην άποψη ότι στην πόλη αυτή αποτυπωνόταν η δόξα της εποχής του Περικλή με τα επιβλητικά ερείπια του Παρθενώνα, του ναού συμβόλου του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Συγκεκριμένα, οι Έλληνες του 19ου αι., στο πλαίσιο της συγκρότησης της εθνικής τους ταυτότητας, δέχονται ευχάριστα μορφές τέχνης που ταυτίζονται με το λαμπρό παρελθόν τους. Από τους τομείς της νεοελληνικής τέχνης, η γλυπτική άρχισε στενή συνεργασία με τη δημόσια αρχιτεκτονική⁵⁸, την οποία και υπηρετεί στο πλαίσιο της οικοδομικής δραστηριότητας για την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας από το 1834 και εξής. Οι μεγάλες οικοδομικές εργασίες της εποχής, ιδίως στην πρωτεύουσα, όπως ήταν τα Ανάκτορα, η Βιβλιοθήκη, η Ακαδημία, το Πανεπιστήμιο, πρόσφεραν στους νεοέλληνες γλύπτες και τα εργαστήρια μαρμάρου εξαιρετικά μεγάλες ευκαιρίες για απασχόληση και για καλλιτεχνική εργασία⁵⁹.

Τα λατομεία γύρω από την Αθήνα, στην Πελοπόννησο και τα νησιά παρείχαν άφθονη πρώτη ύλη. Ήταν τα ίδια, στην Πεντέλη ή την Πάρο, που είχαν δώσει την πολύτιμη πέτρα, στην οποία σμιλεύτηκαν τα αρχαία αριστουργήματα, γεγονός που γέμιζε γλύπτες και αρχιτέκτονες με ενθουσιασμό⁶⁰. Τα εργαστήρια γλυπτικής άνοιγαν το ένα μετά το άλλο, με παλαιότερο εκείνο των αδερφών Μαλακατέ⁶¹, οι οποίοι, σύμφωνα με μαρτυρίες, από το 1835

---

⁵⁶ Το κίνημα του νεοκλασικισμού έχει ιδιαίτερη σημασία και θέση στην ελληνική ιστορία του 19ου και των αρχών του 20ου αι., γιατί, καθώς η ξαναγεννημένη Ελλάδα προσπαθούσε να προσανατολιστεί και να συμβαδίσει με τα κράτη της Ευρώπης, ο νεοκλασικισμός ήρθε στην κατάλληλη στιγμή να διακηρύξει και να υλοποιήσει την αναγέννηση του αρχαίου ελληνικού ιδεώδους. Η φράση που διατυπώθηκε το 1879 «*Οι Έλληνες δεν είμεθα ενεστώς... είμεθα παρελθόν και μέλλον*» συμπυκνώνει την ελληνική ιδεολογία της εποχής που κινείται ανάμεσα στη νοσταλγική παρελθοντολογία και την ουτοπική μελλοντολογία (Φέσσα- Εμμανουήλ, 1987: 13).

⁵⁷ Μαρκάτου, 1998: 10.

⁵⁸ Η ελληνική αρχιτεκτονική της εποχής συνδέεται άμεσα με την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Όθωνα και της πολιτικής που υιοθετήθηκε. Ο νεαρός βασιλιάς θα φτάσει στην Ελλάδα με μια πληθώρα Βαναρών μηχανικών και τεχνιτών που θα εγκατασταθούν στη χώρα ως το 1843. Παράλληλα, θα ενθαρρύνει την έλευση διαφόρων αρχιτεκτόνων της Ευρώπης, κυρίως Γερμανών, οι οποίοι θα επηρεάσουν αργότερα και τους ντόπιους κατοίκους στην υιοθέτηση του Νεοκλασικισμού στις ιδιωτικές κατοικίες τους με τη διαφορά στην ποιότητα των υλικών και στον πλούτο της διακόσμησης (Φιλίπιδης, 1984: 69).

⁵⁹ Παπανικολάου, 2006: 15.

⁶⁰ Μυκονιάτης, 1996: 14.

⁶¹ Οι Τηνιακοί αδερφοί Ιάκωβος Μαλακατές (π. 1810–1903) και Φραγκίσκος Μαλακατές (1825–1914) ήταν γνωστοί πιο πολύ για τα ταφικά μνημεία που φιλοτέχνησαν στο Α΄ Νεκροταφείο της Αθήνας, αλλά και για εργασίες εκτέλεσης, εφαρμογής και διακόσμησης σε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια μέσα στην πόλη.

είχαν «ερμογλυφείον» στην Αθήνα. Επιπλέον, η ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών το 1837 και η από το 1847 συστηματική διδασκαλία της γλυπτικής από έναν επίγονο του ευρωπαϊκού κλασικισμού, τον Ζίγκελ (1808-1883), έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του καλλιτεχνικού κλίματος στην Ελλάδα⁶². Ως εκ τούτου, πρότυπα των Ελλήνων καλλιτεχνών ήταν οι κλασικιστές γλύπτες Κάνοβα και Τορβάλντσεν.

Η αναγεννησιακή αρχή της τέχνης ως «μίμησης της φύσης» έβρισκε κατά την περίοδο αυτή στη γλυπτική, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη τέχνη, την πλήρη εφαρμογή της. Ο τρισδιάστατος χαρακτήρας της, η ενσωμάτωσή της στον πραγματικό περιβάλλοντα χώρο και η δυνατότητα άμεσης εποπτείας από το θεατή έδιναν στη γλυπτική ένα «λειτουργικό» προβάδισμα, ενισχύοντας την εμβέλειά της, περιορίζοντας όμως την καλλιτεχνική ελευθερία και συνεπώς τον ανανεωτικό χαρακτήρα της⁶³. Το όφελος, ωστόσο, από την εφαρμογή των γενικών αρχών που πρέσβευε το ρεύμα του κλασικισμού, ήταν η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για όλες τις όψεις του γλυπτού και η ισότιμη και η ισομερής επεξεργασία τους. Τα σημαντικότερα γλυπτά που εκτελούνται το 19^ο αι. είναι τα επιτύμβια μνημεία στο Νεκροταφείο Αθηνών, ανδριάντες, προτομές και αγάλματα στο Ζάππειο, στον Εθνικό Κήπο, στο Πανεπιστήμιο⁶⁴.

Πηγές έμπνευσης για τους Έλληνες γλύπτες αποτέλεσαν τα άφθονα παραδείγματα από την Ευρώπη. Εκεί, ο Κλασικισμός είχε επαναφέρει όλους τους τύπους των μνημείων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και σε συνδυασμό με τις εθνικιστικές τάσεις που επικρατούσαν τον 19^ο αι., είχαν προκαλέσει την αθρόα παραγωγή τους⁶⁵. Το υλικό που χρησιμοποιούσαν για τα δημόσια μνημεία ήταν το μάρμαρο, ενώ η χρήση άλλων δύσχρηστων υλικών, όπως ήταν ο χαλκός θα έρθει περί τα τέλη του αιώνα. Στην Ελλάδα, οι κυριότεροι νεοκλασικοί γλύπτες υπήρξαν ο Ιωάννης Κόσσος⁶⁶ (Τρίπολη 1822-Αθήνα 1873), ο Λεωνίδας Δρόσης⁶⁷

---

⁶² Μαυρομιχάλη, 1998: 6.

⁶³ Παπανικολάου, 2006: 14-15.

⁶⁴ Παπανικολάου, 2006: 15-16.

⁶⁵ Μαρκάτου, 1998: 10.

⁶⁶ Ο Ιωάννης Κόσσος, πρωτεργάτης στην αναγέννηση της ελληνικής γλυπτικής, υπηρέτησε πιστά δύο κυρίως είδη γλυπτικής, την προτομή και τα έργα με μυθολογικά-κλασικιστικά θέματα. Φιλοτέχνησε προτομές ηρώων του '21, αλλά το έργο που τον χαρακτηρίζει είναι ο Ρήγας Φεραίος (1871, Προαύλιο του Πανεπιστημίου Αθηνών). Μάλιστα η τελετή των αποκαλυπτηρίων του μνημείου προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον και τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού θεατών καθώς αποτελούσε πρωτόγνωρη εμπειρία για το αθηναϊκό κοινό (Μυκονιάτης, 1984: 356).

⁶⁷ Ο Λεωνίδας Δρόσης είναι ο πιο ακραιφνής κλασικιστικής που δημιουργεί στην πρωτεύουσα. Το σημαντικότερο σύνολο αρχιτεκτονικών γλυπτών, το οποίο ανήκει στον ίδιο, βρίσκεται στην πρόσοψη του κτιρίου της Ακαδημίας: η εναέτια σύνθεση «Γέννηση της Αθηνάς» (1870-1875) και τα αγάλματα του Απόλλωνα και της Αθηνάς, πάνω σε πανύψηλους ιωνικούς κίονες (1881).

(Τρίπολη 1834-Νεάπολη Ιταλίας 1882), ο Γεώργιος Βρούτος⁶⁸ (Αθήνα 1843-1909) και ο Δημήτριος Φιλιππότης⁶⁹ (Πύργος Τήνου 1834-Αθήνα 1919).

Ωστόσο, αξίζει να αναφερθούν και άλλοι σημαντικοί γλύπτες, οι οποίοι επηρέασαν τις επόμενες γενιές με τη μορφή, το περιεχόμενο και το ύφος των έργων τους που άλλοτε ακολουθούν πιστά το έργο των «μεγάλων κλασικών» και άλλοτε παρεκκλίνουν προς μια τέχνη περισσότερο ελεύθερη και απαλλαγμένη από κανόνες και συμβάσεις, φτάνοντας μέχρι και την αφαίρεση⁷⁰: τα αδέρφια Γεώργιος Φυτάλης (ίσως 1830-1901) & Λάζαρος Φυτάλης (1831-1909), Γεώργιος Βιτάλης (1838-1901), Γιαννούλης Χαλεπάς (1851-1938), Λάζαρος Σώχος (1862-1911), Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940), Θωμάς Θωμόπουλος (1873-1937), Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος (1880-1940), Κώστας Δημητριάδης (1881-1943), Μιχάλης Τόμπρος (Αθήνα 1889-1974), Αντώνιος Σώχος (1888-1975), Ελένη Γεωργαντή (1883-1977).

Από την άλλη μεριά, επειδή η γλυπτική θεωρείτο τέχνη πολύ δαπανηρή και γι' αυτό εξαρτώμενη από τις παραγγελίες και ταυτόχρονα τέχνη κατ' εξοχήν του δημόσιου χώρου που απευθύνεται στο πλατύ κοινό, αναδείχθηκε σε επίσημη τέχνη, δηλαδή τέχνη που επιβάλλεται από μια ισχυρή κοινωνική ομάδα, έχει προκαθορισμένο θέμα, είναι ιδεολογικά φορτισμένη και αισθητικά συντηρητική. Έτσι, ολόκληρο το 19^ο αι. και σε μεγάλο βαθμό τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, η δημόσια γλυπτική υπηρέτησε, κατά κύριο λόγο, εξωκαλλιτεχνικούς σκοπούς και τα υπαίθρια γλυπτά είχαν την αποστολή να διατηρήσουν την ιστορική μνήμη, να προβάλλουν καθιερωμένες αξίες, να διδάξουν, να φρονηματίσουν εθνικά⁷¹.

Επομένως η αξία των δημόσιων μνημείων είναι πρώτα ιστορική και έπειτα και συμπτωματικά καλλιτεχνική. Ως εκ τούτου ήταν ελάχιστα τα καθαρά διακοσμητικά έργα, τα προορισμένα, δηλαδή, από τους καλλιτέχνες για τον ελεύθερο χώρο, αφού άλλωστε δεν εφαρμόστηκε ποτέ πρόγραμμα διακόσμησης της πόλης με γλυπτά φιλοτεχνημένα ελεύθερα και αποκλειστικά γι' αυτό το σκοπό⁷². Ακόμα και όταν προσφερόταν κάποιος χώρος, όπως ήταν ο κήπος του Ζαπείου, υπό την πίεση της έκφρασης «εθνικής ευγνωμοσύνης», προτεινόταν η δημιουργία άλσους ηρώων. Έτσι, δεν είναι περίεργο που τα δημιουργήματα

⁶⁸ Ως ο συμπαθέστερος καλλιτέχνης χαρακτηρίζεται ο Γεώργιος Βρούτος. Το 1873 μεταφέρει στο μάρμαρο τον ανδριάντα του Κοραή (Πανεπιστήμιο Αθηνών), με πρόπλασμα του δασκάλου του Ιω. Κότσου. Ιδιαίτερη υπήρξε η προτίμησή του για τα αρχαιοπρεπή θέματα, θέματα με μυθολογικό ή αλληγορικό περιεχόμενο.

⁶⁹ Ο Τήνιος καλλιτέχνης Δημήτριος Φιλιππότης αλλάζει τη θεματογραφία, δίνοντας ρεαλιστικής υφής έργα όπως τον «Ξυλοθραύστη» (1875, Κήπος Ζαπείου), αποδεσμεύοντας κατά κάποιο τρόπο τη γλυπτική από την αρχιτεκτονική.

⁷⁰ Βλ. Μαυρομιχάλη, *Γλύπτες του περασμένου αιώνα*, 1998, σελ. 6-9, αλλά και Παπανικολάου, *Η Ελληνική Τέχνη του 20^{ου} αιώνα*, 2006.

⁷¹ Μαρκάτου, 1998: 10.

⁷² Μαρκάτου, 1998: 10.

της ελεύθερης μορφοπλαστικής φαντασίας των καλλιτεχνών παρέμειναν προπλάσματα, τα οποία καταστράφηκαν με την πάροδο του χρόνου ή πουλήθηκαν στο εξωτερικό ή παραμένουν ακόμη στα αζήτητα⁷³.

Γενικότερα, για την προαναφερθείσα περίοδο τα γλυπτά που φιλοξενούνται στους δημόσιους χώρους της Αθήνας, αλλά και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, απευθύνονται στο κοινό με τη δική του γλώσσα και διαιωνίζουν, κυρίως, γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας και τους πρωταγωνιστές της δημόσιας ζωής του τόπου. Από την «ανάγνωση» και τη μελέτη των συμφραζομένων τους (πολιτικό- ιστορικό πλαίσιο, συνθήκες χρηματοδότησης και ανάθεσης, υποδοχής τους), αντλούνται πολύτιμα στοιχεία που αποκαλύπτουν τις ιστορικές περιπέτειες, τα σύμβολα, τις αξίες, τα ιδανικά, τις προτεραιότητες, τις προτιμήσεις και την αισθητική της κοινωνίας που τα δημιούργησε⁷⁴. Μνημείο που λειτουργεί ως σύμβολο, προβάλλοντας αξίες και ιδανικά με έναν κρυφό, αδιόρατο τρόπο, αποτελεί το γλυπτό μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη⁷⁵.

Συγκεκριμένα, ένα μνημείο που αποκαλύπτεται, για παράδειγμα, κατά τη δεκαετία του 1920 και αναφέρεται σε κάποιο γεγονός που έγινε έναν αιώνα πριν (λ.χ. το άγαλμα του Βύρωνα, στις παρυφές του κήπου του Ζαπείου), είναι αδύνατον να περιέχει κάτι περισσότερο από ψήγματα αλήθειας. Ανήκει στην εποχή του, δηλαδή εξυπηρετεί τις ιδεολογικές ανάγκες της εποχής, και μόνο έτσι μπορεί να «μιλήσει» στον τυπικό χρήστη της πόλης. Έστω, όμως, ότι το γεγονός αυτό συμπορεύεται με τη φιλοαγγλική κυβερνητική πολιτική της εποχής, κάτι που σημαίνει ότι δεν είναι απλή απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης στο συγκεκριμένο πρόσωπο⁷⁶. Αυτό δεν αποκαλύπτεται άμεσα την εποχή κατά την οποία στήνεται ο ανδριάντας, πολύ περισσότερο μετά από άλλα ενενήντα χρόνια, στο σημερινό περιπατητή. Το ίδιο συμβαίνει με την προέλευση της χρηματοδότησής του, αλλά και με τις συχνές διαμάχες ή τους συμβιβασμούς για τη χωροθέτησή του⁷⁷.

Ταυτόχρονα το μνημείο υποχρεωτικά κατατάσσεται (μαζί με τόσα άλλα ιστορικά δεδομένα, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους σύγχρονους), κάτω από την πληροφοριακή

⁷³ Όπως, ήδη, έχει αναφερθεί, εξαίρεση αποτελεί ο Δημήτριος Φιλιπότης που ασχολήθηκε σχετικά νωρίς με ελεύθερα γλυπτά και θέματα από την καθημερινή ζωή, τα οποία προορίζονταν να στηθούν σε κήπους και πλατείες.

⁷⁴ Μαρκάτου, 1998: 10.

⁷⁵ Ο Αγνώστος Στρατιώτης είναι το κατ' εξοχήν συμβολικό μνημείο του κράτους-έθνους, το σημείο όπου τελείται η μόνη παραδεκτή εξιλαστήρια ταφική μη θρησκευτική δημόσια τελετή. Ο θάνατος του στρατιώτη είναι ίσως ο μόνος θάνατος που γίνεται αποδεκτός, γιατί φαίνεται ως ο μόνος νοσηματοδοτημένος από την καταστατική υπόσταση του κράτους. «Ορκίζομαι [...] ή να ελευθερωθώ το Ελληνικόν Έθνος ή με τα όπλα εις τας χείρας να αποθάνω χριστιανός και ελεύθερος», όριζε, ήδη από το 1822, το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδάυρου τον όρκο των στρατιωτικών (Ματθιόπουλος, 1998: 20).

⁷⁶ Φιλιππίδης, 2009: 201.

⁷⁷ Βλ. Μπόλης, *Η περιπέτεια ενός αγάλματος*, 1998, σελ. 16-17, αλλά και Γιαννιτσιώτης, *Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία*, 2010, σελ. 267-310.

γνώση που προκύπτει από τη στοιχειώδη δημόσια παιδεία. Στο παράδειγμα που δόθηκε, ο Βύρωνας προβάλλεται ως τιμώμενος ήρωας της Επανάστασης, ωστόσο εξαφανίζονται όλοι οι άλλοι ρόλοι του, όπως του φλογερού εραστή ή του μεγάλου ρομαντικού ποιητή. Η σχηματοποίηση βοηθά την κατάταξη, αλλά εξαφανίζει τις ιδιαιτερότητες⁷⁸. Πρόκειται, δηλαδή, για σκόπιμη εξαπάτηση, εφόσον στην πλειονότητά τους τα δημόσια μνημεία επιλέγονται από μία κυρίαρχη εξουσία ως έναν τρόπο νομιμοποίησής της, και ως έναν τρόπο επιβολής στο κοινό κυρίαρχων ιδεολογικών αξιών και προτύπων.

Παρ' όλα αυτά, τα υπαίθρια γλυπτά αποτελούν «σήματα» μιας πόλης και μάρτυρες της ιστορικής διαδρομής ενός τόπου⁷⁹. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, μπορεί να αντιληφθεί κανείς τους λόγους που επιβλήθηκαν συγκεκριμένες κατηγορίες δημόσιων μνημείων, τα οποία –εκτός των άλλων– ανέλαβαν και διακοσμητικό ρόλο, δηλαδή ηρώα, ανδριάντες, προτομές και τα κάθε είδους τιμητικά μνημεία για εθνικούς ευεργέτες, φιλέλληνες, πολιτικούς. Όσον αφορά την ανέγερση μνημείων-ηρώων για τους νεκρούς οπλίτες, είναι ένα φαινόμενο που πρωτοεμφανίστηκε στη Γαλλία το 1870 και πήρε διαστάσεις σε ευρωπαϊκή κλίμακα αμέσως μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Τα τρισάγια των εκκλησιών δεν αρκούσαν για να παρηγορήσουν τον πόνο, να δικαιολογήσουν στη μνήμη των ανθρώπων το αίμα, γι' αυτό και η παρέμβαση των υπεύθυνων πολιτικής εξουσίας, με πολιτικά και κρατικά μέτρα στη σχέση της κοινωνίας με το θάνατο, ήταν αναπόφευκτη⁸⁰.

Ειδικότερα, ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος άλλαξε τους συσχετισμούς χώρου και ιστορικής μνήμης, μέσα από τη μαζική «θυσία» και τις απώλειες των εμπολέμων σε έμψυχο υλικό. Έθεσε στο επίκεντρο το άτομο –γνωστό ή άγνωστο–, το οποίο θυσιάστηκε στα πεδία των μαχών, σε αντίθεση με τις ασίδες που έως τότε απέπνεαν έναν κοινωνικό ελιτισμό καθώς ανέγραφαν μόνο ονόματα αξιωματικών που σκοτώθηκαν, οδηγώντας τη μονάδα τους στη μάχη⁸¹. Στο πλαίσιο διαχείρισης της ηθικής αυτής κρίσης, οι υπεύθυνοι φορείς εξουσίας προχώρησαν στην απαλλοτρίωση πλατειών και δημοτικών χώρων, στη χρηματοδότηση ανέγερσης μνημείων-συμβόλων, στην ανακήρυξη συγκεκριμένων ημερομηνιών γιορτής και αργίας για τις νίκες, στην κατάρτιση πρωτοκόλλων τιμητικών εκδηλώσεων και εκφώνησης λόγων με την ευκαιρία των εγκαινίων⁸². Στη Γαλλία μόνο είχαν ανεγερθεί μέχρι το 1925 περίπου 30.000 τέτοια μνημεία, ενώ και στην Ελλάδα που θρηνούσε επιπλέον τη

---

⁷⁸ Φιλίππιδης, 2009: 203.

⁷⁹ Μαρκάτου, 1998: 10.

⁸⁰ Ματθιόπουλος, 1998: 20.

⁸¹ Κρητικός, 2008: 178.

⁸² Ματθιόπουλος, 1998: 20.

μικρασιατική καταστροφή⁸³, μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας μνημεία ή ηρώα αναγέρθηκαν σε πολλές πόλεις.

Η ιστορία του νεοελληνικού Ηρώου αρχίζει με το Η΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης στο Άργος, το 1829, όπου αποφασίστηκε η ίδρυση Πανελληνίου Ηρώου⁸⁴ και μνημείων για τους Φιλέλληνες, ενώ όσο περνούσαν τα χρόνια, οι νεότεροι αγώνες του Ελληνισμού πλούτισαν την ελληνική γη με νέα γλυπτά σύμβολα⁸⁵. Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος, του οποίου η πρόταση για εθνικό ηρώο έφτασε σε τελικό στάδιο επιλογής, σε επιστολή του προς την Κεντρική Επιτροπή διατυπώνει με σαφήνεια τον ορισμό του εθνικού μνημείου: «...*Το μνημείον θέλω να ειπώ το εθνικόν δεν είναι άλλο τι παρά το σχολείον του λαού, όστις προσέρχεται και μανθάνει άνευ βιβλίου την ιστορίαν της πατρίδος, είναι εν άλλοις λόγοις η ζωντανή Ιστορία διότι δια των γεγλυμμένων έργων πιστοποιούσι τα όσα αναφέρουσιν οι ιστορικοί συγγραφείς. Το μνημείον εν ενί λόγω είναι ο διαιωνισμός και η αθανασία της Πατρίδος... Αι περιστάσεις και τα διάφορα ιστορικά γεγονότα γεινούν τον καλλιτέχνην, όστις δια των έργων γείνεται ο μεθερμηνευτής των όλων. Δεν γίνονται ποτέ κατά παραγγελίαν. Τα υπαγορεύει το αίσθημα του δικαίου η ορθή κρίσις και ο ώριμος νους. Είναι ούτως ειπείν το σάβανον και εν ταυτώ η Σημαία της Αναστάσεως εκάστου έθνους...*»⁸⁶.

Στο πλαίσιο του εορτασμού της Εκατονταετηρίδας της Ανεξαρτησίας του Ελληνικού Έθνους (1930), δόθηκε το σύνθημα κάθε πόλη και χωριό να αποκτήσει μνημείο, έκφραση ευγνωμοσύνης στους αγωνιστές της ελευθερίας και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα. Ο ηρωικός θάνατος στη μάχη ήταν επιθυμητός καθώς το αντικείμενο του πόθου δεν ήταν η ένωση με το Θεό, όπως στους χριστιανικούς διωγμούς, αλλά η ένωση με την ιδέα της Πατρίδας και του Έθνους⁸⁷. Συνήθως τα μνημεία αυτά είναι απλά, σε μορφή στήλης, με κάποια διακοσμητικά θέματα και πολλά ονόματα

⁸³ Σχετικά με τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα στη μνήμη του Προσφυγικού Ελληνισμού, βλ. Bruneau, Παπουλίδης, *Η μνήμη του Προσφυγικού Ελληνισμού: Τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα (1936-2004)*, 2004.

⁸⁴ Μετά τους νικηφόρους πολέμους του 1912-1913 αναθερμαίνονται οι προσπάθειες για την ανέγερση του Πανελληνίου Ηρώου, οι οποίες ξεκίνησαν στην Ελλάδα από τη σύσταση του ανεξάρτητου κράτους. Η ιδέα για ένα τεράστιο «αρχιτεκτονογλυπτικό» έργο θεωρείται ιερή υποχρέωση, καθώς το έβλεπαν ως ένα σχολείο, όπου ο επισκέπτης θα διδασκόταν την ιστορία του έθνους μέσα από τις καλλιτεχνικές παραστάσεις. Προτάσεις κατατέθηκαν με πιο σημαντικές αυτή του Λύσανδρου Καυταντζόγλου το 1838 και του Γεώργιου Μπονάνου, έναν αιώνα αργότερα, όταν το θέμα ανακινήθηκε ξανά στα πλαίσια του εορτασμού της εκατονταετηρίδας από την ελληνική επανάσταση. Οι λόγοι για τους οποίους δεν ευδόθηκε ποτέ το σχέδιο είναι κυρίως οικονομικοί αλλά και συγκυριακοί. Μεγάλα ιστορικά γεγονότα ανέτρεπαν τις αποφάσεις ή ανέστειλαν την εφαρμογή τους για το μέλλον, όταν πλέον οι προτάσεις φαίνονταν αναχρονιστικές και ξεπερασμένες (Τσιάρα, 2000: 52).

⁸⁵ Μαρκάτου, 1998: 10-12.

⁸⁶ Μαρκάτου, 1992: 485-487.

⁸⁷ Μαργαρίτης, 1989: 97.

πεσόντων, αν και η ιστορική τους αξία είναι μεγάλη καθώς φωτίζουν την ιδεολογία της εποχής⁸⁸.

Από την άλλη μεριά, αν και τα μνημεία που νοσηματοδοτούν συμβολικά το τοπίο της πόλης, παράγονται συνήθως από την κυρίαρχη τάξη ως ένα μέσον επιβολής της ιδεολογίας της, τα κοινωνικά υποκείμενα δε συντάσσονται πάντα με τις επιταγές των κυρίαρχων, εγείροντας έντονες συζητήσεις και συγκρούσεις⁸⁹. Έτσι, το τοπίο της πόλης δεν μπορεί να ειπωθεί ως κάτι σταθερό και αναλλοίωτο, αλλά ως κάτι ενεργό που διαρκώς μετασχηματίζεται. Ολόκληρες ομάδες και τάξεις μπορούν να διαμορφώσουν μία ιδιαίτερη σχέση με χώρους προορισμένους για άλλη χρήση, να παραβούν τις αξίες που τους συνοδεύουν και να οικοδομήσουν δικούς τους εσωτερικούς κώδικες, παραβιάζοντας τους επιβεβλημένους. Με άλλα λόγια, τα δημόσια μνημεία μπορούν να ειπωθούν μόνο ως εύκαιρα σύμβολα, τα οποία αντιπροσωπεύουν τις αξίες και τα ιδανικά της κοινωνίας που τα δημιουργήσε, αλλά που το νόημα και η αξία τους γνωρίζει ανακατατάξεις διαχρονικά, εφόσον και οι ίδιες οι κοινωνίες μεταβάλλονται και εξελίσσονται στη διάρκεια των χρόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΜΝΗΜΕΙΟ-ΜΝΗΜΗ-ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ-ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

2.1. Τα μνημεία μιας πόλης ως ενεργοί τόποι μνήμης-ταυτότητας

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά οι ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις εκφράζονται και στο σύγχρονο ακαδημαϊκό προβληματισμό, που σηματοδοτείται από ενδιαφέρον για τα ζητήματα της μνήμης και της λήθης, για το ρόλο των μνημείων, τις σημασίες και τα νοήματα που τους αποδίδονται και τους παράγοντες που εμπλέκονται στους τρόπους με τους οποίους τα βιώνουμε. Μνήμες από πολέμους και γενοκτονίες, ιδιαίτερα από το Ολοκαύτωμα, κίνησαν το ενδιαφέρον για τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι ανακαλούν στη μνήμη τους τραυματικές στιγμές της ιστορίας⁹⁰. Σε όλα σχεδόν τα μέρη της γης γινόμαστε καθημερινά μάρτυρες συγκρούσεων που αφορούν μνημεία και μνημειακούς χώρους οι οποίοι εμπλέκονται σε διαπραγματεύσεις ταυτότητας και διεκδικήσεις πολιτισμικής ιδιοκτησίας. Με αυτό τον τρόπο γίνεται σαφές πως τα μνημεία παύουν να αποτελούν απλώς αντικείμενα επιστημονικής γνώσης ιστορικού, αρχαιολογικού ή αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, και θα πρέπει να προβάλλονται ως δυναμικά πεδία που μετέχουν στο πολιτισμικό γίγνεσθαι και συνδέονται με εμπειρίες, αξίες και μνήμες⁹¹.

---

⁸⁸ Μυκονιάτης, 1996: 21.

⁸⁹ «Όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει και αντίσταση», επισημαίνει ξεκάθαρα ο Foucault (Foucault, 1978, όπως αναφέρεται στο Σταυρίδης, 2010: 221-222).

⁹⁰ Γιαλούρη, 2010: 349.

⁹¹ Γιαλούρη, 2010: 349-350.

Αρχικά διερευνώντας τα ζητήματα της μνήμης, θα λέγαμε ότι η αντίληψη που έχουν οι άνθρωποι για τα πράγματα και το χώρο που τους περιβάλλει είναι σχετική, είναι μια πρώτη αφαίρεση της πραγματικότητας, καθώς η κρίση τους επηρεάζεται ανάλογα με τις τωρινές ανάγκες, τις προσδοκίες και τις προτεραιότητές τους. Οι ενήλικες αντιλαμβάνονται σε μεγάλο βαθμό αυτό που πρέπει να υποπέσει στην αντίληψή τους και θυμούνται αυτό που πιστεύουν ότι οφείλουν να θυμούνται, σε αντίθεση με τα παιδιά που βλέπουν και ακούν –άρα θυμούνται– τα πάντα⁹². Αν, όμως, η αντίληψη του παρόντος είναι μια πρωτογενής αφαίρεση, η μνήμη του παρελθόντος υποχρεωτικά αποτελεί μια δευτερογενή αφαίρεση, καθώς η μνήμη δε διατηρεί αναλλοίωτο το αρχικό προϊόν των αισθήσεων. Μετασχηματίζει, προσθέτει και αφαιρεί στοιχεία, με αποτέλεσμα αυτό που μένει ως υλικό της μνήμης δεν είναι παρά ίχνη των ιχνών αυτών που αρχικά οι άνθρωποι είχαν αντιληφθεί⁹³. Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Harold Pinter: «*Το παρελθόν είναι αυτό που θυμάσαι, αυτό που φαντάζεσαι ότι θυμάσαι, αυτό που πείθεις τον εαυτό σου ότι θυμάσαι ή παριστάνεις ότι θυμάσαι*»⁹⁴.

Γενικότερα, η μνήμη αποτελεί εγγενές στοιχείο στη διαμόρφωση της ταυτότητας, υπό την έννοια ότι προσδίδει νόημα και συνέχεια στην ανθρώπινη ζωή⁹⁵. Το να γνωρίζουμε ποιοι ήμασταν στο παρελθόν, επιβεβαιώνει το ποιοι είμαστε σήμερα. Ο Candau (1998) αναφέρει ότι η Μνημοσύνη⁹⁶, το ‘κλειδί της συνείδησης’, είναι μια πρωταρχική πηγή αυτού που ονομάζουμε ταυτότητα: Η μνήμη μας κατασκευάζει και εμείς την πλάθουμε με τη σειρά μας. Αυτή η φράση συνοψίζει τέλεια τη διαλεκτική της μνήμης με την ταυτότητα, οι οποίες θεμελιώνονται και αναμορφώνονται για να παράγουν μια πορεία ζωής, μια ιστορία, ένα μύθο, μια αφήγηση⁹⁷. Όσο καθοριστικός, ωστόσο, είναι ο ρόλος της μνήμης στη συγκρότηση της προσωπικότητας, εξίσου σημαντική είναι και η λήθη, ή η προσαρμογή της μνήμης. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη λειτουργία της μνήμης, χρήσιμη θα ήταν μια διάκριση ανάμεσα στην ατομική και συλλογική μνήμη, χωρίς τα μεταξύ τους όρια να είναι απολύτως σαφή.

---

⁹² Lowenthal, 1985: 202.

⁹³ Lowenthal, 1985: 204.

⁹⁴ Lowenthal, 1985: 193.

⁹⁵ Η σχέση μεταξύ μνήμης και ταυτότητας ως κοινωνικό και συλλογικό γεγονός είναι ακόμη πιο ισχυρή στην περίπτωση των εκτοπισμένων λαών, στους οποίους η μνήμη γίνεται ο αποφασιστικός κρίκος για να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους, το μέσον μιας πολιτισμικής επιβίωσης, ένα είδος κεφαλαίου που χωρίς αυτό η ταυτότητά τους θα εξαφανιζόταν. Βλ. Hirschon-Φιλιππάκη, *Μνήμη και Ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς*, 1993, σελ. 327-355.

⁹⁶ Στην ελληνική μυθολογία, η Μνημοσύνη ήταν η θεά της μνήμης, της ικανότητας, δηλαδή, του ανθρώπου να θυμάται. Σύζυγός της υπήρξε ο Δίας, με τον οποίο απέκτησαν τις Μούσες. Η Καλλιόπη είναι η Μούσα της επικής ποίησης, στην οποία αναφέρεται ο Όμηρος στον πρώτο στίχο της Οδύσσειας: «*Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα...*». Πρόκειται για την πρώτη και πιο σεβαστή από τις εννέα Μούσες, η οποία μπορούσε να βρίσκεται παντού και να θυμάται τα πάντα, ως κόρη της Μνημοσύνης (Μαντόγλου, 2009: 74).

⁹⁷ Candau, 1998, όπως παρατίθεται στο Μαντόγλου, 2009: 74.

Κατά τη διαδικασία μετατροπής των προσωπικών μας αναμνήσεων σε συνεχή αφήγηση του παρελθόντος αναθεωρούμε όσα στοιχεία είναι αμιγώς προσωπικά, έτσι ώστε να ενταχθούν στη συλλογική μνήμη του παρελθόντος. Η ίδια η ανάκληση του παρελθόντος αποτελεί μια πρώτη πράξη αυθαιρεσίας που μετασχηματίζει το ήδη βιωμένο παρελθόν. Όταν δηλαδή αφηγούμαστε στον εαυτό μας ή στους άλλους αυτά που συνέβησαν, επεμβαίνουμε ασυνείδητα στο σύνολο των ασυνεχών αναμνήσεων και στην προσπάθειά μας να τους δώσουμε συνεχή μορφή προσθέτουμε ή αφαιρούμε στοιχεία με έναν –λίγο ως πολύ– αυθαίρετο τρόπο⁹⁸. Οι αναμνήσεις δεν είναι προκατασκευασμένες αντανakλάσεις του παρελθόντος, αλλά επιλεκτικές ανακατασκευές, βασισμένες σε μεταγενέστερες πράξεις και αντιλήψεις. Επομένως, είναι αναγκαίο να προσεγγίζουμε τις έννοιες «παρελθόν», «μνήμη», «ταυτότητα» όχι ως αυθύπαρκτες, δεδομένες οντότητες με σαφή και αυστηρά όρια, αλλά ως δυναμικές διεργασίες που υπόκεινται σε αλλαγές⁹⁹.

Από την άλλη μεριά, η συλλογική μνήμη αποτελεί ένα σύνολο αναμνήσεων που μοιράζεται μια κοινότητα, αφού τις έχει αποδεχθεί ως πραγματικές και ωφέλιμες. Αυτό δε σημαίνει ότι η συλλογική μνήμη διαμορφώνεται άπαξ και έκτοτε αναπαράγεται αυτούσια, εφόσον κάθε γενιά επεξεργάζεται εκ νέου το σύνολο ή μέρος των αναμνήσεων του κοινού παρελθόντος της και τις επανερμηνεύει υπό το φως των αναγκών του παρόντος της. Σύμφωνα με το Σταυρίδη (2006) η συλλογική μνήμη διαμορφώνει διαρκώς πλαίσια υποδοχής του παρόντος. Συσχετίζει το παρελθόν με το παρόν έχοντας στόχο να επηρεάσει την έκβαση του παρόντος¹⁰⁰. Ορισμένες απορίες που δύναται να προκύψουν είναι οι εξής: Γιατί οι άνθρωποι επιλέγουν να θυμούνται ορισμένα παρελθόντα και να λησμονούν άλλα; Με ποιον τρόπο συνδέεται το μνημείο με τη μνήμη; Τι συμβαίνει στις περιπτώσεις που η επικρατούσα συλλογική μνήμη διαφοροποιείται σε σχέση με αυτή που ενσωματώνει ένα μνημείο;

Θα ξεκινήσουμε με τη σχέση μνημείου-μνήμης. Η μνήμη για το μνημείο είναι μεταξύ τους ότι η διαδικασία και το προϊόν, αν και όχι απαραίτητα αιτία και αποτέλεσμα. Οι δύο όροι ετυμολογικά σχετίζονται και προέρχονται από ιδεώδη της θύμησης. Ανατρέχοντας κανείς σε ετυμολογικά λεξικά θα εντοπίσει ότι η λέξη *μνημείο* παράγεται από το αρχαίο «μνήμα», το οποίο με τη σειρά του προέρχεται από το ρήμα «μιμνήσκω» που σημαίνει «θυμίζω». Άρα η έννοια του μνημείου συνδέεται άρρηκτα με την πράξη της υπενθύμισης. Με τη σειρά της, η λέξη *μνήμη* αναφέρεται στην ικανότητα του νου να συγκρατεί γεγονότα, παραστάσεις και εμπειρίες του παρελθόντος, αλλά ορίζει συγχρόνως και την ίδια την πράξη

---

⁹⁸ Τσιάρα, 2000: 8.

⁹⁹ Τσιάρα, 2000: 8.

¹⁰⁰ Σταυρίδης, 2006: 14.

της ανάκλησης του συνόλου ή μέρους των βιωμένων καταστάσεων. Εμπεριέχει δηλαδή μια ενεργητική διάσταση που πραγματώνεται με διάφορες μεθόδους¹⁰¹. Μια μέθοδος ανάκλησης της μνήμης είναι και η ανέγερση μνημείου, δηλαδή οικοδομήματος, αναθηματικής στήλης, αγάλματος ή οποιασδήποτε άλλης γλυπτής ή αρχιτεκτονικής μορφής.

Το μνημείο αποτελεί μια ορατή, υλική βάση σχηματοποίησης και συντήρησης της μνήμης. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια ενός παλαιοπώλη που διατηρεί ένα από τα γνωστότερα μαγαζιά της πλατείας Αβησσυνίας και αποδίδει στα αντικείμενα συμπυκνωμένη μνήμη και ιστορικοποιητική δυναμική όταν λέει: *«Εδώ γεννήθηκα, εδώ μεγάλωσα, εδώ θα ψοφήσω. Αυτά δεν τα 'ζησα ο ίδιος, αλλά μεσ' απ' αυτά γνώρισα χίλιες γενιές και χίλιες εποχές»*¹⁰². Το μνημείο, ως υλικό από αντικείμενο, λειτουργεί ως οπτικό ερέθισμα για τη διέγερση της μνήμης, εφόσον οι άνθρωποι αναγνωρίζουν σ' αυτό όψεις του παρελθόντος που μπορεί να αναφέρονται ή όχι στη βιωμένη τους εμπειρία, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην επανένταξη της ατομικής μνήμης στη συλλογική. Ωστόσο, εθνογραφικά παραδείγματα μαρτυρούν πως αυτός ο συσχετισμός μνήμης και μνημείου, με την έννοια του περιφανούς και της θέασης, σε αρκετές μη δυτικές κοινωνίες¹⁰³ δεν υφίσταται.

Απότοκος μιας δυτικοτρόπης παράδοσης, ο συσχετισμός αυτός από την Αναγέννηση και μετά δίνει προτεραιότητα στην όραση σε σχέση με τις άλλες αισθήσεις και υπαινίσσεται έτσι ότι η ανάκληση της μνήμης προϋποθέτει την ύπαρξη ορισμένων υλικών μορφών που λειτουργούν ως «κιβωτοί» ανθρώπινης μνήμης¹⁰⁴. Η Susanne Kűchler (1987) αναλύει τη λειτουργία της μνήμης στη Μελανησία όπου τα περίτεχνα ξυλόγλυπτα Malangan, τα οποία κατασκευάζονται στο πλαίσιο νεκρικών τελετουργιών στη Νέα Ιρλανδία της Παπούα Νέα Γουινέα, εγκαταλείπονται στο δάσος για να σαπίσουν αμέσως μετά την ολοκλήρωση των ταφικών τελετών. Τα ξυλόγλυπτα που σαπίζουν αποτελούν μια υλική εκδήλωση του θανάτου, ενώ η μυρωδιά του ξύλου που σαπίζει υπηρετεί τη μετουσίωση των υλικών εικόνων σε μνήμη, καταρρίπτοντας την αντίληψη ότι η μνήμη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με υλικά αντικείμενα που διαρκούν στο χρόνο¹⁰⁵.

---

¹⁰¹ Τσιάρα, 2000: 9.

¹⁰² Μαυραγάνη, 1999: 182.

¹⁰³ Η αντίληψη ότι η μνήμη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με υλικά αντικείμενα που διαρκούν στο χρόνο καταρρίπτεται και σε παραδείγματα από το δυτικό κόσμο. Μετά την πτώση του κουμουνιστικού καθεστώτος στη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη, το αποτέλεσμα της απομάκρυνσης των 50 από τα 60 μνημεία του Λένιν στους δρόμους της Μόσχας ήταν να παραμείνουν 50 κενά βάθρα, όπου το κενό ήταν εξίσου αισθητό όσο και τα γλυπτά που ήταν στημένα πάνω τους. Τα κενά βάθρα αντί να σβήσουν τη μνήμη του κουμουνιστικού καθεστώτος μάλλον την ανακαλούσαν (Forty, 1999: 10).

¹⁰⁴ Ωστόσο, η ανάκληση της μνήμης μπορεί να συνδέεται και με άυλες, μη ορατές μορφές του πολιτισμού. Βλ. Βουγιούκα, *Από στόματος άλλων ή μνημεία λόγου*, 1999, σελ. 193-209, αλλά και Τσιμούρης, *Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας*, 1999, σελ. 211-235.

¹⁰⁵ Kűchler, 1987, όπως παρατίθεται στο Γιαλούρη, 2010: 354.

Επιστρέφοντας, όμως, στη δυτικότροπη αντίληψη σύνδεσης μνημείου και μνήμης, θα λέγαμε ότι η μνημονευτική λειτουργία του μνημείου, ακολουθεί τις συμβάσεις που χαρακτηρίζουν το σύνολο των λειτουργιών της μνήμης. Όπως η μνήμη, έτσι και το μνημείο επιτελεί μια δευτερογενή αφαίρεση της παρελθούσας βιωμένης πραγματικότητας, εφόσον επιλέγει μια συγκεκριμένη αντίληψη του παρελθόντος. Η σύνδεση της μνήμης με την υλικότητα τείνει να αναφέρεται κυρίως στις στρατηγικές εκ των άνω διαχείρισης της μνήμης, με τις οποίες οι πνευματικές και κοινωνικές ελίτ προωθούν ή επιβάλλουν συγκεκριμένες εκδοχές του παρελθόντος μέσα από υλικές, συμπαγείς μεταφορές του κυρίαρχου λόγου, όπως είναι τα επίσημα αρχεία, τα μνημεία και οι ιστορικοί τόποι, η αρχιτεκτονική¹⁰⁶. Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται η κυρίαρχη συλλογική μνήμη και ακολουθείται η επίσημη εθνική ιστορία. Στις πλατείες που κοσμούνται από εθνικά και πολεμικά μνημεία, αρχιτεκτονική και θέαμα τίθενται στην υπηρεσία της παραγωγής υποκειμένων μιας κοινής ιστορίας μέσω της καλλιέργειας της εθνικής φαντασίας και της συλλογικής μνήμης. Συνιστούν δημόσιους οδοδείκτες ηγεμονικής και επιλεκτικής εθνικής μνήμης, εθνικιστικής νοσταλγίας, εθνικού ανδρισμού, φαντασιώσεων κυριαρχίας και κατάκτησης, επιβεβλημένης έξαρσης ή απόθνησης¹⁰⁷.

Από την εποχή που οι ρωμαϊκοί πολεμικοί θρίαμβοι διαιωνίζονταν με την καλλιτεχνική μορφή της αψίδας μέχρι και τα σύγχρονα μνημεία του Α' και του Β' Παγκόσμιου πολέμου, οι νικητές αναπαριστούν στα μνημεία τη δική τους εκδοχή για τα γεγονότα. Η πλευρά των ηττημένων εκφράζεται με μικρότερη συχνότητα μέσα από τους κώδικες της μνημειακής αναπαράστασης, ή αποσιωπείται εσκεμμένα από την επίσημη εθνική μνημόνευση. Γύρω από τα εθνικά μνημεία –αυτούς τους κατεξοχήν μνημειακούς τόπους εθνικοποίησης του θανάτου, της μνήμης και του πένθους– συνήθως εξυμνούνται οι ηρωικές νίκες και μνημονεύονται τα τραύματα που υπέστη από τους εχθρούς και υπέφερε γενναία το έθνος. Η παρουσία του Άλλου –του ξένου και του εχθρού, αυτού που ανήκει στην άλλη εθνοτική ομάδα, στο εχθρικό στρατόπεδο– γίνεται αισθητή ως καταστατική απουσία, μέσω της εξάλειψης, ή ως υπερβολική παρουσία, μέσω της δαιμονοποίησης¹⁰⁸.

Συνήθως θεωρούμε τα μνημεία και τους μνημειακούς χώρους ως φορείς σταθερών αξιών, οι οποίες παραμένουν αλώβητες στο χρόνο και το χώρο. Τόσο η μνήμη όσο και ο χώρος είναι έννοιες που τείνουμε να συνδέουμε με μια «διάρκεια»¹⁰⁹. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, μνημεία και μνημειακοί τόποι αποκτούν μια νέα δυναμική τόσο στον

¹⁰⁶ Παπαδόπουλος, 2008: 172.

¹⁰⁷ Αθανασίου, 2010: 246-247.

¹⁰⁸ Αθανασίου, 2010: 229-230.

¹⁰⁹ Σταυρίδης, 2006: 14, 22.

ακαδημαϊκό όσο και στον καλλιτεχνικό χώρο, αναδεικνύοντας την ικανότητα τους να προσλαμβάνουν ποικίλες σημασίες και αξίες και να ανακαλούν διαφορετικές ιδέες και μνήμες¹¹⁰. Με άλλα λόγια, όσο κι αν τα εθνικά μνημεία που κοσμούν τις πλατείες προορίζονται για να διαρκέσουν παγώνοντας το χρόνο, γίνονται αναπόφευκτα φορείς της διαρκούς δυνατότητας για μια διαφορετική ενοίκηση. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί από τον Alan Radley: «... επειδή ο υλικός κόσμος διαρκεί και επιβιώνει των δημιουργών του, μπορεί να χρησιμεύσει ως μνημείο των προσπαθειών και των ιδανικών τους. Ταυτόχρονα ωστόσο, για τον ίδιο λόγο, τα αντικείμενα επιζούν με τρόπους απρομελέτητους από τους δημιουργούς και τους ιδιοκτήτες τους για να αποτελέσουν τεκμήρια πάνω στα οποία είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν άλλες ερμηνείες του παρελθόντος»¹¹¹.

Για παράδειγμα το μνημείο από τον Jochen Gerz στην πλατεία μπροστά από το παλάτι του Saarbrücken, το οποίο υπήρξε έδρα της Γκεστάπο, παρέμεινε εξ αρχής αόρατο. Συγκεκριμένα, ο καλλιτέχνης πήρε μια πέτρα από την πλατεία πάνω στην οποία χάραξε το όνομα ενός εβραϊκού νεκροταφείου και την ενσωμάτωσε στο πλακόστρωτο δάπεδο της με την εγγάρια όψη προς τα κάτω¹¹². Το μνημείο του Gerz δεν μνημειοποιεί τόσο, όσο μνημονεύει. Παρουσιάζει την ιστορία όχι σαν ένα νησί απομονωμένο στο παρελθόν ή σαν ένα απόθεμα από το οποίο το μυαλό ανασύρει, αλλά ως μια μνήμη εν τω γίνεσθαι στο εκάστοτε παρόν. Με αυτό τον τρόπο αναγνωρίζεται ο κατ' ουσίαν διαλογικός χαρακτήρας των μνημείων και οι διαφορετικές όψεις της μνήμης που προκύπτουν από τη συνομιλία των μνημείων με τον επισκέπτη¹¹³.

Σχετικά με το δυναμικό χαρακτήρα των μνημείων και τις ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες ερμηνείες που τους προσδίδονται, ας θυμηθούμε και τη δράση του κινήματος των «Γυναικών στα μαύρα», στο οποίο έγινε αναφορά στην ενότητα 1.1. της παρούσας μελέτης. Στην πλατεία Δημοκρατίας στο Βελιγράδι με το έφιππο άγαλμα του πρίγκιπα Μιχαήλ, το οποίο αποτελεί συμβολικό τόπο μνημόνευσης των εθνικών τραυμάτων που υπέφερε και αποσόβησε ηρωικά το σερβικό έθνος σύμφωνα με το επίσημο εθνικό αφήγημα της συλλογικής μνήμης, οι ΓΜ εκπέμπουν ένα μήνυμα εναλλακτικό προς τη μονολιθική παραγωγή της εθνικής μνήμης. Το μήνυμα αυτό είναι αντίλογος στη λήθη των τραυμάτων εκείνων που προκάλεσε –όχι που υπέστη– το έθνος. Το αίτημά τους είναι ο καταλογισμός ευθυνών και η λογοδοσία για τα εθνικιστικά εγκλήματα που διέπραξαν οι σερβικές

---

¹¹⁰ Γιαλούρη, 2010: 358.

¹¹¹ Παπαδόπουλος, 2008: 172.

¹¹² Young, 1994: 37.

¹¹³ Young, 1994: 37.

στρατιωτικές και παραστρατιωτικές δυνάμεις της Σερβίας στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας κατά τη διάρκεια του πολέμου (1991-1999)¹¹⁴.

Επιπλέον, τις τελευταίες δεκαετίες στο πεδίο σπουδών του υλικού πολιτισμού κερδίζει έδαφος μια τάση ενάντια στη δυτικότροπη συνήθεια που παρουσιάζει τα υποκείμενα ως ανθρώπινα όντα, ζωντανά και ενεργητικά, ενώ τα αντικείμενα (τον υλικό κόσμο) ως μη ανθρώπινα, αδρανή και παθητικά. Μια σειρά μελετών υπό την επιρροή γενικότερων εξελίξεων στην κοινωνική θεωρία από τα τέλη της δεκαετίας του '70, έρχονται να γεφυρώσουν διχοτομήσεις που αντιπαραθέτουν τα υποκείμενα προς τα αντικείμενα, να φωτίσουν τη διαλεκτική τους σχέση και να αποδείξουν πως, κατασκευάζοντας και χρησιμοποιώντας αντικείμενα του υλικού κόσμου, οι άνθρωποι κατασκευάζουν και προσδιορίζουν τις ταυτότητες και τους ρόλους τους μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο¹¹⁵.

Ένα χαρακτηριστικό δείγμα της προσπάθειας υπέρβασης του δυϊσμού που παρουσιάζει πράγματα και ανθρώπους ως αντιδιαμετρικά αντιθετικές κατηγορίες είναι η θεωρία του Alfred Gell (1998), ο οποίος τονίζει το συμμετοχικό ρόλο των αντικειμένων στις κοινωνικές διαδικασίες. Ο ίδιος θεωρεί τα αντικείμενα τέχνης –αλλά και τα υλικά αντικείμενα γενικότερα– ως δρώντα υποκείμενα υπό την έννοια ότι επιδρούν στους ανθρώπους, προκαλώντας τους αισθήματα, χαρά, φόβο, θυμό, λύπη και συνεπώς επηρεάζουν τις κοινωνικές ζωές τους¹¹⁶. Η θεώρηση μνημείων και μνημειακών τόπων μέσα από μια τέτοια αντίληψη θα μπορούσε να μετατοπίσει την οπτική μας από το πώς φαίνονται τα μνημεία στο τι ακριβώς πράττουν, στο πώς εμπλέκονται στο ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι και πώς δρουν στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Τι συμβαίνει τώρα στις περιπτώσεις που η επικρατούσα συλλογική μνήμη μιας κοινότητας διαφοροποιείται σε σχέση με τη μνήμη που εγκαθιστά και επιβάλλει ένα μνημείο στο χώρο, με βάση τα επίσημα εθνικά αφηγήματα και την ιδεολογία της κυρίαρχης εξουσίας της εποχής κατά την οποία το ίδιο ανεγέρθηκε; Στις περιπτώσεις αυτές παρατηρούνται φαινόμενα έξωσης, καταστροφής, ή μετακίνησης των μνημείων με στόχο την αποδυνάμωση του νοήματός τους. Ήδη από τους αρχαίους χρόνους η πρακτική της *Damnatio Memoriae*, της καταδίκης μνήμης, ήταν μια πολιτική πράξη της Ρωμαϊκής Συγκλήτου που αποφάσιζε την καταστροφή ανδριάντων ισχυρών προσώπων όταν μετά από το θάνατό τους, τους θεωρούσαν εχθρούς της πατρίδας¹¹⁷. Ανάλογο παράδειγμα στον ελληνικό χώρο αποτελούν οι

¹¹⁴ Αθανασίου, 2010: 228.

¹¹⁵ Γιαλούρη, 2010: 362-364.

¹¹⁶ Gell, 1998, όπως παρατίθεται στο Γιαλούρη, 2010: 364.

¹¹⁷ Γιαλούρη, 2010: 353.

προσπάθειες που ακολούθησαν την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους το 1830 για την «κάθαρση» του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης. Όλα τα μη κλασικά μνημεία (τα μεσαιωνικά, τα οθωμανικά και τα νεότερα) κατεδαφίστηκαν σε μια προσπάθεια απόσβεσης της μνήμης που, βάσει της επίσημης ιδεολογίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, δεν ήταν ελληνικά.

Σε ολοκληρωτικά καθεστώτα μάλιστα, όπου τα μνημεία, και γενικά ο χώρος, γίνονται σύμβολα εξουσίας και δύναμης, αντιπροσωπεύοντας το κλέος του σύγχρονου έθνους σε συσχετισμό με τους αρχαίους του προγόνους, η επιλογή της περιόδου του παρελθόντος που θα αναχθεί σε σημείο αναφοράς καταγωγής των προγόνων απαξιώνει ή ισοπεδώνει άλλα στοιχεία του χώρου και της ιστορίας του που είναι εξίσου σημαντικά αλλά όχι «χρήσιμα»¹¹⁸. Έτσι, κατασκευάζοντας ο Μουσολίνι την Via dei fiori Imperiali, η οποία ενώνει το αρχαίο στάδιο με την Πιάτσα Βενέτσια, από όπου έβγαζε λόγους και τελούσε παρελάσεις, συγκεντρώσεις του κόμματός του και φασιστικές εκδηλώσεις με κύριο σκοπό την προβολή του καθεστώτος του, κατέστρεψε πολλά από τα μνημεία της μεσαιωνικής Ρώμης, εφόσον αυτό που τον ενδιέφερε ήταν να φτάσει όσο γινόταν γρηγορότερα στην αρχαία Ρώμη του Κολοσσαίου¹¹⁹.

Η λήθη, όμως, δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσω της καταστροφής των μνημείων, αλλά μπορεί να επιτευχθεί και μέσω της εκ νέου ανέγερσής τους. Σύμφωνα με τον Adrian Forty, η Frauenkirche της Δρέσδης, ένα εξαιρετικό δείγμα μπαρόκ εκκλησίας που καταστράφηκε το 1945, δεν ξαναχτίστηκε τα επόμενα χρόνια, αλλά παρέμεινε ως σωρός ερειπίων που τελικά μετατράπηκε σε ισχυρό μνημείο του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών και ενώ πολυάριθμα μνημεία του καθεστώτος της πρώην Ανατολικής Γερμανίας κατεδαφίζονταν, η εκκλησία ανοικοδομήθηκε σε μια προσπάθεια απόσβεσης από τη μνήμη του καθεστώτος της πρώην Ανατολικής Γερμανίας¹²⁰.

Όσον αφορά τα ζητήματα της μνήμης στη σύγχρονη θεωρία της, υπάρχει μια τάση να αντικατασταθεί ο όρος *συλλογική μνήμη* (collective memory) με τον όρο *συλλεγμένη μνήμη* (collected memory)¹²¹. Ο δεύτερος όρος, σε αντίθεση με τον πρώτο, περικλείει την προσωπική βούληση που απαιτείται για την ενεργοποίηση της μνήμης. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η μνήμη είναι στην ουσία ατομική υπόθεση και κανείς δεν είναι σε θέση να οικειοποιηθεί αυτούσια τη μνήμη του διπλανού του. Αυτό που μοιράζονται οι άνθρωποι από

---

¹¹⁸ Κρητικός, 2008: 168.

¹¹⁹ Κρητικός, 2008: 168.

¹²⁰ Forty, 1999: 9-10.

¹²¹ Young, 1994: 11.

κοινού είναι η αντίληψη της μορφής, της υλικής υπόστασης της μνήμης και το κοινωνικά παραγόμενο νόημα που «πέμπουν» οι μνημειακοί χώροι.

Ο James Young στο βιβλίο του με τίτλο «Η υφή της μνήμης. Μνημεία Ολοκαυτώματος και νόημα»¹²², επιχείρησε να ανιχνεύσει την ιστορικά διαμορφωμένη βούληση ενός κοινωνικού συνόλου να ενεργοποιήσει τη μνήμη ενός γεγονότος ή ενός προσώπου και να της προσδώσει συγκεκριμένο νοηματικό περιεχόμενο, το οποίο συνδέεται με τις αξίες και τις αντιλήψεις αυτού του κοινωνικού συνόλου. Ο ίδιος δεν κάνει λόγο για συλλογική μνήμη που εκπορεύεται από τα μνημεία του εβραϊκού ολοκαυτώματος στις χώρες της Ευρώπης (Γερμανία, Αυστρία, Ουγγαρία, Πολωνία), το Ισραήλ και την Αμερική, αλλά για συλλογικό νόημα που μεταδίδεται από τη μια γενιά στην άλλη σύμφωνα με τις εθνικές παραδόσεις, το τελετουργικό και τους διαφορετικούς θεσμούς που ισχύουν στο κάθε κράτος.

Η διάσταση του χώρου, σε συνδυασμό με το κυρίαρχο σύστημα αξιών και αντιλήψεων και την υποκειμενικότητα του θεατή, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην ερμηνεία των ποικίλων νοημάτων που ενσωματώνουν τα μνημεία. Στη Γερμανία τα μνημεία του εβραϊκού ολοκαυτώματος λειτούργησαν ως αρνητική μνημειακή κληρονομιά, ως μέσο εξορκισμού και απόθησης ενός ανεπιθύμητου παρελθόντος, ως πεδίο καλλιέργειας μιας εθνικής ταυτότητας στη βάση της απόρριψης: *«Δεν είμαστε πια αυτό που ήμασταν κάποτε. Τα μνημεία της εβραϊκής γενοκτονίας και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης συμβολίζουν τον κακό εαυτό μας που ανήκει αποκλειστικά στο παρελθόν»*. Σε αντίθεση με τη Γερμανία, στο Ισραήλ τα μνημεία του εβραϊκού ολοκαυτώματος λειτουργούν ως το ορατό σήμα ενός ιστορικού τραύματος, το οποίο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εβραϊκή εθνική συνείδηση¹²³. Η ανάσυρση του παρελθόντος, η αναβίωση της πρόσφατης, τραγικής ιστορίας της γενοκτονίας και η συλλογική ερμηνεία της κοινής εμπειρίας προσφέρουν μια βάση συνοχής. Στη συλλογική μνήμη των Εβραίων, η εμπειρία του ολοκαυτώματος καταχωρίζεται ως βασικός σταθμός στην πορεία προς τη συγκρότηση εθνικού κράτους, γι' αυτό και οι Εβραίοι θεωρούν καθοριστική για τη μελλοντική εθνική τους πορεία τη διατήρηση με κάθε μέσο της μνήμης του ολοκαυτώματος.

Επιπλέον, η διέγερση της μνήμης δεν είναι μια διαδικασία που προκαλείται αυτόματα από την παρουσία ενός μνημείου στο χώρο. Η επιθυμία και η ανάγκη να θυμόμαστε το παρελθόν εξαρτάται συχνά και από τις αντίστοιχες προθέσεις της ανθρώπινης κοινότητας. Χωρίς την πολιτική και ατομική βούληση για ενεργοποίηση της μνήμης τα μνημεία παραμένουν γυμνά νοηματικού περιεχομένου, εγκαταλείπονται στη φυσική και συμβολική

---

¹²² Young, 1994: 3.

¹²³ Young, 1994: 210.

φθορά της λήθης¹²⁴. Στη σχέση μνημείου-μνήμης, μια ενδιαφέρουσα άποψη έχει διατυπώσει ο Pierre Nora: «Το μνημείο, αντί να ενσωματώνει τη μνήμη, την εκτοπίζει ολοκληρωτικά... Από τη στιγμή που προσδίδουμε μνημειακή μορφή στη μνήμη, απεκδύουμε σε κάποιο βαθμό τον εαυτό μας από την υποχρέωση να θυμόμαστε. Μεταφέροντας το βάρος της μνήμης στις πλάτες του μνημείου, οι θεατές ανακουφίζονται από την κατάρα της μνήμης»¹²⁵.

Η ανέγερση ενός μνημείου παρουσιάζεται ως εκπλήρωση κάποιου καθήκοντος ή ηθικού χρέους της κοινότητας προς της παρελθούσες γενιές που ξεπληρώνεται με την τελετή των αποκαλυπτηρίων και την εκφώνηση ενός τυπικού λόγου. Η τυποποιημένη, συμβατική μορφή μεγάλου αριθμού μνημείων που επιδιώκει τον εξωραϊσμό και τη μυθοποίηση προσώπων και γεγονότων σε συνδυασμό με τις στερεότυπα επαναλαμβανόμενες επετειακές τελετές αποθαρρύνουν, αντί να υποκινούν, την κριτική ματιά στο παρελθόν, την άσκηση του προσωπικού βλέμματος¹²⁶.

Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί αν, για παράδειγμα, τα μνημεία πεσόντων αντιμετωπίζονταν όχι μόνο ως συμβολικοί τόποι μνήμης θυσιών ή εθνικής υπερηφάνειας, αλλά και ως τοπία που αναδεικνύουν τη βιαιότητα και την απάνθρωπη χρήση μέσων μαζικής καταστροφής κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, έτσι ώστε να τονίζεται η αντιπολεμική τους διάσταση. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να οδηγηθεί ο εκάστοτε θεατής στην αποστροφή του πολέμου και στην κατανόηση της ματαιότητας και της απαξίωσης της ζωής κατά τη διάρκειά του¹²⁷. Αξίζει να σημειωθεί η άποψη του Vincent Scully, σχετικά με την απόφαση της Επιτροπής Καλών Τεχνών της Ουάσινγκτον (Washington Fine Arts Commission) να απορρίψει ένα μνημείο βετεράνων και πεσόντων στον πόλεμο της Κορέας. Τόνισε ότι: «Δεν είναι εύκολο να χτίσει κανείς ένα μνημείο πολέμου. Ιδιαίτερα σήμερα που η νίκη, αυτή η αρχαία θεότητα των Ελλήνων, μας δείχνει ένα διαφορούμενο πρόσωπο. Τα πλέον επιτυχημένα μνημεία της εποχής μας δεν είναι αυτά που αφορούν τη νίκη, αλλά εκείνα που παρουσιάζουν τη μόνη ακαταμάχητη και αδιαφιλονίκητη αλήθεια για τον πόλεμο: το γεγονός ότι σκοτώνει πολλούς ανθρώπους»¹²⁸.

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ιστορία ενός μνημείου και η σύνδεσή του με τη μνήμη και την ταυτότητα δεν αρχίζει, ούτε ολοκληρώνεται με την εγκατάστασή του σε ένα συγκεκριμένο σημείο του δημόσιου χώρου. Όσο σημαντικό είναι να ανιχνεύσει κανείς την προϊστορία των συζητήσεων που επέβαλαν την ανάγκη της ανέγερσής

---

¹²⁴ Τσιάρα, 2000: 12.

¹²⁵ Nora, 1984: 26.

¹²⁶ Τσιάρα, 2000: 13.

¹²⁷ Κρητικός, 2008: 189.

¹²⁸ Scully, 1991, όπως παρατίθεται στο Κρητικός, 2008: 189-190.

του, εξίσου σημαντικό είναι να αντιληφθεί ότι με την εγκατάστασή του στο χώρο το μνημείο αυτονομείται σταδιακά από τις αναγκαιότητες που το γέννησαν και ακολουθεί τη δική του πορεία. Το αρχικό συμβολικό του περιεχόμενο εμπλουτίζεται με νέα νοήματα, δεχόμενος κανείς την αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων, αλλά και την υποκειμενική αντιληπτική ικανότητα των θεατών, τις ιστορικές, δηλαδή, συνιστώσες της ερμηνείας ενός μνημείου¹²⁹. Άλλωστε, η λειτουργική σχέση μνημείου-θεατών εξαρτάται από το πόσο το μνημείο είναι σε θέση να ‘αγγίξει’ συναισθηματικά, να ‘συνομιλήσει’ με τις νέες γενιές, οι οποίες δεν έχουν συνδεθεί βιωματικά με ένα –ούτως ή άλλως– μακρινό παρελθόν.

2.2. Αξιοποίηση των μνημείων στη διδακτική της τοπικής ιστορίας

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα μνημεία γίνονται συχνά –κυρίως σε πολιτειακές μεταβολές– στόχος λαϊκής αγανάκτησης που επιχειρεί να τα αφανίσει από τη γεωγραφία της πόλης, να τα αποκαθλώσει και έτσι να σβήσει τους συμβολισμούς τους από την εθνική μνήμη, ξαναγράφοντας την ιστορία μέσα από την ανασύνθεση του εθνικού τοπίου. Άλλοτε πάλι διατηρούνται ως ένας τρόπος ενίσχυσης της συλλογικής μνήμης των κατοίκων μιας πόλης σε σχέση με την ιστορία και το παρελθόν της¹³⁰. Για παράδειγμα το μνημείο του Κόκκινου Στρατού διατηρήθηκε στη Βουδαπέστη κάτω από την προτροπή του αντιδημάρχου, ο οποίος, σεβόμενος το ρόλο του ρώσικου στρατού στη διατήρηση της ελευθερίας της πόλης κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, τόνισε ότι «η ιστορία δεν θα πρέπει να ξαναγραφτεί»¹³¹.

Με άλλα λόγια, το μνημείο συνδέεται πέρα από τη μνήμη και με την ιστορία ενός τόπου, εφόσον το ίδιο διατηρώντας ζωντανή τη σκέψη και την πράξη αυτών που το οικοδόμησαν, διασώζοντας το ίχνος της εποχής που το δημιούργησε, γεφυρώνει την έννοια του χώρου με την ιδέα του ανθρώπου, την ιστορία με τη μνήμη¹³². Στην παρούσα ενότητα θα εστιάσουμε στη δυναμική των μνημείων στο πλαίσιο μιας σύγχρονης θεώρησης της διδακτικής της τοπικής ιστορίας. Μπορούν τα μνημεία σε δημόσιο χώρο να διαδραματίσουν παιδευτικό ρόλο και να κινησουν το ενδιαφέρον των ανθρώπων για την τοπική ιστορία ή θα πρέπει ο όποιος εκπαιδευτικός και εμψυχωτικός ρόλος τους να ενισχυθεί, μέσω μορφών οργανωτικής υποστήριξης (π.χ. σχολική εκπαίδευση, εκπαιδευτικά προγράμματα, ξεναγήσεις);

Ξεκινώντας μια σύντομη αναδρομή στη σύγχρονη ιστοριογραφία, θα λέγαμε ότι ο 20^{ος} αι. σηματοδότησε το πέρασμα από την παραδοσιακή¹³³ στη σύγχρονη μορφή της, με την

---

¹²⁹ Τσιάρα, 2000: 31.

¹³⁰ Κρητικός, 2008: 193.

¹³¹ Κρητικός, 2008: 193.

¹³² Τερζόγλου, 2006: 262.

¹³³ Στην Αρχαιότητα, στο Μεσαίωνα και στους Νεότερους χρόνους τα ποικίλα μνημεία που διατηρούνταν στο παρόν, αποτελούσαν σήματα αναθύμησης μιας επιλεκτικής μνήμης που κυριαρχούσε στην εποχή, εφόσον

εμφάνιση της Νέας Ιστορίας, η οποία εγκαινιάζεται με τη σχολή των *Annales*¹³⁴. Συγκεκριμένα, η Νέα Ιστορία στρέφει το βλέμμα στο παρελθόν με διάθεση να ανακαλύψει την καθημερινότητα της βάσης και όχι της κορυφής της κοινωνικής πυραμίδας, δηλαδή του απλού ανθρώπου, του οποίου το πέρασμα μέσα στο χώρο και το χρόνο αφήνει ίχνη λιγότερο εντυπωσιακά αλλά καθοριστικά για την πολιτισμική εξέλιξη στη μακρά διάρκεια. Με άλλα λόγια, η Νέα Ιστορία ενδιαφέρεται για την πραγματικότητα των απλών ανθρώπων και όχι των προσωπικοτήτων μιας εποχής και οι άνθρωποι αυτοί αφήνουν πίσω τους τεκμήρια μιας ζωής που δεν έχουν να δείξουν τίποτε το μεγαλόπρεπο και συγκλονιστικό, αλλά σκιαγραφούν την πορεία του ανθρώπου και του πολιτισμού του στη διαχρονία¹³⁵. Για το λόγο αυτό, η θέση της σύγχρονης ιστοριογραφίας απέναντι στα ιστορικά τεκμήρια είναι πως όλες οι πράξεις και οι ενέργειες του ανθρώπου –οι αποτυπωμένες στο χώρο– αποτελούν ιστορία.

Έτσι, ιστορικός τόπος δεν είναι μόνον αυτός που χρησίμευσε ως πεδίο μάχης, αλλά και εκείνος στον οποίο αντιτάχθηκε ένας οικισμός, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Ιστορικό δεν είναι μόνο το σπίτι όπου γεννήθηκε ένας σπουδαίος ποιητής, αλλά και τα σπίτια, τα κτίρια, που μπορούν συνολικά θεωρούμενα να μας διδάξουν για κάποια περίοδο της ιστορίας του πολιτισμού. Και φυσικά ιστορική πόλη δεν είναι μόνο αυτή που κάποιο κορυφαίο γεγονός έχει καθιερώσει στη συνείδηση όλων μας, αλλά και κάθε πόλη ή τμήμα πόλης που στην ίδια της τη δομή είναι ενσωματωμένη η ιστορία του ανθρώπου και του πολιτισμού του σε κάθε της μορφή. Το σημαντικότερο είναι πως η ζωή εξακολουθεί να υπάρχει σε αυτά τα

αποτελούσαν έκφραση της ανάγκης της εκάστοτε άρχουσας τάξης να διαιωνίσει στοιχεία του δικού της παρόντος στο μέλλον. Στην ιστοριογραφία αυτή η τάση προβολής του μοναδικού, του ανεπανάληπτου που συνέβη στο παρελθόν βρίσκει την απόλυτη έκφρασή της το 19^ο αι. στην ερμηνευτική ή γεγονοτολογική σχολή, η οποία ασχολείται με την πολιτική και στρατιωτική ιστορία και δίνει έμφαση στα σημαντικά ιστορικά γεγονότα και τις προσωπικότητες που σημάδεψαν τα γεγονότα αυτά. Ο γερμανός ιστορικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, Leopold von Ranke είναι ο κύριος εκφραστής της σχολής αυτής, η οποία αναγνωρίζει την υποταγή της ιστορίας στην πολιτική με την έννοια ότι η ιστορία υπηρετεί, στηρίζει και νομιμοποιεί την πολιτική που επιλέγει να ασκήσει ο μονάρχης και παράλληλα ανοίγει το δρόμο στην εθνική ιστοριογραφία που κυριαρχεί κατά το 19^ο αι. (Αναγνώστου, 2001: 19-20).

¹³⁴ Η ιστοριογραφική σχολή των *Annales* συγκροτείται με πεδίο αναφοράς το περιοδικό *Annales d'histoire économique et sociale* το 1929, το οποίο εκδίδει ο οίκος Armand Colin. Ιδρυτές του είναι οι Lucien Febvre (1878-1956) και Marc Block (1886-1944). Από το 1946 το περιοδικό μετονομάζεται σε *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, αποτυπώνοντας το αίτημα της διεπιστημονικής προσέγγισης της ιστορίας και την απομάκρυνση από την πολιτικο-στρατιωτική ηρωολατρική ιστορία. Πρόκειται, δηλαδή, για ριζικό επαναπροσανατολισμό της επιστήμης της ιστορίας, για επιστημολογική επανάσταση σε σχέση με τη θετικιστική ιστοριογραφία, που επικεντρωνόταν στην πολιτική ιστορία και στη δράση των elites και των κυρίαρχων τάξεων. Διακρίνεται κυρίως για τον αναλυτικό και όχι αφηγηματικό χαρακτήρα του ιστορικού λόγου, την ολιστική θεώρηση των ιστορικών φαινομένων και των κοινωνικών σχηματισμών και, τέλος, τη μέριμνα για την ανάδειξη των βιωμάτων, των κοσμοαντιλήψεων και των τρόπων σκέψης των σιωπηλών συνήθως μαρτύρων της ιστορικής διαδικασίας, των μαζών. Με άλλα λόγια, ενδιαφέρεται για την καθημερινότητα, όπως τη βιώνουν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες μέσω στις υπάρχουσες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές δομές (Κόκκινος, 1998: 225-236).

¹³⁵ Αναγνώστου, 2001: 26.

ιστορικά σύνολα και αποτελεί την κύρια δύναμη και τον κύριο λόγο για τη διατήρησή τους¹³⁶.

Στην ίδια θεωρητική κατεύθυνση κινείται και η διάδοχος επιστημολογική τάση στο χώρο της ιστοριογραφίας, η μικρο-ιστορία¹³⁷ που καθιερώθηκε μετά το 1980. Η μικρο-ιστορία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε γεωγραφικά πολύ περιορισμένο χώρο, έτσι ώστε να προσλαμβάνει τη μορφή ιστορικής «μικρο-ανάλυσης» μικρών κοινωνικών ενοτήτων, για παράδειγμα ενός χωριού, μιας πόλης ή ενός εργοστασίου¹³⁸. Για το λόγο αυτό, οι ιστορικές πηγές επιλέγονται με σκοπό να φωτίσουν το καθημερινό και αυτό που αναφέρεται σε μικρές κοινωνικές ομάδες και όχι το μνημειακό και μεγαλειώδες, δημιουργήματα των λίγων και εκλεκτών της κοινωνίας κάθε εποχής.

Στο πλαίσιο αυτού του ανανεωμένου ιστορικού στοχασμού η τοπική ιστορία δεξιώθηκε την προσοχή των ακαδημαϊκών ιστορικών χώρων και τη μνεία των ιστοριογράφων τους. Οι άνθρωποι, οι δραστηριότητές τους, η καθημερινή τους ζωή διαπερνούν το πλήθος των θεματικών πεδίων της τοπικής ιστορίας. Η Νέα Ιστορία λειτουργεί στην περίπτωση αυτή ενθαρρυντικά στην ανώνυμη αυτή ιστορία. Έχοντας νομιμοποιήσει τους ανώνυμους ανθρώπους ως υποκείμενα της εξέλιξης, έχοντας αναδείξει τα θέματα της καθημερινότητας των ανθρώπων ως αντικείμενα της ιστορικής έρευνας, ευνόησε το χώρο ανάπτυξης της τοπικής ιστοριογραφίας¹³⁹.

Γενικά, η *τοπική ιστορία* εννοείται και ως η ιστορία ενός τόπου και ως η ιστορία του ατομικού, του ειδικού, του μοναδικού στο πλαίσιο ενός τόπου. Η ιστορία του τόπου είναι, επίσης, άλλοτε η ιστορία των σπουδαίων στιγμών ενός τόπου και άλλοτε η ιστορία του τόπου στη μακρά διάρκειά της. Ωστόσο, όποιος και αν είναι ο επιστημολογικός προσδιορισμός της τοπικής ιστορίας, ο τόπος αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο και οι ιστορικές πηγές που καλείται να αξιοποιήσει ο ιστορικός αναφέρονται σε αυτόν και διαπνέονται από την ίδια πολυσχιδία με τη θεματολογία της ιστορίας και τη διάθεσή της να αναδείξει κυρίως θέματα καθημερινής ζωής και νοοτροπιών της τοπικής κοινωνίας¹⁴⁰. Έτσι, αξιοποιούνται όχι μόνον οι αρχειακές πηγές, αλλά και η προφορική ιστορία και κυρίως όλα τα ορατά κατάλοιπα του παρελθόντος, τα οποία συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο με τα ανθρώπινα δημιουργήματα του παρόντος και

---

¹³⁶ Αναγνώστου, 2001: 26.

¹³⁷ Ο όρος μικρο-ιστορία είναι ένας σχετικά νέος όρος και προέκυψε από τη δημιουργική σχέση ανάμεσα στην ιστορική επιστήμη και στην ιστορική ανθρωπολογία. Σύμφωνα με τον ορισμό του Winfried Schulze, μικρο-ιστορία είναι η λεπτομερειακή και ευρεία ανάλυση ενός επιμέρους ιστορικού θέματος, το οποίο σχετίζεται με κάποιο σημαντικό γεγονός ή με κάποια ιδιαίτερη περίοδο μιας ιστορικής κοινωνίας (Schulze, όπως παρατίθεται στο Βαϊνά, 1997: 73.).

¹³⁸ Βαϊνά, 1997: 73-74.

¹³⁹ Αναγνώστου, 2001: 33.

¹⁴⁰ Αναγνώστου, 2001: 33.

αποτελούν μνημεία της κοινωνικής ζωής μιας άλλης εποχής, η οποία, ωστόσο, αναπτύχθηκε στον ίδιο χώρο.

Επιπροσθέτως, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι η ίδια η νεοελληνική λέξη *τόπος*¹⁴¹, η οποία ετυμολογικά παράγει το επίθετο *τοπικός* ως προσδιοριστικό της ιστορίας, διακρίνεται για τη νοηματική ελαστικότητά της: Μπορεί να σημαίνει έκταση γης, τοποθεσία, μέρος, αλλά και ορισμένη περιοχή, χώρα, πόλη, πατρίδα¹⁴². Έτσι, η έννοια *τοπική ιστορία* εμπεριέχει την «Ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας ή του άμεσου περιβάλλοντος ή του χώρου ζωής», την «Ιστορία της περιοχής», την «Ιστορία της ευρύτερης περιφέρειας» και είναι δυνατόν να εκφραστεί και ως «πολεο- ιστορία»¹⁴³. Σημειώνουμε, επίσης, ότι ο *τόπος* δεν προσδιορίζεται μονοδιάστατα-γεωγραφικά. Αντίθετα είναι δεμένος με όλο το φάσμα της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής, η οποία εκδηλώνεται στα πλαίσιά του και έτσι ο *τόπος* αποκτά ιστορικό μέγεθος και διάσταση.

Όσον αφορά το αντικείμενο της διδακτικής της ιστορίας, θεωρούμε ότι η διδακτική της τοπικής ιστορίας μπορεί να αξιοποιήσει δημιουργικά τα μνημεία του τόπου στον οποίο κάθε φορά αναφέρεται, γιατί αυτά βρίσκονται κυριολεκτικά μπροστά στα μάτια μας και μπορούν να προσφέρουν μια θαυμάσια ευκαιρία βιωμένης ιστορικής εμπειρίας. Έτσι, η γόνιμη αρχή της άμεσης εποπτείας μπορεί να βρει στη διδακτική της τοπικής ιστορίας ένα ενδιαφέρον πεδίο εφαρμογής της¹⁴⁴. Άλλωστε, η άποψη ότι η ιστορία πρέπει να διδάσκεται από το παρόν προς το παρελθόν και να διεισδύουμε σε αυτήν χρησιμοποιώντας εικόνες και πλευρές του ιστορικού τοπίου που επιβιώνουν στο παρόν, είναι μια άποψη που γνωρίζει κοινή αποδοχή από όσους μελετούν ζητήματα διδακτικής στον τομέα της ιστορίας.

Το μνημείο ως ορατή πηγή της ιστορίας, σε αντίθεση με άλλες πηγές (π.χ. γραπτές, προφορικές, στατιστικοί πίνακες), λειτουργεί ως εφαλτήριο για ένα ταξίδι σε παλαιότερες εποχές και μπορεί πολύ περισσότερο να κινητοποιήσει τη σκέψη του θεατή, διότι αισθητοποιεί στα μάτια του το παρελθόν και η προσέγγισή του φαντάζει πιο εύκολη καθώς η υλική του διάσταση δεν παραπέμπει σε αφηρημένες ιστορικές έννοιες, ενώ ταυτόχρονα παρέχει την ευκαιρία για ποικίλες προσεγγίσεις του. «Ένα μνημείο διατηρεί ό,τι αναπαρίσταται σε αυτό σε μια ιδιαίτερη κατάσταση παρουσίας –καθιστά παρόν ό,τι αναπαριστά–...», γράφει ο Hans-Georg Gadamer¹⁴⁵. Από την άλλη μεριά, ωστόσο, θα πρέπει

¹⁴¹ Χαρακτηριστικές είναι οι παροιμίες που αναφέρονται στη λέξη *τόπος*: Κάθε τόπος και ζακόνι, κάθε μαχαλάς και τάξη/ Παπούτσι από τον τόπο σου, κι ας είν' και μπαλωμένο/ Τόπου συνήθεια, νόμου κεφάλαιον/ Άλλοι τόποι, άλλοι άνθρωποι (Σταματάκος, 1971, όπως παρατίθεται στο Βαϊνά, 1997: 39).

¹⁴² Βαϊνά, 1997: 39.

¹⁴³ Βαϊνά, 1997: 39-40.

¹⁴⁴ Αναγνώστου, 2001: 37.

¹⁴⁵ Gadamer, 1997, όπως παρατίθεται στο Τερζόγλου, 2006: 273.

να αναφερθεί ότι εξαιτίας της αμεσότητας της θέας και της ζωντανής εμπειρίας στο τοπικό-ιστορικό επίπεδο, δε θα πρέπει να αναμένεται ότι επιτυγχάνεται μια εύκολη εισαγωγή στο ιστορικώς σκέπτεσθαι¹⁴⁶.

Με άλλα λόγια, η απλή θέα των ιστορικών μνημείων δε συμβάλλει σε καμία περίπτωση από μόνη της στην κατανόηση της ιστορίας, ούτε η ζωντανή εμπειρία οικοδομείται αυτόματα μέσα από την οπτική θεώρηση. Χρειάζεται κανείς να περπατήσει μπροστά στα μνημεία, να τα περιεργαστεί, να διαβάσει τις επιγραφές τους, να αρχίσει να «επικοινωνεί» μαζί τους, στην προσπάθειά του αυτή διείσδυσης στο παρελθόν¹⁴⁷. Όμως τα περισσότερα μνημεία είναι σε μεγάλο βαθμό αποσπασματικά. Ολόκληροι χώροι αρχαιολογικοί προβάλλουν το παρελθόν μονάχα μέσα από λιγοστά ερείπια των παλιών οικοδομημάτων είτε αυτά είναι κομμάτια δαπέδων είτε κάποιες πέτρες απ' τα θεμέλια, και αυτές συχνά σε ασυνέχειες. Έτσι η βιωματική εμπειρία παρωχημένων εποχών δεν κατακτάται εύκολα, καθώς το ίδιο το παρελθόν δύσκολα ανακτάται. Αλλά και στις περιπτώσεις ακόμη που έχει επιτευχθεί μια τέτοια βιωματική εμπειρία, αυτό δε σημαίνει ότι κατακτήθηκε και η κατανόηση του ιστορικού γίνεσθαι. Για παράδειγμα, η θέα της Ακρόπολης των Αθηνών δεν είναι αρκετή για να αποκτήσει κριτική ιστορική σκέψη ο εκάστοτε θεατής. Χρειάζεται ένα συγκεκριμένο πλαίσιο διδακτικής προσέγγισης του μνημείου, με a priori προσδιορισμένα θεματικά πεδία που θα ενεργοποιούν τη σκέψη και θα υπηρετούν συγκεκριμένους σκοπούς και στόχους¹⁴⁸.

Έτσι, στο παράδειγμα που αναφερόμαστε χρειάζεται να καταβληθεί προσπάθεια οργανωμένη και προσανατολισμένη σε συγκεκριμένη διδακτική σκοποθεσία, ώστε οι θεατές να συνειδητοποιήσουν ένα-ένα τα βασικά χαρακτηριστικά του μνημείου της Ακρόπολης και μέσα από το συνδυασμό τους να μπορέσουν να οργανώσουν εκ νέου στο σύνολό της την εμπειρία και να εντάξουν τη συγκεκριμένη οπτική πηγή στο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο που τη δημιούργησε, δηλαδή την Αθήνα του 5^{ου} αι. π. Χ.. Αν αυτό δε συμβεί και θεωρήσουμε ότι η εγγύτητα ενός μνημείου στο χώρο συνεπάγεται και τη γνωστική ή συναισθηματική εγγύτητα, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε ερείπια, τα οποία παρέχουν αποσπασματικές εικόνες του παρελθόντος, χωρίς να αποκαλύπτουν το δυναμικό πλαίσιο της ζωής που τα δημιούργησε. Με δεδομένο μάλιστα το ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης ή άλλων ψηφιακών μέσων στη ζωή μας, για έναν ενήλικα μπορεί να είναι «πολύ πιο κοντά» τα πάθη άλλων λαών που βρίσκονται στην άλλη άκρη του κόσμου απ' ό,τι η λειτουργικότητα στο παρελθόν ενός μνημείου που βρίσκεται στη γειτονιά του¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Beeck, 1973, όπως παρατίθεται στο Βαϊνά, 1997: 67.

¹⁴⁷ Beeck, 1973, όπως παρατίθεται στο Βαϊνά, 1997: 64.

¹⁴⁸ Αναγνώστου, 2001: 46.

¹⁴⁹ Beeck, 1973, όπως παρατίθεται στο Βαϊνά, 1997: 67.

Επομένως, τα διάφορα ιστορικά μνημεία, μικρής ή μεγάλης σημασίας, τα οποία ανήκουν στο ασυντόνιστο πλέγμα της μη οργανωμένης μάθησης και αποκαλύπτουν πτυχές της ιστορικής πραγματικότητας, είναι σημαντικό να αποκτήσουν και μια οργανωτική υποστήριξη (π.χ. μέσω σχολικής εκπαίδευσης¹⁵⁰, εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ξενάγησης). Πιο συγκεκριμένα, ένα αρχιτεκτόνημα, ένα γλυπτό, μια πλατεία με το άγαλμά της μπορούν να αποτελέσουν το υπόβαθρο για την αναδόμηση του παρελθόντος, μέσα όμως από σχεδιασμένες δραστηριότητες, οι οποίες θα συνδυάζουν το ερέθισμα της οπτικής πηγής με τη χρήση δευτερογενών ιστορικών πηγών, όπως αρχαιακού ή άλλου υλικού. Παράλληλα η κατανόηση της τοπικής ιστορίας δύναται να ευνοήσει την εκδήλωση μιας υπεύθυνης στάσης απέναντι στο ιστορικό τοπίο και της ορθολογικής διαχείρισής του, καθώς και να ενισχύσει την κριτική ιστορική σκέψη.

Ειδικότερα, η τοπική ιστορία, με τη διδακτική χρήση και αξιοποίηση της ορατής οπτικής πραγματικότητας μιας περιοχής ως παρόν που επιβιώνει, ως σύγχρονη πραγματικότητα που εξελίσσεται, προσφέρει στους κατοίκους της ευκαιρίες, έτσι ώστε να ενδυναμώσουν γνωστικά αυτό που υπάρχει γύρω τους, να βιώσουν, δηλαδή, ότι ανήκουν κάπου συγκεκριμένα, εκεί που διαμορφώνεται και οικοδομείται το δικό τους παρόν. Η συνειδητοποίηση αυτή προσδίδει ιδιαίτερο νόημα στην ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου, με αποτέλεσμα να προβάλλει ως αναγκαία η ενεργός και υπεύθυνη δραστηριοποίησή του σε καίριους τομείς της τοπικής κοινότητας που ανήκει¹⁵¹. Προσφέρονται σ' αυτόν δυνατότητες να αντιλαμβάνεται και να κατανοεί τη ζωή με ανεκτικότητα ως υπεύθυνος πολίτης, ικανός να κρίνει το περιεχόμενο των απόψεων των κατοίκων με τους οποίους συμβιώνει στην ίδια τοπική κοινότητα, λαμβάνοντας, ταυτόχρονα, μέρος στη δημοκρατική ζωή της χώρας του με τον προσφορότερο και πιο αποτελεσματικό τρόπο¹⁵².

Αυτό που επιθυμούμε από τον πολίτη του σύγχρονου κόσμου είναι το 'ορθώς σκέπτεσθαι' και η αναζήτηση του μέτρου τόσο στη σκέψη όσο και στην πράξη. Και η γόνιμη επαφή με το ιστορικό παρελθόν μπορεί να οδηγήσει προς αυτήν την κατεύθυνση και στην ελπίδα ότι η σωστή διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι δυνατόν να ευνοήσει την ορθή διαχείριση του παρόντος και το σχεδιασμό του μέλλοντος, εφόσον οι άνθρωποι θα

---

¹⁵⁰ Σχετικά με την αναγκαιότητα της σχολικής εκπαίδευσης στην ανάδειξη του ρόλου των μνημείων στο κοινωνικό σύνολο και στον τρόπο ανάπτυξης μιας βιωματικής σχέσης των μαθητών με το παρελθόν, έτσι ώστε οι ίδιοι, ως αυριανοί πολίτες, να χαίρονται την παρουσία των μνημείων στο περιβάλλον και να την επιζητούν αντί να την αποφεύγουν, βλ. Βέμη, *Μνημεία και εκπαίδευση: Η συμβολή των δασκάλων*, 1995, σελ. 55-60.

¹⁵¹ Λεοντσίνης, 1999: 25.

¹⁵² Λεοντσίνης, 2006: 59-60.

αντιμετωπίζουν τα σύγχρονα προβλήματα της ζωής, επινοώντας ρεαλιστικές λύσεις που θα προκύπτουν από βιωμένες μορφές ιστορικής εμπειρίας¹⁵³.

Συμπερασματικά, θα υπογραμμίζαμε ότι η αξιοποίηση ενός μνημείου μιας περιοχής ενταγμένου στα πλαίσια της διδακτικής της τοπικής ιστορίας, η οποία θα προωθείται μέσα από μορφές οργανωτικής υποστήριξης, δύναται να συμβάλει στην καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης και κρίσης των κατοίκων της. Αποκτώντας κανείς επίγνωση της ιστορικότητάς του, σημαίνει ότι θα μπορεί να αντιλαμβάνεται πως το παρόν είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών του παρελθόντος και αφετηρία των εξελίξεων του μέλλοντος και πως η έκβαση του αύριο εξαρτάται και από τη δική του συνειδητή και υπεύθυνη στάση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΚΗΦΙΣΙΑΣ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΑ ΤΟΠΙΑ ΜΝΗΜΗΣ

3.1. Η ιστορία της πόλης της Κηφισιάς τη χρονική περίοδο 1900-1945

Στο πέραςμα του 20^{ου} αι. η Κηφισιά ήταν μαζί με την Αθήνα το κέντρο της πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής της χώρας. Πολιτικοί, διπλωμάτες, τραπεζίτες, στρατιωτικοί, άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών, μόνιμοι κάτοικοι και μη, είχαν συνδέσει το όνομά τους και ιστορικές στιγμές της χώρας με την πόλη. Για το άνυδρο τοπίο της Αττικής το πράσινο και τα νερά της Κηφισιάς ήταν κάτι ασυνήθιστο, εξωτικό. Και πιο ασυνήθιστη ακόμα η ποικιλία της βλάστησης και το πλήθος των πουλιών που φώλιαζαν στα δέντρα της¹⁵⁴.

Από το 1907 που οι κάτοικοι της Κηφισιάς συνέστησαν το «*Σύνδεσμο των εν Κηφισία οικοδεσποτών*», με πρόεδρο τον Εμμανουήλ Μπενάκη, η Κηφισιά είχε χωριστεί από το Δήμο Αθηναίων δια διατάγματος «*εις ιδίαν Κοινότητα*» μόνο το 1925. Συγκεκριμένα η απότομη αύξηση του πληθυσμού και η οικοδομική εξάπλωση όλων των οικισμών της Αττικής, εξαιτίας της εγκατάστασης των προσφύγων, έφερε σε αδυναμία το Δήμο Αθηναίων σε σχέση με τους πόρους και την οργάνωση. Για τη λύση του προβλήματος εφαρμόστηκε με επιτυχία το 1925 σύστημα διοικητικής αποκέντρωσης, με βάση το οποίο αποσπάστηκαν εννέα οικισμοί, ανάμεσά τους και η Κηφισιά¹⁵⁵. Η Κοινότητα Κηφισιάς, η οποία αναγνωρίστηκε με το διάταγμα της 16-2-1925 (ΦΕΚ 48/1925), περιελάμβανε αρχικά το Συνοικισμό Εκάλης (αποσπάστηκε στις 11-7-1928/ ΦΕΚ 135/1928) και το Συνοικισμό Νέας Ερυθραίας (αποσπάστηκε στις 5-1-1934/ ΦΕΚ 12/1934). Στις 29-1-1943 (ΦΕΚ 22/1943) η Κοινότητα

---

¹⁵³ Λεοντσίνης, 1999: 51.

¹⁵⁴ Καραβία, 2000: 9.

¹⁵⁵ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 155.

Κηφισιάς αναγνωρίστηκε ως δήμος¹⁵⁶. Ο πληθυσμός της από 1539 κατοίκους το 1900, έφτανε τις 7000 το 1925 και το καλοκαίρι διπλασιαζόταν, γιατί ακριβώς οι κάτοικοι της πρωτεύουσας εκτιμούσαν ιδιαίτερα το νερό, τη δροσιά και το φυσικό τοπίο της Κηφισιάς.

Ο Δημήτριος Σκουζές¹⁵⁷ στις «Νοσταλγικές Αναμνήσεις» του, θυμάται την Κηφισιά όπως την έζησε εκείνα τα χρόνια: «*Η Κηφισιά οφείλει τη ραγδαία εξέλιξή της, κατά μεγάλο ποσοστό, στο ενδιαφέρον του Θεοδώρου Δηλιγιάννη¹⁵⁸, του οποίου τ' όνομα φέρει, γι' αυτό το λόγο η μεγάλη κεντρική αρτηρία του ωραίου προαστίου¹⁵⁹. Πραγματικά, πριν από εξήντα πέντε περίπου χρόνια, χάρις στο προσωπικό ενδιαφέρον του αιοδήμου πρωθυπουργού, η Κηφισιά, μικρό ακόμα τότε χωριό, με πολλά περιβόλια, αμπέλια κ' ελαιώνες, άρχισε να εξελίσσεται αλματικά προς την πρόοδο. Γρήγορα δημιουργήθηκε αξιόλογη παραθεριστική και κοσμική κίνηση μ' επισκέπτες και παραθεριστάς τους γνωστότερους Αθηναίους της τότε εποχής. [...] Τα σπίτια του παλαιού μικρού χωριού ήταν, κυρίως, στο κέντρο της σημερινής Κηφισιάς, γύρω απ' την εκκλησιά της Παναγίας*»¹⁶⁰.

Παράλληλα η πόλη άρχισε να προσελκύει και κόσμο από την Πελοπόννησο, την Ήπειρο και τα νησιά, κυρίως τις Κυκλάδες, σε αναζήτηση δουλειάς που απλόχερα πρόσφερε η γη της, τα νταμάρια της Πεντέλης και τα αρχοντικά που είχαν ανάγκη από οικότροφο προσωπικό. 'Νταμαρτζήδες', αρκετοί Ναξιώτες, Παριανοί, Τηνιακοί και Καρπάθιοι που δούλευαν την πέτρα και το μάρμαρο, απλώθηκαν προς τα ανατολικά της Κηφισιάς, εκεί που παλιά οι ντόπιοι αλώνιζαν το σιτάρι τους. Γι' αυτό και στη γειτονιά αυτή δόθηκε η ονομασία «τ' Αλώνια»¹⁶¹.

Κτηματίες, γεωργοί, αμαξάδες, μικροεπαγγελματίες, 'περβολαρέοι' και κηπουροί ήταν ο περισσότερος ντόπιος πληθυσμός. Ο Γερμανός συγγραφέας Πάουλ Ελσνερ σε άρθρο του

¹⁵⁶ Από το 1943 μέχρι σήμερα η μόνη σημαντική διοικητική μεταβολή που έχει επέλθει στο Δήμο Κηφισιάς είναι το 2011 με το πρόγραμμα Καλλικράτης (Ν. 3852/2010) και τη συνένωση των προϋπαρχόντων δήμων Κηφισιάς, Νέας Ερυθραίας, Εκάλης. Σχετικά με τη συγκεκριμένη διοικητική μεταβολή και τις επιπτώσεις της, βλ. Παπαδημητρίου, *Οι επιπτώσεις του προγράμματος 'Καλλικράτης' (Ν. 3852/2010) στη δημοτική πολιτιστική πολιτική*, 2013.

¹⁵⁷ Ο Δημήτριος Σκουζές (1890-1972) διετέλεσε πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου και Δήμαρχος Αθηναίων το 1950. Όταν οι Γερμανοί του είχαν προτείνει να αναλάβει τη δημαρχία της πόλης, το 1941-1942, εκείνος αρνήθηκε λέγοντας: «*Μόνο εφόσον θα κληθώ από τον αθηναϊκό λαό ως Δήμαρχος, τότε και μόνον θα τον εκπροσωπήσω*». Προς τιμήν του, ανεγέρθηκε το έτος 1973 μαρμάρινη στήλη στην πλατεία Σκουζέ, στην Αθήνα (Αντωνοπούλου, 2003: 122-123).

¹⁵⁸ Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (1824-1905), ο οποίος διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδας, είχε δική του έπαυλη στην Κηφισιά, στην οδό Λεβίδου 19. Έδειξε εμπράκτως την αγάπη του για την Κηφισιά, καθώς με δικές του ενέργειες καταστρώθηκαν ρυμοτομικά σχέδια και κατασκευάστηκαν αρκετοί δρόμοι. Με τη δική του συμβολή παραχωρήθηκε στην Κοινότητα Κηφισιάς, το οποίο μέχρι τότε ανήκε στην Εταιρεία Σιδηροδρόμων Αττικής. Το 1931 η Κοινότητα Κηφισιάς τοποθέτησε στο Άλσος Κηφισιάς, το οποίο μέχρι τότε ανήκε στην Εταιρεία Σιδηροδρόμων Αττικής, «*ΤΩ Θ. Π. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗ, Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ 1931*» (Δήμος Κηφισιάς, 2005: 86).

¹⁵⁹ Σχετικά με τα οδονύμια της Κηφισιάς και την ιστορία τους, Βλ. Σιμώνη, Λιόλιου, *Τα Οδονύμια της Κηφισιάς και η ιστορία τους*, 2004.

¹⁶⁰ Σκουζέ, 1957: 151.

¹⁶¹ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 44.

αναφέρεται στους Κηφισιώτες και στη μαγεία του τοπίου: «Οι κάτοικοι της Κηφισιάς είναι εργατικοί, θρήσκοι, απλοί και ευγενικοί απέναντι σε ξένους. Είναι ριζωμένοι με όλη τους την καρδιά στην πατρίδα τους και είναι περήφανοι για τα προνόμιά τους. Στα ασυνήθιστα άφθονα νερά της οφείλει η Κηφισιά την πάντοτε δροσερή της βλάστηση. Όπου κι αν στραφεί το βλέμμα, το καθηλώνει ή μια συστάδα από λυγρές λεύκες ή μια ομάδα από μυρτιές, ένας ελαιώνας, ένα ύψωμα με πεύκα»¹⁶².

Ήδη από το 1889, με τη νέα σιδηροδρομική γραμμή Αθηνών-Κηφισιάς, η πόλη είχε αρχίσει να προσελκύει πολλούς Αθηναίους και πλούσιους ομογενείς, κυρίως Αιγυπτιώτες όπως τον Μπενάκη, τον Καζούλη, τον Πεσμαζόγλου και άλλους, οι οποίοι έκτισαν τα αρχοντικά τους στην Κηφισιά. Ο μεγάλος αριθμός των αρχοντικών της πόλης, φτιαγμένα σχεδόν όλα το 19^ο αι., δεν εντάσσονταν σε ενιαίο αρχιτεκτονικό ρυθμό, και η μορφή τους δεν ανήκε σε συγκεκριμένη αρχιτεκτονική σχολή. Πλήθος αντιφατικών στοιχείων καθρεπτιζόνταν στα αρχοντικά και στους πύργους με επάλξεις και μεσαιωνική μορφή. Οι παραθεριστικές αυτές κατοικίες, που κτίστηκαν από το 1870 έως και το 1936, είναι συνήθως εκλεκτικιστικού ρυθμού με μεσαιωνικό φρουριακό, γοτθικό χαρακτήρα, ενώ λίγα είναι τα νεοκλασικά δείγματα¹⁶³. Ειδικότερα, ο νεοκλασικισμός στην Κηφισιά έγινε πιο ανάλαφρος. Ακόμα και ο Ερνέστος Τσίλλερ, όπου η μαγεία της αρχαιότητας τον κράτησε στην Ελλάδα 63 χρόνια, στην Κηφισιά κινείται απελευθερωμένος από τα υποδείγματα του «μέτρου». Τα πέτρινα σπίτια του στο Στροφύλι έχουν απαλλαγεί από τα γύψινα κοσμήματα, τα αετώματα και τις κολόνες. Και χαριτωμένες ζωγραφιστές φρίζες υπογραμμίζουν τα ξύλινα στολίδια της στέγης, ανακαλώντας κάποια πομπηϊανή ανάμνηση¹⁶⁴.

Την ίδια περίοδο μικροεπαγγελματίες άνοιξαν τα πρώτα μαγαζάκια, παντοπωλεία της εποχής, αλλά και τα πρώτα καφεενεία. Δύο ήταν τότε τα γνωστά καφεενεία στον Πλάτανο: του Παρδάλη, όπου σύχναζαν οι 'νταμαρτζήδες', και του Δημητρακόπουλου με τακτικούς θαμώνες τους 'περβολαραίους' και γεωργο-κτηνοτρόφους. Οι δουλειές για πολλούς ήταν εποχιακές και συχνά περνούσαν απ' αυτά τα 'στέκια' για να πετύχουν κανένα μεροκάματο. Το 1922 στον ίδιο χώρο εμφανίστηκε το πρώτο περίπτερο του Ευάγγελου Χαραλαμπάκη, ανάπηρου κρητικού που είχε πολεμήσει στους Βαλκανικούς πολέμους και τραυματιστεί στη μάχη του Λαχανά¹⁶⁵.

Στο Κεφαλάρι από τον 'κρουνό', ο οποίος βρισκόταν δίπλα στο ναΐσκο της Μεταμόρφωσης, ξεχυνόταν ορμητικά το νερό που εκμεταλλευόταν η κοινότητα πρώτα και

¹⁶² Ενεπεκίδης, 2000: 39.

¹⁶³ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 208-209.

¹⁶⁴ Καραβία, 2000: 48-49.

¹⁶⁵ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 45.

αργότερα ο Δήμος Κηφισιάς. Στην Κατοχή διοχετευόταν με αυλάκια ακόμη και μέχρι τα χωράφια της Μεταμόρφωσης (Κουκουβάουνες) και από την πλευρά του Μαρουσίου, μέχρι την Νεραντζιώτισσα. Τα περισσότερα σπίτια υδρεύονταν από τα πηγάδια στις αυλές τους ή τις βρύσες στους περισσότερους χωματόδρομους της κάθε γειτονιάς, καθώς λίγα σπίτια είχαν εσωτερική σύνδεση με το δίκτυο¹⁶⁶.

Πέρα από τις καθημερινές εργασίες τους οι Κηφισιώτες σε κάθε ευκαιρία διασκεδάζαν σε ονομαστικές εορτές ή τις αποκριές, αλλά και σε παραστάσεις του Καραγκιόζη από το Σωτήρη Σπαθάρη με ζωντανή μουσική. Οικογενειακές συνήθως οι συγκεντρώσεις τους, με βιολιά και λαούτα, σαντούρια και ‘γκάϊντες’ ξεφάντωναν μαζί με τους Μεσογειίτες στα πανηγύρια, όπως του Αη-Γιάννη του Κυνηγού στον Υμηττό (29 Αυγούστου) που κρατούσε 2 μέρες. Ωστόσο, το μεγαλύτερο πανηγύρι της Κηφισιάς ήταν στις 23 Αυγούστου στο εκκλησάκι της Παναγίας στην οδό Λεβίδου, κτισμένο το 1847 με τη συνδρομή όλου του χωριού¹⁶⁷. Κάτω από τα πανύψηλα κυπαρίσσια του, μαζεύονταν προσκυνητές και από τα γύρω χωριά. Όλοι οι Μαρουσιώτες ήταν εδώ, όπως το Δεκαπενταύγουστο όλοι οι Κηφισιώτες κατέβαιναν στο Μαρούσι. Ο Πλάτανος γέμιζε τραπεζάκια, ενώ γεμάτη ήταν και η Κασσαβέτη με καρέκλες από τα γύρω καφενεία¹⁶⁸.

Τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αι. η Κηφισιά αλλά και η μικρή τότε Αθήνα ονειρευόντουσαν το μέλλον τους, με τα πρώτα αυτοκίνητα, τα ιππήλατα τραμ, τις λατέρνες. Το κέντρο της ζωής της Κηφισιώτικης κοινωνίας ήταν τότε η πλατεία του Πλατάνου, του Σταθμού και το Άλσος. Γράφει ο Κηφισιώτης λογοτέχνης Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης στο βιβλίο του ‘Δεκατρία χρόνια’: *«Τον καιρό εκείνο η Κηφισιά ήταν μικρό, ένα μικροσκοπικό χωριό. Από τον Πλάτανο ως τ’ Αλώνια, οι ντόπιοι. Από τον Πλάτανο ως το Κεφαλάρι και το Στροφύλι καμιά σαρανταριά, πενήντα το πολύ, βίλες –‘επαύλεις’ στα επισημότερα– όπου ανέβαιναν τον Ιούλιο κάμποσοι Αθηναίοι, λίγο-πολύ πλούσιοι, για να ξεκαλοκαιριάσουν, να ‘παραθερίσουν’.* Ο Πλάτανος ήταν και τότε η καρδιά της Κηφισιάς. Από τη μια μεριά κατηφόριζε το Άλσος, όπου έφτανε κάθε μια ώρα το τραίνο από την Αθήνα, φριχτά λαχανιασμένο πάντα. Από την άλλη ορθωνόταν, ανάμεσα σε πεύκα και σε λεύκες, το Ξενοδοχείο του ‘Μελά’, το μεγάλο ‘αριστοκρατικό’ ξενοδοχείο. Ολ’ αυτά τυλιγμένα στο πράσινο του πεύκου και στο ασήμι της λεύκας και μεσ’ στη νοτισμένη απόπνοια των φρεσκοποτισμένων κήπων. Μια γαλήνια, ευτυχισμένη γωνιά της γης»¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 46.

¹⁶⁷ Στο εκκλησάκι της Παναγίας πάνω σε εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα αναγράφεται: «ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥ, ΤΟΥ ΚΗΦΙΣΣΙΑΣ ΤΗ Α ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1847».

¹⁶⁸ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 47.

¹⁶⁹ Πετσάλης-Διομήδης, 1964: 13.

Το Πάρκο –το σημερινό Άλσος– άρχιζε από την Πλατεία Πλατάνου και κατέβαινε έως το σιδηροδρομικό σταθμό. Τα πολύχρωμα, θαυμάσια λουλούδια του Πάρκου, οι ιδιαίτερα περιποιημένες αλέες, τα δενδρύλλια, οι καλλωπιστικοί θάμνοι και το τρεχούμενο νερό του, συνέθεταν ένα δροσερό και ευωδιαστό περιβάλλον. Ένας από τους πρώτους κηπουρούς του Άλσους και Αρχικηπουρούς της τότε Κοινότητας Κηφισιάς, ήταν ο Κωνσταντίνος Ματαίος, ο οποίος έλαβε μέρος στις πρώτες προπολεμικές Εκθέσεις Ανθοκηπουρικής. Ο μαστρο-Κώστας –όπως ήταν γνωστός– τοποθέτησε πλήθος από λουλούδια, δημιουργώντας έναν κήπο χρωμάτων. Κύρια φροντίδα του ήταν να υπάρχουν λουλούδια και χρώματα όλο το χρόνο, ενώ τότε ήταν που φυτεύτηκαν και οι όμορφες ντάλιες που είχαν μέγεθος 30 και 40 εκατοστά¹⁷⁰.

Πολλά από τα άνθη που πωλούνταν στα πέντε ανθοπωλεία των Αθηνών προέρχονταν από την Κηφισιά. Μεγάλη ζήτηση είχαν ο μενεξές, τα γαρίφαλα και η βιολέτα. Στις επαύλεις κάθε οικογένεια θεωρούσε μείζον θέμα τη διαμόρφωση του κήπου της. Μάλιστα πολλοί ιδιοκτήτες έφερναν κηπουρούς από την Κωνσταντινούπολη ή από την Ιταλία. Συνέπεια των παραπάνω, ήταν ότι η Κηφισιά παρουσίαζε όψη κηπούπολης και ως τέτοια έπρεπε να βρεθεί τρόπος να αναδειχτούν οι ομορφιές της. Έτσι, το 1934 οργανώθηκε η πρώτη Ανθοκομική Έκθεση, ενώ από το 1937¹⁷¹ οι εκθέσεις αυτές έλαβαν επίσημο χαρακτήρα και οργανώνονταν σε ετήσια βάση από την Επιτροπή Τουρισμού στο Άλσος Κηφισιάς¹⁷². Προπολεμικά πραγματοποιήθηκαν άλλες δύο ανθοκομικές εκθέσεις. Στην Κατοχή δεν λειτούργησε ο θεσμός. Οι πύλες της έκθεσης άνοιξαν εκ νέου το 1956. Αργότερα, το έτος 1965, ο Δήμος Κηφισιάς ανέλαβε την οργάνωση της ετήσιας Ανθοκομικής Έκθεσης.

Απέναντι από το Πάρκο, τότε που είχαν αρχίσει οι διαδρομές του ‘Θηρίου’, υπήρχαν 50-60 γαϊδουράκια, άσπρα και γκρίζα σαν ξύλινα παιδικά παιχνίδια, τα οποία οι αγωγιάτες τους τα έφερναν έξω από το σιδηροδρομικό σταθμό, καθώς οι Αθηναίες κυρίες έδειχναν ενδιαφέρον για τα χαριτωμένα γαϊδουράκια¹⁷³. Η ιστορία των Μόνιππων στην Κηφισιά αρχίζει από την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Την εποχή εκείνη οι πλούσιοι πασάδες χρησιμοποιούσαν τα αμαξάκια για μεταφορικό μέσο και τα ονόμαζαν «Λαντώ». Τα «Λαντώ» αναπτύσσονται και χρησιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό και επί της εποχής του Όθωνα. Το

¹⁷⁰ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 64-65.

¹⁷¹ Το 1937 οργανώθηκε η πρώτη Ανθοκομική Έκθεση Κηφισιάς από την Τουριστική Επιτροπή και στα εγκαίνια έκοψε την κορδέλα ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, παρουσία του προέδρου της τότε Κοινότητας Κηφισιάς, Ιωάννη Βαρουξάκη. Βασική προσπάθεια των συμμετεχόντων της έκθεσης ήταν η παρουσίαση μοναδικών λουλουδιών (Δήμος Κηφισιάς, 2005: 108-111).

¹⁷² Δήμος Κηφισιάς, 2005: 110-111.

¹⁷³ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 61-62.

μόνο που αλλάζει είναι η εξωτερική ανατολίτικη εμφάνισή τους, γιατί προστίθενται βαυαρικά στοιχεία¹⁷⁴.

Πριν από τη σιδηροδρομική σύνδεση της Κηφισιάς με την Αθήνα, οι Αθηναίοι έφταναν εδώ με άμαξες (μόνιππα) που κλυδωνίζονταν στους ανώμαλους και σκονισμένους δρόμους. Ο μοναδικός δρόμος που οδηγούσε στην Κηφισιά ήταν η λεωφόρος Μαραθώνος, η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε λεωφόρο Κηφισιάς¹⁷⁵. Σταδιακά από τη δεκαετία του 1920 έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα μικρά λεωφορεία, τα οποία εκτελούσαν το δρομολόγιο Κηφισιά-Αθήνα. Σχεδόν παράλληλα εμφανίστηκαν και τα ταξί. Η είσοδος των μέσων μαζικής μεταφοράς των πολιτών σταδιακά άφησε στο περιθώριο τη χρήση της άμαξας. Από το 1922 (Ν. 1958) αποφασίστηκε η συστηματική ανάπτυξη μόνιμων και ημιμόνιμων οδοστρωμάτων για λόγους εξυπηρέτησης των οχημάτων. Συνολικά στρώθηκαν με ασφαλτο 46 οδοί, μία από οποίες ήταν η λεωφόρος Αθηνών-Κηφισιάς¹⁷⁶.

Πραγματική όμως λύση στην επικοινωνία με την πρωτεύουσα ήταν η πρώτη σιδηροδρομική σύνδεση της με την Αθήνα με τον ατμήλατο σιδηρόδρομο, το θρυλικό 'Θηρίο'¹⁷⁷. Ο σιδηρόδρομος της Κηφισιάς απέκτησε το παρατσούκλι «Θηρίο» λόγω των τριγμών, του «λαχανιάσματος» της μηχανής και των πυκνών μαύρων καπνών που εξέπεμπε. Ο κάθε συρμός περιελάμβανε 12 βαγόνια και διακινούσε περίπου 300 επιβάτες. Την πρώτη του διαδρομή τίμησε ο πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης με ολόκληρο το υπουργικό συμβούλιο και πλήθος κόσμου. Ο σιδηρόδρομος της Κηφισιάς λειτούργησε πρώτη φορά στις 4 Φεβρουαρίου 1885, ημέρα εορτασμού της Καθαρής Δευτέρας, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι κατά εκατοντάδες να χρησιμοποιήσουν το νέο συγκοινωνιακό μέσο, για να γιορτάσουν τα Κούλουμα στην Κηφισιά. Η κοσμοσυρροή ήταν τόση, ώστε η εταιρεία σταμάτησε να εκδίδει εισιτήρια από τις 2 το μεσημέρι¹⁷⁸.

Το παρατσούκλι «Θηρίο» που δόθηκε στον ατμήλατο σιδηρόδρομο δεν ήταν τυχαίο: *«Η ονομασία του 'Θηρίου' δόθηκε στο μικρό εκείνο τραίνο, γιατί σφύριζε ολόένα και ξεφυσούσε τον ατμό του με μεγάλο πάταγο, βγάζοντας απ' το φουγάρο της μηχανής του σύννεφα ολόκληρα μαύρου καπνού. Στις ανηφόρες ο θόρυβος ήταν μεγαλύτερος και μάλιστα, επειδή, για λόγους οικονομίας, χρησιμοποιούσαν κάρβουνο κατώτερης ποιότητας, που γι' αυτό έπρεπε να βάζουν*

¹⁷⁴ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 134-135.

¹⁷⁵ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 104.

¹⁷⁶ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 105-106.

¹⁷⁷ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 66.

¹⁷⁸ Η εφημερίδα Ακρόπολις γράφει: *«Τα εφετεινά Κούλουμα τούτο είχαν το ιδιαίζον ότι ενεκαίνιζον νέον κέντρον, εις ο ηδύνατο να εκχυθή το εορτάζον πλήθος, και την έναρξιν των εργασιών του Λαυριακού σιδηροδρόμου. Δια τούτο και η Κηφισιά υπήρξεν εκ των κατά προτίμησιν πλείονα συναγειρασών κόσμον αθηναϊκών εξοχών. Άξια όμως ιδιαιτέρας περιγραφής είναι τα εγκαίνια του σιδηροδρόμου, το δια του οποίου ταξείδιον ήτο το ενδιαφερότερον μέρος των κηφισιακών κουλούμων»* (Ακρόπολις, 1885: 3).

πολύ, έβγαιναν απ' την ατμομηχανή πολλές σπίθες κι αναμμένα καρβουνάκια, που μερικές φορές προκαλούσαν μικρές πυρκαγιές στα κοντινά χωράφια»¹⁷⁹.

Την απόσταση από την πλατεία Αττικής μέχρι την Κηφισιά –περίπου 15 χλμ.– την κάλυπτε σε σαράντα λεπτά έως και δύο ώρες πολλές φορές. Σταδιακά, οι γραμμές του επεκτάθηκαν έως τα Λατομεία του Διονύσου, στην οδό Στροφυλίου¹⁸⁰ και για τη μεταφορά μαρμάρων προσαρτήθηκαν βαγόνια φορτηγά¹⁸¹. Το τελευταίο του ταξίδι έγινε δύο χρόνια πριν από τον πόλεμο του '40, γεγονός που προκάλεσε συγκίνηση στους θαυμαστές του. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1955, άρχισαν τα έργα για την επέκταση του Ηλεκτρικού Σιδηροδρόμου έως την Κηφισιά και τελείωσαν το καλοκαίρι του 1957. Με τη συμβολή του Κηφισιώτη Άγγλου Προξένου John F. Weale, τα εγκαίνια της λειτουργίας του έγιναν στις 10 Αυγούστου και ο πρώτος συρμός έγινε δεκτός με ενθουσιασμό. Το εισιτήριο από Ομόνοια μέχρι Κηφισιά στοίχιζε τότε 3 δραχμές¹⁸².

Αναμφίβολα ο σιδηρόδρομος συντέλεσε –σε ένα βαθμό– στην πολιτιστική ανάπτυξη της Κηφισιάς και στην ανέλιξή της σε σπουδαίο παραθεριστικό κέντρο με διεθνή προβολή. Παράλληλα στην περαιτέρω ανάπτυξη της Κηφισιάς συνέβαλλαν και σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Στέφανος Στρεϊτ, διοικητής τότε της Εθνικής Τράπεζας, ο Εμμανουήλ Μπενάκης, αλλά και άλλοι γνωστοί κάτοικοι της πρωτεύουσας που είχαν εκεί ιδιόκτητα σπίτια. Σε όλους τους δρόμους της Κηφισιάς φυτεύτηκαν πλατάνια, λεύκες και καλλωπιστικά δέντρα. Για τη δημιουργία, άλλωστε, του πλουσιότατου πρασίνου βοήθησαν τα άφθονα νερά του Κοκκιναρά τα οποία μάλιστα στον καιρό της μεγάλης λειψυδρίας έσωσαν την Αθήνα¹⁸³.

Ακριβώς αυτή η διεθνής προβολή της, το κλίμα της, οι σπουδαίες προσωπικότητες της εποχής και οι ξένοι τουρίστες που την επισκέπτονταν, αποτέλεσαν τον κύριο μοχλό μετατροπής της καταπράσινης πολίχνης σε πόλη-θέρετρο και στην ανέγερση μεγάλων και πολυτελών ξενοδοχείων, όπως το «Σέσιλ», το «Παλλάς», το «Θεοξένια», του «Απέργη», το «Πεντελικόν»¹⁸⁴. Το 1921 ο αριθμός των ξένων τουριστών που επισκέφτηκαν την Ελλάδα

¹⁷⁹ Σκουζέ, 1957: 152.

¹⁸⁰ Λέγεται πώς η περιοχή ονομάστηκε «Στροφύλι», λόγω της στροφής που έπαιρνε το τρένο στο σημείο εκείνο για να ξαναγυρίσει στο σταθμό, όπου περίμεναν εκείνοι που θα επέστρεφαν στην Αθήνα (Πατεράκη, 1999:60).

¹⁸¹ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 125.

¹⁸² Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 67.

¹⁸³ Σκουζέ, 1957: 154-155.

¹⁸⁴ Το «Πεντελικόν» ήταν το πιο πολυτελές και ακριβό ξενοδοχείο. Τα εγκαίνιά του έγιναν τον Αύγουστο του 1927, ενώ από το 1928 μόνιμος πελάτης του ξενοδοχείου έγινε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ήταν πάντα γεμάτο με πολιτικούς και διπλωμάτες που δημιουργούσαν μιαν ατμόσφαιρα σοβαρότητας και διακριτικότητας, σε αντίθεση με το ξενοδοχείο «Σέσιλ», το οποίο ήταν το ξενοδοχείο της διασκέδασης και του κεφιού. Όσοι γνωρίζουν τα πολιτικά παρασκήνια, δηλώνουν ότι από εκεί ξεκίνησε η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, η συναίνεση του Γεωργίου του Β' προς τον Ιωάννη Μεταξά. Κατά τον πόλεμο του '40, το «Πεντελικόν» ακολούθησε την ιστορική του μοίρα και έγινε νοσοκομείο. Στην Κατοχή μετακόμισε στο ξενοδοχείο για λίγο χρονικό διάστημα

ανήλθε στους 9.000. Το 1929, με τη σύσταση αυτόνομου Οργανισμού Τουρισμού, έφτασαν τους 69.600 και το 1932 τους 77.000. Το 1932 οι μισοί περίπου από τους ξένους τουρίστες ήταν Αιγύπτιοι, από τους οποίους οι 4.000 διέμεναν τους καλοκαιρινούς μήνες στα ξενοδοχεία της Κηφισιάς και του Χαλανδρίου¹⁸⁵. Από τα πρώτα ξενοδοχεία που οικοδομήθηκαν ήταν το «Renaissance», το οποίο βρισκόταν στην είσοδο της Κηφισιάς, στη θέση των Αγίων Σαράντα, και στην πλατεία Πλατάνου υπήρχε το πολυτελές «Grand Hotel de Kifissia» που επικράτησε να ονομάζεται ξενοδοχείο Μελά, καθώς αρχικά είχε χτιστεί ως κατοικία του Μιχαήλ Μελά, πατέρα του μακεδονομάχου ήρωα Παύλου Μελά¹⁸⁶.

Οι δυσκολίες των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '20 είχαν να κάνουν κυρίως με τους πρόσφυγες. Ένα μεγάλο ποσοστό των προσφύγων που κατέφθασαν στην Ελλάδα συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα και τον Πειραιά. Την έλευση των μικρασιατών προσφύγων στο λιμάνι του Πειραιά περιγράφει με γλαφυρό ύφος η Πηνελόπη Δέλτα: *«Είχα μάθει πώς έφθαναν γυναικόπαιδα, μισογυμνά, νηστικά, που από τη Σμύρνη δεν είχαν φάγει κάποτε ούτε μια βούκα ψωμί. Κατέβαζαν τ' απελπισμένα αυτά ναυάγια και τα στοίβαζαν, σαν αγέλη, μέσα σε παλιά άδεια βαγόνια αραδιασμένα στην προκυμαία του Πειραιώς. Αλλά για τροφή, ούτε λόγος γίνονταν. Κατέβηκα στον Πειραιά και είδα το φοβερό αυτό ανθρωπομάζωμα. Κλάματα, φωνές, ολολυγμοί, γέμιζαν, έσχιζαν τον αέρα – 'Ψωμί! Ψωμί! Είμεθα νηστικοί δυο μέρες!'»*¹⁸⁷.

Ο αριθμός των προσφύγων που έφτασαν στην Αθήνα και τον Πειραιά υπολογίζεται σε μισό εκατομμύριο ψυχές¹⁸⁸. Οι πρόσφυγες ήταν εξαντλημένοι ηθικά και οικονομικά. Σε σύντομο χρονικό διάστημα συστήνονται επιτροπές για την ανακούφισή τους, ενώ ψηφίζονται νέοι νόμοι που διευκολύνουν την οικοδόμηση. Με την κρατική υποστήριξη, ένα μέρος των προσφύγων εγκαταστάθηκε στην ευρύτερη περιφέρεια της πρωτεύουσας¹⁸⁹. Ο γεωγραφικός

το Δημοτικό Νοσοκομείο. Σύντομα, όμως, επιτάχθηκε από τους Γερμανούς. Μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς, το ξενοδοχείο επιτάχθηκε από τους Άγγλους. Και εγκαταστάθηκε σ' αυτό το Επιτελείο της Βρετανικής Αεροπορίας. Κατά τα Δεκεμβριανά, το 1944, όταν ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε εναντίον των Άγγλων αεροπόρων, έγιναν μάχες και το ξενοδοχείο υπέστη πολύ μεγάλες καταστροφές από δυναμίτη και φωτιά (Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 248-251).

¹⁸⁵ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 115-116.

¹⁸⁶ Ο Παύλος Μελάς γεννήθηκε στις 29 Μαρτίου του 1870, στη Μασσαλία, όπου ζούσαν οι γονείς του. Παντρεύτηκε τη Ναταλία Δραγούμη, κόρη του Στέφανου Δραγούμη, η οποία ήταν Μακεδονικής καταγωγής. Τα καλοκαίρια τα περνούσε με τη γυναίκα του και τα δύο τους παιδιά, Μιχαήλ και Ζωή, στο σπίτι του στο Στροφύλι, στην Κηφισιά. Μέσα στο σπίτι αυτό, στο τέρμα της οδού Τατοΐου, πήρε τις αποφάσεις του για να πραγματοποιήσει τα όνειρά του για τη Μακεδονία. Κι από το σπίτι αυτό έφυγε για τη Μακεδονία, το 1904, έχοντας όνειρο τη λύτρωσή της από το βραχνά των Κομιτατζήδων. Ακόμη και μετά το θάνατό του, στη μνήμη του ελληνικού λαού, η εικόνα του Μακεδονομάχου, με την κομψή στολή του αξιωματικού, απέκτησε μια ξεχωριστή θέση, σαν υψηλό παράδειγμα αρετής και αγνού πατριωτικού πάθους. Στο Άλσος Κεφαλαρίου, σε ανάμνηση του Μακεδονομάχου ήρωα, έχει στηθεί ο ανδριάντας του, ο οποίος έχει φιλοτεχνηθεί από την εγγονή του και γλύπτρια, Ναταλία Μελά (Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 340-349).

¹⁸⁷ Δέλτα, 1978: 121.

¹⁸⁸ Λεοντίδου, 1989: 202.

¹⁸⁹ Σε άρθρο της εφημερίδας *Ημερήσιος Τύπος* με ημερομηνία 10-1-1930 γίνεται αναφορά στα ανεγερθέντα υπό του Υπουργείου Προνοίας οικήματα για τη στέγαση των προσφύγων: *«Κατά συγκεντρωθείσας υπό της υπηρεσίας*

και κοινωνικός διαχωρισμός αποτυπώθηκε ανάγλυφα στον πολεοδομικό χώρο, αφού συνήθως οι προσφυγικοί συνοικισμοί απείχαν από τα όρια της δομημένης περιοχής ένα έως τέσσερα χιλιόμετρα¹⁹⁰. Η κοινωνική αφομοίωση ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς υπήρξε βαθιά αντίθεση, σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής, μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων.

Από το 1914, κατά τους πρώτους διωγμούς των Ελλήνων της Τουρκίας ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στην Κηφισιά, στην περιοχή των Αλωνίων, πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα από το Λυθρί (Ερυθραί) και τα Βουρλά της Χερσονήσου της Ερυθραίας. Μερικοί απ' αυτούς παλιννόστησαν το 1919 και επέστρεψαν οριστικά στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το 1922. Στους πρώτους πρόσφυγες του 1914 προστέθηκαν μετά το 1922 και άλλοι συγγενείς και συγχωριανοί τους. Η καταγωγή αυτών των προσφύγων ήταν (εκτός από τα Βουρλά και το Λυθρί) και από τις περιοχές Σιβρισάρι, Καράμπουρνα, Μελί, Ντερμετζιλί, Γιατζιλάρι, Σεούτι, Σεβδίκιοι, Τσεσμέ, Μπουρνόβας και από τη Σμύρνη¹⁹¹. Στην Κηφισιά οι πρόσφυγες βρήκαν καταφύγιο σε οικήματα εγκαταλελειμμένα, σε στάβλους, σε αποθήκες και οπουδήποτε αλλού μπορούσαν να εξασφαλίζουν κάποια υποτυπώδη στέγη¹⁹².

Σχετικά με το βίαιο εκτοπισμό των Μικρασιατών προσφύγων από τους Τούρκους, παρατίθεται η μαρτυρία του Ερυθραιώτη Φώτη Βαρδαξή (Σιβρισάρι 1910-Νέα Ερυθραία 2008), ο οποίος κατάφερε με ένα καράβι να φτάσει στο Βαθύ της Σάμου, και από εκεί κάποια στιγμή στην Κηφισιά και μετά στην Νέα Ερυθραία¹⁹³: *«Το '22, μετά την κατάρρευση του μετώπου, όταν ο στρατός υποχωρούσε, μας έφερε το μαντάτο ένας φίλος του θείου μου. [...] Φορτώσαμε δυο άλογα που είχε η γιαγιά μου με ό,τι μπορούσαμε να μεταφέρουμε και φύγαμε νύχτα. Ήτανε τέλη Αυγούστου. Πίστευαν οι δικοί μου ότι εκεί θα είμαστε ασφαλείς. Στα Βουρλά είχανε μαζευτεί άνθρωποι από όλα τα γύρω χωριά. Ο τελάλης φώναζε συνεχώς: 'Μη φοβάστε. Να πετάξετε τα όπλα. Θα είμαστε πιο καλά απ' ό,τι ήμασταν πριν. Το είπε και ο Δεσπότης' και άλλα διάφορα. Τ' Αγιαννιού, στις 29 Αυγούστου (με το παλιό ημερολόγιο), άρχισε μεγάλη σφαγή. Κατεβήκανε οι Τσέτες που λέγανε αυτοί. Τον πρώτο που είδα να σκοτώνουνε ήτανε ένας πρώην δήμαρχος, Τσαλαβούτας ονόματι. Είχε βάλει τούρκικη σημαία στο σπίτι του και φέσι στο κεφάλι του για να γλιτώσει. Από το σπίτι του μας χώριζε ένας τοίχος. Έπειτα ήρθανε μέσα στο*

του υπουργείου Προνοίας πληροφoρίας κατά το παρελθόν έτος 1929 ανεγέρθησαν, εις εφαρμογήν του προγράμματος στεγάσεως, οι κάτωθι προσφυγικοί συνοικισμοί. Αθηνών-Πειραιώς: Καλογρέζης εκ 225 οικημάτων, Δραπετσώνας 50, Μοσχάτου 98, Σκοπευτηρίου Καλλιθέας 62, Αμαρουσίου 30, Νέας Ερυθραίας (Φάρου Κηφισιάς) 30, Αγίου Σάββα (Ιερά Οδός) 100, Τουρκολίμανο 70, Περιστερί 25, Απόλλωνος 100 [...]» (Ανώνυμος, 1930: 7).

¹⁹⁰ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 136.

¹⁹¹ Γληνού, 2006: 17-18.

¹⁹² Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 119-120.

¹⁹³ Βαρδαξής, 2001, όπως παρατίθεται στο Βαλάτα- Τσιάμα, 2013.

σπίτι της εξαδέλφης μου, είδανε γυναικόπαιδα, δεν μας πειράζανε. Οι άνδρες ήτανε κρυμμένοι στην αποθήκη. Τους ανακάλυψαν και τους σκοτώσανε μπρος στα μάτια μας. [...] Οι Τούρκοι, μπουλούκια, μπουλούκια, καίγανε μαγαζιά, σπίτια, σκοτώνανε. Το αποτέλεσμα: Πηγαίναμε στο νοσοκομείο, βάζανε φωτιά. Πηγαίναμε στο σχολείο, βάζανε φωτιά. Πηγαίναμε στην εκκλησία, βάζανε φωτιά. Απ' όπου περνούσαμε ερείπια, πυρκαγιές, άνθρωποι και ζώα σε πανικό. Στις 14 του Σεπτεμβρη (με το νέο ημερολόγιο), μια τουρκική περίπολος μας έβγαλε έξω. Πρέπει να φύγετε, μας είπαν. Είναι τέτοια η διαταγή. Θα πάτε στη Σκόλα να μπαρκάρετε. [...] Δίπλα τουμπανιασμένα σώματα στην άμμο χωμένα. Άλλα πλέανε στη θάλασσα. Πάμε να προλάβουμε να μπούμε στο καράβι πριν νυχτώσει...».

Στην Κηφισιώτικη γη, είχαν αναπτυχθεί πολλές αγροτικές καλλιέργειες και ως εκ τούτου οι πρόσφυγες, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν αγρότες και αμπελουργοί, βρήκαν δουλειά σε αγροτικές και κηπευτικές εργασίες. Ο Νίκος Μουστάκης (Βουρλά 1922-Νέα Ερυθραία 2008), Μικρασιάτης και Ερυθραιώτης του οποίου το ποίημα κοσμεί το Μνημείο Μικρασιατών στη Νέα Ερυθραία, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ένας λόγος που, κατά τη γνώμη μου, έσπρωχνε τους πρόσφυγες στην Κηφισιά ήταν ότι θα έβρισκαν κάποιο μεροκάματο, καθώς η πλειοψηφία τους αποτελείτο από αγρότες και αμπελουργούς, και την εποχή εκείνη η Κηφισιά ήταν μεν το πλουσιότερο προάστιο, αλλά παράλληλα είχαν αναπτυχθεί και πολλές αγροτικές καλλιέργειες, όπως η καλλιέργεια της πατάτας, του σπαραγγιού, της φράουλας, του μενεζέ, κι' έτσι από την μία οι καλλιέργειες και από την άλλη οι πανέμορφοι κήποι, χρειαζόνταν πολλά και φθηνά εργατικά χέρια»¹⁹⁴.

Το 1923 ιδρύθηκε ο Σύλλογος Προσφύγων Κηφισιάς προκειμένου να μπορούν οι πρόσφυγες να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Πρώτο μέλημα ήταν το θέμα της μόνιμης εγκατάστασης των προσφύγων και η διεκδίκηση γης από το κράτος. Ο Σύλλογος κατάφερε την απαλλοτρίωση μιας έκτασης 152 στρεμμάτων 2,5 χλμ. βορείως της Κηφισιάς, η οποία ανήκε στη Μονή Πετράκη¹⁹⁵. Ακολούθως, η περιοχή χωρίστηκε σε οικοπέδα που μοιράστηκαν με κλήρωση σε 364 δικαιούχους –μέλη του Συλλόγου-, οι οποίοι είχαν έρθει με τις οικογένειές τους από τη Μικρά Ασία¹⁹⁶. Η δε επιλογή του ονόματος της περιοχής Νέα Ερυθραία φανέρωνε τόσο τη νοσταλγία όσο και τη θέληση των εκπατρισμένων για ένα καινούριο ξεκίνημα¹⁹⁷. Οι πρόσφυγες αποτελούνταν κυρίως από γυναίκες και παιδιά, διότι ο ανδρικός πληθυσμός είχε χαθεί στον πόλεμο. Τα παιδιά των προσφύγων βρίσκονταν συχνά σε

¹⁹⁴ Μουστάκης, 1997: 15.

¹⁹⁵ Ρήγος, Κοντοστάθης, 1996: 9.

¹⁹⁶ Γληνού, 2006: 19.

¹⁹⁷ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 120.

εξαθλιωμένη κατάσταση. Κινδύνευαν από τη φυματίωση, την ελονοσία, τον τύφο, την έλλειψη τροφής. Ως επί το πλείστον, οι γυναίκες δούλευαν για να συντηρήσουν το σπίτι τους.

Οι κάτοικοι της Κηφισιάς τα πρώτα χρόνια αγκάλιασαν τους πρόσφυγες κάτι που δεν κράτησε πολύ καθώς επικράτησε η αντίληψη ότι τους έπαιρναν τις δουλειές. Μέχρι το 1926, όλη η Κηφισιά εκκλησιαζόταν στον Άγιο Δημήτριο¹⁹⁸, γιατί δεν υπήρχε άλλη ενορία. Από το 1915 περίπου ως το '25-'26 στην εκκλησία αυτή ιεουργούσαν τρεις ιερείς: Ο παπα-Βασίλης Κυριαζής, ο πατήρ-Ιωακείμ (Σμυρνιώτης) από το Άργος και ο παπα-Γιώργης (Παπαδόπουλος), που ήταν μικρασιάτης πρόσφυγας από το Αϊβαλί (ή Πέργαμο). Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Ζαχαρούλας Κινδύνη, κόρη του παπα-Γιώργη (Παπαδόπουλου), οι ντόπιοι δεν καλοδέχτηκαν τους πρόσφυγες: *«Ο παπα-Γιώργης πληγωνόταν που έβλεπε τις ντόπιες να έρχονται στην εκκλησία και να βγάζουν τις προσφυγοπούλες από τα στασίδια (τότε οι εκκλησίες είχαν στασίδια, αντί για καρέκλες). Έτσι σκέφτηκε να μαζέψει την προσφυγιά και να κάνει ενορία. Υπήρχε το παρεκκλήσιο της Μεταμορφώσεως. Το μεγάλωσε εξωτερικά με παραπήγματα για να χωράει τους ενορίτες και το 1925 έγινε η δεύτερη ενορία της Κηφισιάς. [...]»*¹⁹⁹.

Το 1926 περίπου, μαζί με τους πρόσφυγες, συμπληρώθηκε ο απαιτούμενος αριθμός ενοριτών και η περιοχή της Κάτω Κηφισιάς αποσπάστηκε από την ενορία του Αγίου Δημητρίου. Έτσι έγινε η τρίτη ενορία με πρώτο εφημέριο τον παπα-Ιωακείμ, ο οποίος με τους εράνους που έκανε και κυρίως με τη χρηματική βοήθεια του Αιγυπτιώτη εφοπλιστή Γεώργιου Νικολάου, χτίστηκε η ενοριακή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, στην οδό Τατοΐου, δίπλα στο χείμαρρο Πύρνα. Γενικότερα, ο ερχομός των Μικρασιατών, αγρότες και αμπελουργοί στην πλειονότητά τους, αλλά και πολύ επιδέξιοι και ικανοί τεχνίτες, έδωσε μεγαλύτερη ώθηση στην οικονομία της μικρής κοινωνίας, η οποία εξακολουθούσε να είναι κατά βάση αγροτική²⁰⁰.

Στην επόμενη δεκαετία στην πολιτική ζωή της χώρας, μετά την άνοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου²⁰¹, επικράτησε μια περίοδος πολιτικής σταθερότητας. Το Λαϊκό κόμμα και το

¹⁹⁸ Ο ναός του Αγίου Δημητρίου που οικοδομήθηκε το 1882, αποτελεί σήμερα τον μητροπολιτικό ναό της Κηφισιάς. Συνδυάζει βυζαντινά και νεοκλασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενώ στο εσωτερικό του υπάρχουν αγιογραφίες φιλοτεχνημένες από τον αγιογράφο Κώστα Αρτέμη (1878-1972). Ο πρώτος εφημέριος της εκκλησίας ήταν ο παπα-Γιώργης Κυριαζής (1819-1914), του οποίου το όνομα έδωσε ο δήμος σε ένα δρόμο για να τιμήσει την προσφορά του (Δήμος Κηφισιάς, 2005: 131).

¹⁹⁹ Κινδύνη, 2001, όπως αναφέρεται στο Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 43.

²⁰⁰ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 43-45.

²⁰¹ Στις αναμνήσεις της, η Πηνελόπη Δέλτα περιγράφει τον Ελευθέριο Βενιζέλο: *«Εμείς, το Βενιζέλο τον είχαμε ήδη απαντήσει, το καλοκαίρι του 1912, στον πατέρα μου, που ήταν ο πρώτος Υπουργός της Εθνικής Οικονομίας της Ελλάδας. [...] Υψηλός, με κυπαρισσένια κορμωστασιά, με μαυριδερά γένια και ψαρά, σχεδόν άσπρα μαλλιά, με τα γαλανά του αστραφτερά μάτια, που σε κοίταζαν κατάματα, ως μέσα στην ψυχή, και με το μειλίχιο, αγαθό του χαμόγελο, ο Βενιζέλος μας έκαμε μεγάλη εντύπωση. Άκουε περισσότερο απ' ό,τι μιλούσε, άκουε όλους, και το μικρότερο και τον πιο ασήμαντο χωρίς να διακόπτει. Μα όταν έπαιρνε το λόγο και μιλούσε ήταν χείμαρρος. Τα*

Κόμμα των Φιλελευθέρων διαδέχονταν το ένα το άλλο και στο πολιτικό προσκήνιο διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο πρόσωπα που είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με την Κηφισιά: Γεώργιος Πεσμαζόγλου, Γεώργιος Κονδύλης, Παναγής και Κωνσταντίνος Τσαλδάρης, Ιωάννης Μεταξάς, Σπύρος Λοβέρδος, Αλέξανδρος Παπάγος, Νικόλαος Πλαστήρας²⁰² και άλλοι.

Ακολούθως, η δεκαετία του '40, η πιο δραματική δεκαετία της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας, ανατέλλει μέσα από τη χαλαρωμένη ατμόσφαιρα του μεσοπολέμου. Από τα σημαντικότερα γεγονότα της ήταν το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και ο πόλεμος του '40, ο οποίος φανερώνει το μεγαλείο ενός λαού που μάχεται ενωμένος στο μέτωπο και τα μετόπισθεν, με μοναδικό σκοπό της διατήρηση της εθνικής του ελευθερίας²⁰³. Οι δυνατές κωδωνοκρουσίες των εκκλησιών και ο διαπεραστικός ήχος των σειρήνων που ακούστηκαν τα ξημερώματα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940, σήκωσε στο πόδι τους Κηφισιώτες, που με ενθουσιασμό έσπευσαν στις αρμόδιες δημοτικές υπηρεσίες για να πληροφορηθούν που πρέπει να παρουσιαστούν για κατάταξη στο μαχόμενο στρατό²⁰⁴. Την ημέρα εκείνη πολλοί συγκεντρώθηκαν έξω από το σπίτι του πρωθυπουργού, Ιωάννη Μεταξά, το οποίο βρισκόταν στην Κηφισιά, για να επιδοκιμάσουν τη μεγάλη απόφασή του να πει το 'ΟΧΙ'²⁰⁵.

επιχειρήματά του κατακυλούσαν κάθε αντίθετο επιχείρημα, παράσερναν τον αντίπαλό του, έπειθαν τον πιο άπιστο Θωμά» (Δέλτα, 1978: 2-3).

²⁰² Ο Νικόλαος Πλαστήρας ήταν ο διακεκριμένος στρατιωτικός και πολιτικός της νεότερης Ελλάδας. Ως συνταγματάρχης έλαβε μέρος στη Μικρασιατική Εκστρατεία και μετείχε σε όλες τις μάχες. Η δράση του και η προσωπική του γενναιότητα ήταν τόσο μεγάλες, ώστε τον αποκαλούσαν «Θρυλικό Μαύρο Καβαλάρη». Ο ίδιος ασκούσε μεγάλη γοητεία στις λαϊκές μάζες και ιδίως στις μαζές των προσφύγων. Γι' αυτό και οι Ερυθραϊώτες προς τιμήν του έκαναν έρανο για την ανέγερση του ανδριάντα του στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία. Η Πηνελόπη Δέλτα, αναφερόμενη στον Πλαστήρα και τη Μικρασιατική Καταστροφή του '22, γράφει: «Κ' εκείνο το μεσημέρι μπήκε ο Πλαστήρας στην Αθήνα, μαύρος, σκονισμένος, σκοτεινός, παλιοντυμένος, αδύνατος, άγριος, με σφιγμένα δόντια και μάτια όπου έβλεπες την απελπισία. Σε κείνους που έκαναν να τον ζητωκραυγάσουν, φώναζε θυμωμένος: 'Τι ζητωκραυγάσετε; Επιστρέφουμε νικημένοι, κατεστραμμένοι'. Τον είδα που πέρασε τη Λεωφόρο Κηφισίας, μπαρουτοκαπνισμένο, τα μαύρα του φρύδια άσπρα από τη σκόνη, το πρόσωπό του αδύνατο, σα ρέγγα καπνισμένη, αγέλαστο, αυστηρό. Πλάγι μου, μια μητέρα γύρευε ν' αναγνωρίσει το γιο της μέσα στους κουρελιασμένους στρατιώτες και αξιωματικούς που περνούσαν» (Δέλτα, 1978: 9).

²⁰³ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 84-85.

²⁰⁴ Το 1940, πέρα από τους Κηφισιώτες και γενικότερα τους Έλληνες, ξεκίνησαν να πολεμήσουν για την πατρίδα είτε υποχρεωτικά, είτε εθελοντικά και πολλοί Αιγυπτιώτες-Έλληνες. Συνολικά ο αριθμός των εθελοντών Αιγυπτιωτών-Ελλήνων που πολέμησαν στο πλευρό των Ελλήνων και των συμμάχων κατά του άξονα, ανέρχεται περίπου στις 7000. Συμμετείχαν δε στις περισσότερες κρίσιμες μάχες του Β' Παγκοσμίου πολέμου, όπως το Τομπρούκ, το Έλ Αλαμείν, το Ρίμινι, η Νορμανδία. Ο συγκεκριμένος πόλεμος άφησε πίσω του περίπου 40 εκατομμύρια νεκρούς από όλες τις χώρες που είχαν εμπλακεί. Μεταξύ αυτών και η Ελλάδα με 500.000 νεκρούς. Το τίμημα των Αιγυπτιωτών-Ελλήνων σε αυτόν τον πόλεμο ήταν 145 νεκροί (Καραγιάννης, 2006: 6-8). Υπέρ των πεσόντων Αιγυπτιωτών-Ελλήνων στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1945, ανεγέρθηκε μνημείο στο Άστυ Αιγυπτιωτών στην Κηφισιά.

²⁰⁵ Στο σπίτι του Ιωάννη Μεταξά στην Κηφισιά, στην οδό Δαγκλή, στις 3 το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου ο πρεσβευτής της Ιταλίας στην Αθήνα, Εμμανουήλ Γκράτσι, έφερε το τηλεσίγραφο του πολέμου στον πρωθυπουργό, απαιτώντας κατ' εντολή του Μουσολίνι να επιτραπεί στα ιταλικά στρατεύματα να καταλάβουν διάφορες επίκαιρες θέσεις επί ελληνικού εδάφους. Τότε ο Έλληνας Πρωθυπουργός, Ιωάννης Μεταξάς, έχοντας εξασφαλισμένη και τη γνώμη του Βασιλέως Γεωργίου Β', αλλά και ομόφωνη την πανελλήνια κοινή συνείδηση μπόρεσε να απαντήσει με το ιστορικό «ΟΧΙ!». Στη μνήμη του, αποφασίστηκε η ανέγερση ανδριάντα στην Κηφισιά. Συγκεκριμένα, στις 28 Ιανουαρίου 1973 έγιναν τα αποκαλυπτήρια από τον τότε Υπουργό Κοινωνικών

Η συσκότιση των σπιτιών βύθισε την Κηφισιά στο σκοτάδι. Η πόλη τα βράδια ήταν έρημη. Τα λίγα μαγαζιά που υπήρχαν έκλειναν πολύ νωρίς. Τα μεγάλα ξενοδοχεία της Κηφισιάς είχαν γίνει Νοσοκομεία και δέχονταν τραυματίες. Στα σχολεία, στο Μπενάκειο Παιδικό Ίδρυμα²⁰⁶ και στις Εκκλησίες είχαν οργανωθεί και λειτουργούσαν συσσίτια. Οι Γερμανοί έψαχναν στις κρυψώνες των πεινασμένων Κηφισιωτών και έκαναν κατάσχεση όλων των τροφίμων που ανακάλυπταν²⁰⁷. Τις Κυριακές οι εκκλησίες Άγιος Δημήτριος, Μεταμόρφωση του Σωτήρος και Άγιος Γεώργιος πλημμύριζαν από πιστούς. Το κήρυγμα της Κυριακής εμπνεόταν από τις θυσίες των παιδιών της Ελλάδας με ταυτόχρονη δέηση να προστατεύει τους ηρωικούς μαχητές²⁰⁸. Την ημέρα που οι Γερμανοί όδευσαν προς την Αθήνα (27-4-41), οι Κηφισιώτες έκλεισαν πόρτες και παράθυρα για να μη βλέπουν το πέρασμα των μηχανοκίνητων τους. Σε πολύ λίγο χρόνο οι δρόμοι της Κηφισιάς πλημμύρησαν από Γερμανούς στρατιώτες με το βαρύ οπλισμό τους. Σύμφωνα με διαταγή του Γερμανού Αρχιστράτηγου των Βαλκανίων και Διοικητή της Αττικής, Φον Λίστ, επιτάχθηκαν ορισμένες επαύλεις και ξενοδοχεία της Κηφισιάς για τη διαμονή των αξιωματικών του γερμανικού στρατού²⁰⁹.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι Γερμανοί επέταξαν σπίτια, αυτοκίνητα, κάρτα και άλογα²¹⁰ και είχαν τον έλεγχο του ποτιστικού νερού. Η Κομαντατούρ είχε εγκαταστήσει τις Υπηρεσίες της στο Στροφύλι, στη βίλα του Άγγλου Henderson, και αργότερα εγκαταστάθηκε στη βίλα Καζούλη. Στην οδό Κασσαβέτη, στον «Πύργο» της Κηφισιάς, οι Γερμανοί είχαν εγκαταστήσει την Ειδική Γερμανική Υπηρεσία ES-DE, η οποία παρακολουθούσε τις τηλεφωνικές συνδιαλέξεις των πολιτικών και των απόστρατων Ελλήνων αξιωματικών που κατοικούσαν στην Κηφισιά²¹¹. Επιπλέον, οι απαγορεύσεις που επέβαλαν οι Γερμανοί διαδέχονταν η μία την άλλη. Αρχικά δεν επιτρεπόταν η κυκλοφορία των κατοίκων κατά τις

Υπηρεσιών της χουντικής κυβέρνησης Ιωάννη Λαδά, στην πλατεία Ζηρινείου στην Κηφισιά, έναντι του Ηρώου Κηφισιάς (Κηφισιά, 1973: 1). Ωστόσο, μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα και λόγω συχνών βανδαλισμών του γλυπτού, ο Δήμος Κηφισιάς αποφάσισε την οριστική απομάκρυνσή του από το χώρο.

²⁰⁶ Στην ίδρυση του Μπενάκειου Παιδικού Ίδρυματος Κηφισιάς πρωτοστάτησε ο Εμμανουήλ Μπενάκης και η γυναίκα του Βιργινία, διαθέτοντας ο ίδιος κάποιο χώρο του κτήματός του, για να οργανωθεί μια στέγη που θα αναλάμβανε τη φύλαξη μικρών παιδιών. Στις 2 Ιουλίου του 1930 έγινε αυτοτελές ίδρυμα με δικό του διοικητικό συμβούλιο και καταστατικό. Σκοπός του Μπενάκειου ήταν «η διημέρευσις παιδιών προσχολικής ηλικίας, μητέρων, αι οποίαι αποζούν εκ της εργασίας των, απόρων οικογενειών και ορφανών κατά την κρίσιν του Διοικητικού Συμβουλίου» (Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 354-358).

²⁰⁷ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 121.

²⁰⁸ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 85.

²⁰⁹ Βαλάτα- Τσιάμα, 2001: 85.

²¹⁰ Ελάχιστα απ' αυτά τα άλογα γλίτωσαν και επιστράφηκαν στους ιδιοκτήτες τους, τα οποία ήταν άγρια και ακατάλληλα για να οδηγήσουν άμαξα. Γι' αυτό το λόγο, τα πήγαιναν σε ήσυχες περιοχές, γεμάτες ελαιόδεντρα από το ρέμα της Πύρνας μέχρι την Εκάλη για να τα ηρεμήσουν και ακολούθως να τα εκπαιδεύσουν για το δρόμο (Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 137).

²¹¹ Σιμώνη- Λιόλιου, 2002: 121.

βραδινές ώρες²¹². Απαγορευμένη ζώνη ορίστηκε η περιοχή του Καστρίου και οι σιδηροδρομικές γραμμές, ενώ σύντομα απαγορεύτηκε η κυκλοφορία καθ' όλο το εικοσιτετράωρο στην οδό Κοκκιναρά, από την οδό Λεβίδου μέχρι τη Χαριλάου Τρικούπη. Ως εκ του τούτου, η καθημερινή ζωή των κατοίκων της Κηφισιάς έγινε τραγική. Ένα από τα πρώτα θύματα της Κατοχής υπήρξε η γνωστή συγγραφέας, Πηνελόπη Δέλτα, η οποία δεν άντεξε τη Γερμανο-Ιταλική εισβολή και έθεσε τέρμα στη ζωή της, στο σπίτι της στην Κηφισιά.

Όπως και σ' όλη την Ελλάδα, η τρομοκρατία που εξαπέλυσαν οι Γερμανοί και η πείνα είχαν εξαθλιώσει τους κατοίκους της πόλης. Όσον αφορά τις ελλείψεις σε τρόφιμα, αρχικά φάνηκε ιδιαίτερα έντονα η έλλειψη δημητριακών. Πολύ σύντομα εμφανίστηκαν ελλείψεις σε όλα τα είδη διατροφής στην Αθήνα και στις άλλες πόλεις, οι οποίες το φθινόπωρο του 1941 προκάλεσαν λιμό²¹³. Για την αντιμετώπιση της έλλειψης τροφής, συγκροτήθηκε στην Κηφισιά «Επιτροπή Εράνου Κοινωνικής Αλληλεγγύης» και διάφοροι άλλοι σύλλογοι, όπως «ο Φιλόπτωχος Σύλλογος Κυριών Κηφισιάς», «το Μπενάκειο Παιδικό Άσυλο Κηφισιάς», «το Β' Παιδικό Οικοτροφείο Θυμάτων Πολέμου».

Το τίμημα που πλήρωσαν οι κάτοικοι της Κηφισιάς σε θανάτους από ασιτία και κακουχίες ήταν ιδιαίτερα βαρύ. Η κοινότητα κάθε μήνα συνέτασσε καταστάσεις με τις ληξιαρχικές μεταβολές. Σύμφωνα με αυτές τις καταστάσεις, από την πείνα και τις κακουχίες απεβίωσαν 133 κάτοικοι το έτος 1940, 299 το 1941, 446 το 1942 και 123 το 1943. Η μείωση των θανάτων το 1943 οφείλεται στην επέμβαση του Ερυθρού Σταυρού²¹⁴. Εκτός από τους θανάτους που προκάλεσε η ασιτία, υπήρξαν και αρκετοί θάνατοι στην Κηφισιά από τουφεκισμό, ενώ υπήρξαν και τέσσερις περιπτώσεις που οι Γερμανοί με τα οχήματά τους σκότωσαν τέσσερις κατοίκους, εκ των οποίων οι δύο ήταν μικρά παιδιά ηλικίας 7 και 4 ετών²¹⁵.

Σχετικά με τις κακουχίες και την πείνα την περίοδο της Κατοχής, ο Σωτήρης Σπαθάρης στα 'Απομνημονεύματά' του περιγράφει: «Όταν άρχισε η μεγάλη πείνα και πεθάνανε οι άνθρωποι στο δρόμο, εγώ και το παιδί μου πηγαίναμε στο βουνό για ξύλα κι η γυναίκα μου μάζευε χόρτα και τα τρώγαμε δίχως λάδι και αλάτι. Πουλάγαμε τα ξύλα κι αγοράζαμε χαρούπια και σταφίδες και τα τρώγαμε για ψωμί. Τότες ο θάνατος μας είχε γίνει συνήθειο. Όπου πήγαινες κι όπου στεκόσουν α έβλεπες πεθαμένους. Ο Μπαρμπα-Γιώργης, ο Πελοποννήσιος, που είναι

²¹² Η απαγορευτική ανακοίνωση των Γερμανών κατέληγε: «[...] πας ο κυκλοφορών κατά τας απογευματινές ώρας θα πυροβολείται παρά των Γερμανικών περιπόλων άνευ προειδοποιήσεως» (Δήμος Κηφισιάς, 2005: 181).

²¹³ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 173.

²¹⁴ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 180.

²¹⁵ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 180.

απάνω από εξήντα χρόνια λούστρος της Κηφισιάς, κάθε μέρα κουβάλαγε με το καροτσάκι του πεθαμένους στο νεκροταφείο, και στο χώμα σέρνονταν τα πόδια των πεθαμένων. Όλοι μόλις τον βλέπαμε κάναμε το σταυρό μας. Κάθε βράδυ η Κηφισιά γιόμιζε από ανθρώπους με καροτσάκια που ερχόντουσαν από Αθήνα και Πειραιά και πηγαίνανε στο βουνό για ξύλα. Μερικά καροτσάκια είχανε και ξάρτι, κι όταν γυρίζανε φορτωμένα σηκώνανε φλόκο σαν τις βάρκες για να τους βοηθάει κι ο άνεμος. Ήτανε οικογένειες που ξεκινάγανε για το βουνό πέντε και γυρίζανε τέσσερις. Τον έναν που είχε πεθάνει τον είχανε απάνω στα ξύλα και τον πηγαίνανε σπίτι τους»²¹⁶.

Από τις πρώτες μέρες της Κατοχής (6-5-1941), η αντίσταση των κατοίκων της Κηφισιάς εκδηλώθηκε με το κόψιμο των τηλεφωνικών καλωδίων. Η πράξη αυτή, όπως αναφέρει έγγραφο προς την Κοινότητα Κηφισιάς, είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή δεκαπενταετούς φυλάκισης στο φοιτητή Κωνσταντίνο Γιώτη που την τέλεσε²¹⁷. Το φρόνημα, ωστόσο, των κατοίκων δε φάνηκε να κάμπτεται και η δολιοφθορά επαναλήφθηκε. Στα δεινά των κατοίκων της Κηφισιάς προστέθηκε και το πρόβλημα του νερού. Ο υδροφόρος ορίζοντας κατέβηκε υπερβολικά, με συνέπεια να προκύψει πρόβλημα στην υδροδότηση της περιοχής. Για την προστασία της υπόγειας υδροφόρου λεκάνης ορίστηκε η διακοπή παροχής ύδατος τις μεσημβρινές και όλες τις βραδινές ώρες, ενώ οι περιορισμοί επεκτάθηκαν και στις αρδεύσεις των αγροτών²¹⁸. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, η Κηφισιά βομβαρδίστηκε από συμμαχικά αεροπλάνα στις 4 Οκτωβρίου 1943, στις 18 Δεκεμβρίου 1943 και στις 24 Σεπτεμβρίου 1944, με συνέπειες την πρόκληση υλικών ζημιών και το θάνατο της Κηφισιώτισσας Κωνσταντίνας Δημητρίου, στις 4 Οκτωβρίου 1943²¹⁹.

---

²¹⁶ Σπαθάρης, 1978: 142-143.

²¹⁷ Το συγκεκριμένο έγγραφο της Νομαρχίας Αττικοβοιωτίας προς την Κοινότητα Κηφισιάς με ημερομηνία 2-8-41 αναφέρει: «Παρά των Γερμανικών Αρχών κατοχής (Στρατοδικείον της Μονάδος) τ.τ. 39794 ανακοινώθη ημίν ότι κατεδικάσθη εις θάνατον και εξετελέσθη ο καφεπώλης Αλέξανδρος Δούσης διότι άνευ αδείας κατείχεν όπλα και εις 15 έτη ειρκτή ο φοιτητής Κων/νος Γιώτης διότι απέκοψεν τηλεφωνικά σύρματα. Παρακαλούμεν όπως γνωστοποιήσετε εις το κοινόν τας ως άνω αποφάσεις του Στρατοδικείου επί τω τέλει ίνα οι κάτοικοι συμμορφούνται προς τας εκδιδόμενες υπό των Γερμανικών αρχών κατοχής διατάξεις προς αποφυγήν των εκ των παραβάσεων τούτων αυστηρών κυρώσεων» (Αρχείο Δήμου Κηφισιάς).

²¹⁸ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 175-182.

²¹⁹ Ο Δήμος Κηφισιάς στη μνήμη των πεσόντων Κηφισιωτών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου, τοποθέτησε μαρμάρινη πλάκα με τα ονόματά τους δίπλα στο Ηρώο Κηφισιάς, η κατασκευή του οποίου προηγείται χρονικά. Σε έγγραφο με ημερομηνία 23-3-1946 αναφέρεται: «Ο Δήμος Κηφισιάς αποτίων ελάχιστον φόρον τιμής εις μνήμην εκείνων εκ των Κηφισιωτών οίτινες εθυσίασαν το πολυτιμότερον αγαθόν, την ζωήν των, δια το μεγαλείον και την δόξαν της Πατρίδος, ανέγραψε, τιμής ένεκεν, τα ονόματα των επί μαρμαρίνης πλακός, ης τα αποκαλυπτήρια γενήσονται εν τω Ηρώω Κηφισιάς κατά την Εθνικήν εορτήν της 25 τρ. μηνός και ώραν 11.30 π.μ. [...]» (Αρχείο Δήμου Κηφισιάς). Ένα από τα ονόματα που αναγράφονται πάνω στη μαρμάρινη πλάκα αφορά τον Ερυθραιώτη έφεδρο οπλίτη πυροβολητή, Γεώργιο Βουβούτση, που έπεσε ηρωικά μαχόμενος στα βουνά της Κλεισούρας στις 27-12-1940, σε ηλικία 30 ετών. Το όνομά του αναγράφεται και στο Ηρώο Νέας Ερυθραίας, ως μέσο διατήρησης στη μνήμη των Ερυθραιωτών της προσφοράς του υπέρ της Πατρίδας.

Στην Ελλάδα, μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών στις 3 Σεπτεμβρίου 1943, άρχισαν να συγκροτούνται Τάγματα Ασφαλείας²²⁰, τα οποία θα κάλυπταν το κενό των ιταλικών δυνάμεων κατοχής. Η Αθήνα είχε χωριστεί σε κατεχόμενες ζώνες, στις οποίες κυριαρχούσαν οι δυνάμεις κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας, και στις περιφέρειες στις οποίες κυριαρχούσε το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ, κάτι που απασχόλησε τους συμμάχους. Ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Ουίνστον Τσώρτσιλ²²¹ είχε καταστρώσει σχέδιο που προέβλεπε μεταξύ άλλων και τη διάλυση των στρατευμάτων του ΕΛΑΣ με αγγλική στρατιωτική επέμβαση²²². Λίγες μέρες μετά την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, στις 18 Οκτωβρίου 1944, έφτασε στην ελεύθερη Αθήνα η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου²²³ με τη συνοδεία βρετανικών μονάδων υπό τον στρατηγό Σκόμπυ.

Η νέα κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, στην οποία συμμετείχαν και 7 υπουργοί προερχόμενοι από το ΕΑΜ, από τους οποίους οι 3 ήταν στελέχη του ΚΚΕ, είχε στις προτεραιότητές της τη συγκρότηση τακτικού στρατού με τη συμμετοχή των αξιωματικών των δύο πλευρών να ήταν ίση. Αυτό προκάλεσε την ανησυχία των Βρετανών που εκφράστηκε εμπράκτως με την τοποθέτηση 250 αξιωματικών προερχόμενων από το χώρο της Δεξιάς και τη μυστική συμφωνία στις 10 Δεκεμβρίου να αφοπλιστούν όλες οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ, η 3^η Ορεινή Ταξιαρχία Ρίμινι και ο Ιερός Λόχος. Στις 26 Νοεμβρίου ο στρατηγός Σκόμπυ ειδοποίησε τον πρωθυπουργό ότι ο Τσώρτσιλ δε θα δεχόταν τη διάλυση της Ορεινής Ταξιαρχίας. Οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ πρότειναν μαζί με τη διατήρηση της Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου να προστεθεί μία Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ και ένα τμήμα του ΕΔΕΣ ίσης δύναμης, κάτι που δεν έγινε δεκτό²²⁴. Οι ενέργειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την παραίτηση

²²⁰ Τα ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας δημιουργήθηκαν από τις γερμανικές στρατιωτικές αρχές σε συνεργασία με την τότε κυβέρνηση των δοσίλογων του Ιωάννη Ράλλη το φθινόπωρο και το χειμώνα του 1943-1944. Σχετικά με την τύχη τους και την πολιτική που ακολούθησαν οι σύμμαχοι μετά την αποχώρηση των Γερμανών, βλ. Hondros, *H M. Βρετανία και τα ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας, 1943-1944*, 1990, σελ. 262-276.

²²¹ Ο Ουίνστον Τσώρτσιλ στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει: «Είσθε υπεύθυνος δια την τήρησιν της τάξεως εις τας Αθήνας και δια την καταστροφὴν ὅλων των ομάδων ΕΑΜ-ΕΛΑΣ [...] μη διστάσετε να ενεργήσετε ως να ευρίσκεσθε εις μίαν μόλις καταληφθεῖσαν υπό του στρατού πόλιν, ὅπου ἔχει εκραγεί επαναστατικὸν κίνημα [...]. Πρέπει να κρατήσωμεν τας Αθήνας και να επιβληθώμεν. Εάν τούτο το επιτύχετε χωρίς αιματοχυσίαν θα εἶναι κατόρθωμα δια σας, αλλά και αιματοχυσίαν θα εἶναι επίσης κατόρθωμα εάν αὐτή εἶναι ἀπαραίτητος» (Τσώρτσιλ, 1955, ὅπως παρατίθεται στο Ελεφάντης, 2003: 75-76).

²²² Δήμος Κηφισιάς, 2005: 182.

²²³ Ο πολιτικός Γεώργιος Παπανδρέου (Καλέντζι Αχαΐας 1888-Καστρί Αττικής 1968) κατοικούσε στο Καστρί στη Νέα Ερυθραία από το 1931. Προς τιμήν του, ανεγέρθηκε ανδριάντας το 1982 στο πάρκο Νεότητας στη Νέα Ερυθραία, με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού (Καραφωτίου, 2016: 11).

²²⁴ Η πρόταση των υπουργών του ΕΑΜ για τον αφοπλισμό, στις 27-11-1944, αναφέρει: «Θα καταρτισθεί τμήμα Εθνικού Στρατού ἵνα συνεχίσῃ συμβολικῶς την συμμετοχὴν του εις τον κοινόν Συμμαχικόν αγώνα και λάβῃ επίσης μέρος, αν απαιτηθῇ εις τας περιοχὰς Κρήτης και Δωδεκανήσου. Εἰς το τμήμα τούτου του Εθνικοῦ Στρατοῦ, το οποίον θα συμβολίζῃ την Εθνικὴν Ενότητα θα μετὰσχουν η υφισταμένη Ορεινὴ Ταξιαρχία, ο Ιερός Λόχος, και τμήμα του ΕΔΕΣ, καθώς και μία Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ, ἔχουσα δύναμιν ἴσην προς το ἄθροισμα των ἄνω δυνάμεων και ἴσον οπλισμόν» (Πρόταση των υπουργών του ΕΑΜ για τον αφοπλισμό, 1944, ὅπως παρατίθεται στο Ελεφάντης, 2003: 76).

των αριστερών υπουργών, το συλλαλητήριο στην πλατεία Συντάγματος που κατέληξε σε λουτρό αίματος, και τις αιματηρές μάχες που ακολούθησαν σε ολόκληρη την Αττική, οι οποίες έμειναν γνωστές ως τα Δεκεμβριανά²²⁵.

Συγκεκριμένα, στην Κηφισιά διεξήχθη η πιο δυσμενής για τους Βρετανούς μάχη. Στις 17 Δεκεμβρίου 1944 διατάχθηκε η επίθεση των δυνάμεων του ΕΛΑΣ κατά του αρχηγείου και άλλων ένοπλων τμημάτων της RAF (Πολεμική Αεροπορία της Μεγάλης Βρετανίας) που ήταν εγκατεστημένα στα ξενοδοχεία 'Σέσιλ' και 'Πεντελικόν'. Η πρώτη επίθεση των ανδρών του ΕΛΑΣ δεν είχε κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Την επόμενη ο αγώνας συνεχίστηκε με σφοδρότητα και με τη χρήση πυρών όλμων, αναγκάζοντας τελικά τους Βρετανούς να παραδοθούν. Οι απώλειες από την πλευρά του ΕΛΑΣ ανήλθαν στους 80 νεκρούς και 300 τραυματίες, ενώ οι βρετανικές δυνάμεις είχαν 25 νεκρούς και 500 αιχμαλώτους.

Ακολουθεί η μαρτυρία του Παναγιώτη Πουλημένου, ο οποίος είχε λάβει μέρος στο πλευρό του ΕΛΑΣ εναντίον των Βρετανών στις μάχες στο Κεφαλάρι: «[...] Στις 17 Δεκεμβρίου 1944 τα χαράματα, άρχισε η μάχη για τον αφοπλισμό των Βρετανών αεροπόρων που είχαν την έδρα τους στη Κηφισιά. Την πρώτη ημέρα, η μάχη άρχισε από τους άνδρες του εφεδρικού ΕΛΑΣ των προαστίων (εφεδρικό ΕΛΑΣ της Κηφισιάς) με την επίθεση στα ξενοδοχεία 'Απέργη', 'Πεντελικόν' και 'Σέσιλ'. Οι Βρετανοί προέβαλαν σοβαρή αντίσταση, προκαλώντας πάρα πολλές μεγάλες απώλειες σε νεκρούς και τραυματίες στην πλευρά του εφεδρικού ΕΛΑΣ. Όλη τη νύχτα 17 προς 18 Δεκεμβρίου η αγγλική αεροπορία πολυβολούσε τις γύρω περιοχές ρίχνοντας παράλληλα φωτοβολίδες, οι οποίες φωταγωγούσαν όλη την Κηφισιά. Μία φωτοβολίδα δεν άνοιξε το αλεξίπτωτο, και έπεσε δίπλα στα πόδια μου. Το πρωί της 18^{ης} Δεκεμβρίου ήρθαν τμήματα της 2^{ης} Μεραρχίας του μονίμου ΕΛΑΣ με οπλισμό, όλμους, ένα αντιαρματικό και πυροβόλα όπλα. [...]. Οι μάχες συνεχίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας, μέχρι τις 20 Δεκεμβρίου που τα τμήματα του ΕΛΑΣ ανατίναξαν την είσοδο του ξενοδοχείου 'Απέργη', από όπου και άρχισε η παράδοση των Βρετανών οι οποίοι σήκωσαν λευκές σημαίες. Η παράδοση συνεχίστηκε και στα άλλα δύο ξενοδοχεία, 'Πεντελικόν' και 'Σέσιλ'. [...].»²²⁶.

Σε έγγραφο του Δήμου Κηφισιάς με ημερομηνία 14-11-1945²²⁷, εμφανίζονται τα ονόματα των κατοίκων της περιφέρειας Δήμου Κηφισιάς που σκοτώθηκαν στις μάχες μεταξύ Ελασιτών και Άγγλων στο Κεφαλάρι. Τα 7 από τα 9 ονόματα αφορούν Ερυθραιώτες και αναγράφονται πάνω στο Μνημείο Εθνικής Αντίστασης 1941-1945, το οποίο έχει τοποθετηθεί

²²⁵ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 182-184.

²²⁶ Πουλημένος, 2005, όπως παρατίθεται στο Δήμος Κηφισιάς, 2005: 191-193.

²²⁷ Αρχείο Δήμου Κηφισιάς.

στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία, λειτουργώντας το ίδιο, σε συνδυασμό και με όλα τα υπόλοιπα μνημεία που βρίσκονται διασκορπισμένα σε δημόσιους χώρους του δήμου, ως συμβολικά τοπία ιστορικής μνήμης γεγονότων και προσώπων της περιόδου 1900-1945, συμβάλλοντας στη διατήρησή της στις κατοπινές γενιές.

3.2. Τα δημόσια μνημεία της πόλης ως συμβολικά τοπία μνήμης

3.2.1. Ανδριάντας Παύλου Μελά

Στη μνήμη του Μακεδονομάχου ήρωα Παύλου Μελά²²⁸ (Μασσαλία 1870-Στάτισσα 1904), του οποίου η θυσία στα βαλτοτόπια της Μακεδονίας αποτέλεσε το έναυσμα που έκανε τους Έλληνες ενωμένοι να αγωνισθούν για τη διάσωση της Μακεδονίας από τις κατακτητικές διαθέσεις των Βουλγάρων κομιτατζήδων και των Τούρκων κατακτητών, δημιουργήθηκε ο ανδριάντας του στην Κηφισιά. Οι συζητήσεις για την αναγκαιότητα κατασκευής και τοποθέτησης μνημείου Παύλου Μελά είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1977.

Στα Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Κηφισιάς, στις 9-3-1977, υπάρχει συζήτηση επί της πρότασης του Δημοτικού Συμβούλου κ. Αβράσογλου για την κατασκευή και τοποθέτηση μνημείου Παύλου Μελά. Στην πρόταση αναφέρεται: *«Πιστεύω ότι ο Δήμος Κηφισιάς θα πρέπει να τιμήσει την μνήμη του γενναίου αυτού τέκνου της πόλεώς μας, ο οποίος προσέφερε τόσα πολλά και τελικά και τον ίδιο του τον εαυτό στον τόπο μας και στην απελευθέρωση της Μακεδονίας μας από τον τουρκικό ζυγό. Ελάχιστη αναγνώριση των προσφερθεισών υπηρεσιών του στην πατρίδα και της υπερτάτης θυσίας αυτού θα είναι η τοποθέτηση ενός Μνημείου αγάλματος ή προτομή του Παύλου Μελά εις κεντρική θέση της πόλεώς μας»*²²⁹.

Τον ανδριάντα παράγγειλε ο Δήμος Κηφισιάς, ενώ την εργασία και εκτέλεση του έργου πρόσφερε η γλύπτρια, Ναταλία Μελά-Κωνσταντινίδη (Κηφισιά 1923)²³⁰, εγγονή του Παύλου Μελά. Τα έξοδα του χυτηρίου ευγενικά κάλυψε ο Ροταριανός Όμιλος Κηφισιάς. Συγκεκριμένα, ο ανδριάντας του Μακεδονομάχου ήρωα στήθηκε στο Άλσος Κεφαλαρίου, στο χώρο που διέθεσε ο Δήμος Κηφισιάς κοντά στην εκκλησία της Μεταμόρφωσης του

²²⁸ Ο Παύλος Μέλας ήταν κάτοικος της Κηφισιάς από το 1894 μέχρι τον θάνατό του το 1904, στο σπίτι που σχεδίασε και έχτισε στην οδό Τατοΐου 50. Σήμερα είναι εγκαταλελειμμένο και κινδυνεύει να καταρρεύσει. Από το 2009 έχει χαρακτηριστεί από το Υπουργείο Πολιτισμού διατηρητέο-μνημείο (Ραυτόπουλος, 2016). Αξίζει να αναφερθεί ότι έξω από το σπίτι, υπάρχει αναμνηστική πλακέτα που αναγράφει: *«Το σπίτι του Παύλου Μελά. Απ' εδώ έφυγε ο Παύλος για τη Μακεδονία στα 1904»*.

²²⁹ Αρχείο Δήμου Κηφισιάς.

²³⁰ Η Ναταλία Μελά-Κωνσταντινίδη υπήρξε μία από τις πιο προικισμένες Ελληνίδες γλύπτριες. Σπούδασε γλυπτική από το 1942-1947 στην ΑΣΚΤ, με δασκάλους τους Κώστα Δημητριάδη, Μιχάλη Τόμπρο και μαθήτευσε στο εργαστήριο του Θανάση Απάρτη. Με την αποφοίτησή της από την Σχολή δημιούργησε το δικό της εργαστήριο. Το έργο της είναι ευρύτατα γνωστό καθώς γλυπτά της βρίσκονται σε δημόσιους χώρους και ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Έχει πραγματοποιήσει ατομικές εκθέσεις στην Αθήνα το 1963 και 1964, στη Νέα Υόρκη το 1970, στην Biennale του Sao Paolo το 1965 καθώς επίσης και στο Salon de la Jeune Sculpture του Παρισιού το 1976 και 1977, ενώ έχει πάρει μέρος σε ομαδικές εκθέσεις εντός και εκτός Ελλάδας (Λυδάκης, 1981: 390-391).

Σωτήρος, και τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 2 Ιουνίου 1981 από τον τότε πρωθυπουργό, Γεώργιο Ράλλη (Αθήνα 1918-2006)²³¹. Αρχικά το γλυπτό είχε στηθεί χαμηλά στην είσοδο της εκκλησίας προς τη λίμνη, λόγω, όμως, συχνών βανδαλισμών, ο Δήμος Κηφισιάς το μετακόμισε για λόγους προστασίας στη θέση που βρίσκεται μέχρι σήμερα, τοποθετώντας κάγκελα γύρω του²³².

Για τη γλύπτρια Ναταλία Μελά, η έννοια του «ήρωα» είναι πολύ σημαντική. Οι ανδριάντες της έχουν ιστορική και κοινωνική αξία, αποτελώντας σημαντική προσφορά στην κοινωνία²³³. Η ίδια οδηγήθηκε από μια βαθιά μνήμη και συνέθεσε τον ανδριάντα του παππού της, του οποίου η μορφή αναδύει όλο το ευγενικό μεγαλείο του πρωτεργάτη και ήρωα του απελευθερωτικού Μακεδονικού Αγώνα. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του γλυπτού εξαίρουν το πατριωτικό ήθος και την αρετή, δημιουργώντας ένα αίσθημα συγκίνησης και εθνικής έξαρσης στο θεατή. Ο κορυφαίος οπλαρχηγός του Μακεδονικού Αγώνα απεικονίζεται με στολή Μακεδονομάχου να κοιτάζει αγέρωχα, με βλέμμα αποφασιστικό, στητός, κρατώντας το όπλο του. Η ιστορική ανακρίβεια της σπάθης, δικαιολογείται, δεδομένου ότι είναι αναντίρρητα περισσότερο ‘δεμένη’ με την παράδοση, αλλά και πιο ‘ποιητική’ από το τουφέκι²³⁴.

Όσον αφορά το υλικό κατασκευής, ο ανδριάντας είναι χάλκινος και χρειάστηκαν δύομιση χρόνια εντατικής δουλειάς, για να γίνει πρώτα στο γύψο, ύστερα στο κερί και τέλος στο χαλκό. Η πρόσμιξη χαλκού και κασσίτερου δίνει στο άγαλμα ένα χρώμα ζεστό, ενώ το κατάλληλο γυάλισμα του προσώπου και του θώρακα δημιουργεί αντίθεση με τις παλάσκες που είναι αστίλβωτες. Στο δε στήθος του έχει σμιλευθεί με διακριτικότητα ένα σταυρουδάκι, το οποίο πράγματι έφερε ο Παύλος Μελάς. Σχετικά με το γλυπτό, ο Παύλος Σκαλτσογιάννης (1981) στην εφημερίδα *Κηφισιά* σχολιάζει: «Σε μια εποχή που ογκώδη και ακαλαίσθητα οικοδομήματα αντικαθιστούν με διαρκώς εντεινόμενο ρυθμό τα όμορφα, παλιά κηφισιώτικα αρχοντικά, σε μια εποχή που το χρώμα της Κηφισιάς ολοένα και αλλοιώνεται, είναι ευτύχημα και παρηγορεί το γεγονός ότι χάρη στην αξία μιας γλύπτριας και στην ευγενική προσφορά ενός σωματείου η Κηφισιά αποκτά ένα σπουδαίο έργο τέχνης»²³⁵.

---

²³¹ *Κηφισιά*, Ιούνιος 1981, σελ. 1.

²³² Βάρσος, 2016.

²³³ Γρηγοράκη, 2015: 35.

²³⁴ Σκαλτσογιάννης, 1981: 3.

²³⁵ Σκαλτσογιάννης, 1981: 3.

Εικόνα 1: Ο ανδριάντας του Παύλου Μελά (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 2: Επιγραφή πάνω στη βάση του ανδριάντα (προσωπικό αρχείο)

3.2.2. Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα

Στη μνήμη του Νικόλαου Πλαστήρα (Καρδίτσα 1883-Αθήνα 1953), στρατιωτικός και πολιτικός της Νεότερης Ελλάδας, ήρωας των προσφύγων της χερσονήσου Ερυθραίας καθώς μαχόμενος συνεχώς κάλυψε τη φυγή τους στην Ελλάδα το 1922, δημιουργήθηκε ο ανδριάντας του στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία. Ειδικότερα, ο Πλαστήρας γλίτωσε τη χερσόνησο της Μικράς Ασίας –από την οποία προέρχονται όλοι οι Ερυθραιώτες– κάνοντας αντίσταση στους Τούρκους και δίνοντας την ευκαιρία στους Μικρασιάτες να προλάβουν να περάσουν απέναντι στη Χίο²³⁶. Να σημειωθεί ότι ο Πλαστήρας έμενε στην Κηφισιά, του είχε παραχωρηθεί ένα σπίτι, στην οδό Κολοκοτρώνη.

Πρόκειται για χάλκινο ανδριάντα του στρατιωτικού και πολιτικού Νικολάου Πλαστήρα πεζού και ένστολου, του οποίου τα αποκαλυπτήρια έγιναν την 1 Οκτωβρίου 1978, παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου και του Κοινοτικού Συμβουλίου Νέας Ερυθραίας²³⁷. Οι συζητήσεις για την κατασκευή και τοποθέτηση του μνημείου ξεκίνησαν από τους ίδιους τους μικρασιάτες πρόσφυγες, ως ελάχιστο φόρο τιμής για έναν άνθρωπο, του οποίου το όνομα είχε συνδεθεί με τη ζωή τους²³⁸.

Συγκεκριμένα, κατασκευάστηκε με έρανο που έκανε η Αδελφότητα Δερμετζίλιωτών Νέας Ερυθραίας σε συνεργασία και με τους άλλους τρεις μικρασιατικούς συλλόγους που λειτουργούσαν στην Ερυθραία από το 1924-1925, των οποίων συλλόγων τα ονόματα αναφέρονται στα χωριά που άφησαν οι πρόσφυγες στη Μικρά Ασία (Σύλλογος Αλατσατιανών, Σύλλογος Βουρλιωτών, Σύλλογος Λυθριανών)²³⁹. Τα ονόματα των ατόμων που πρωτοστάτησαν στην κατασκευή του γλυπτού και αποτελούσαν –την περίοδο εκείνη– το Διοικητικό Συμβούλιο της Αδελφότητας Δερμετζίλιωτών ήταν: πρόεδρος Σ. Σφαντός, αντιπρόεδρος Θ. Σφαντός, γραμματέας Χ. Φιλολίας, ταμίας Γ. Τζοανάκης και σύμβουλος Δ. Κ. Σφαντός. Ενδεχομένως, η Κοινότητα Νέας Ερυθραίας –την περίοδο εκείνη– να μην είχε τα οικονομικά για την κάλυψη του κόστους του έργου²⁴⁰. Η επιλογή του καλλιτέχνη έγινε με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου της Αδελφότητας, με απευθείας ανάθεση στο γλύπτη, Θεόδωρο Παπαγιάννη (Ελληνικό Ιωαννίνων 1942)²⁴¹.

---

²³⁶ Καραφωτίου, 2016.

²³⁷ Κηφισιά, 1978: 4.

²³⁸ Μαρτάκης, 2016.

²³⁹ Μαρτάκης, 2016.

²⁴⁰ Καραφωτίου, 2016.

²⁴¹ Ο γλύπτης Θεόδωρος Παπαγιάννης σπούδασε με υποτροφία στην ΑΣΚΤ Αθηνών, με δάσκαλο τον Γιάννη Παππά (1960-1966), και με άλλη διετή κρατική υποτροφία μελέτησε σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους. Από το 1970 είναι καθηγητής της σχολής. Γλυπτά του κοσμούν πολλούς δημόσιους χώρους στην Ελλάδα, καθώς επίσης περιλαμβάνονται σε δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές μουσείων και πινακοθηκών, όπως η Εθνική Πινακοθήκη. Έχει τιμηθεί με πολλά βραβεία και διακρίσεις (Λυδάκης, 1981: 419). Στην Κηφισιά υπάρχουν

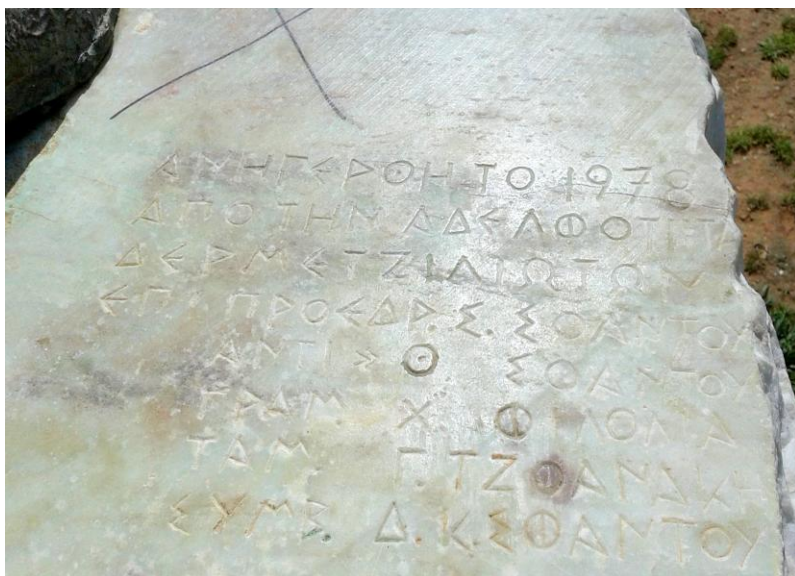
Ο ανδριάντας έχει τοποθετηθεί πάνω σε βάση, στην οποία αναγράφεται: «ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ» και βρίσκεται στο κέντρο της πλατείας. Όσον αφορά το χώρο τοποθέτησης ήταν –μάλλον– ο μόνος διαθέσιμος που παραχωρήθηκε από την κοινότητα. Ο Πρόεδρος της Ένωσης Μικρασιατών Νέας Ερυθραίας, κ. Κυριάκος Μαρτάκης (2016) αναφέρει: «Για την επιλογή του χώρου, με βάση αυτά που ξέρω, ήταν όπου έχουμε χώρο. Τότε οι Σύλλογοι έκαναν μια αίτηση στην Κοινότητα και ζητούσαν άδεια να κατασκευάσουν με έρανο ένα μνημείο και από εκεί άρχιζε και μια τύπου συνεργασία για να ωφεληθούν και οι προύχοντες με την έννοια ότι ενδιαφέρθηκαν, αλλά στην πραγματικότητα ήταν απόφαση του Συλλόγου. Στην αίτηση ο Σύλλογος έλεγε προτείνουμε αυτό το χώρο ή ορίστε μας χώρο». Παλαιότερα, ο ανδριάντας είχε μετακινηθεί προς την περιφέρεια της πλατείας προκειμένου να τοποθετηθεί συντριβάνι στο κέντρο, έτσι ώστε η πλατεία να είναι περισσότερο ευχάριστη και φιλική στους κατοίκους της περιοχής. Ωστόσο, με την καταστροφή του συντριβανιού, το μνημείο επανήλθε στην αρχική του θέση.

Εικόνα 3: Ο ανδριάντας του Νικόλαου Πλαστήρα (προσωπικό αρχείο)

άλλα δύο έργα του: Η προτομή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στο Άλσος Κεφαλαρίου και η προτομή του Άγγελου Γουλανδρή στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας.

Εικόνα 4: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στη βάση του ανδριάντα (προσωπικό αρχείο)

3.2.3. Μνημείο Μικρασιατών

Το Μνημείο Μικρασιατών βρίσκεται στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία. Πρόκειται για μαρμάρινη αναθηματική στήλη με τριγωνική κατάληξη. Στο πάνω μέρος υπάρχει η επιγραφή: «*ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ 1922- ΤΩΝ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΠΡΟΓΟΝΩΝ ΜΕΜΝΗΣΟ*». Οι πρόσφυγες αφού έφτιαζαν μόνοι τα σπίτια τους και στέγασαν τις οικογένειές τους, κάτι τους έλειπε. Έπρεπε να τιμήσουν και αυτούς που έμειναν πίσω και εσφάγησαν, σαν μια θύμηση στους προγόνους²⁴². Το μέσο περίπου της στήλης κοσμεί μαρμάρινη πλάκα με δύο κλαδιά δάφνης, ενώ στο κάτω μέρος της, φέρει εντοιχισμένο χάλκινο ανάγλυφο πίνακα τοπίου με βουνά, πεσμένα ιωνικά κιονόκρανα, ξεριζωμένα δέντρα και πουλιά που μεταναστεύουν. Το τοπίο παραπέμπει στην καταστροφή της Σμύρνης και γενικότερα της Μικράς Ασίας, αλλά και στο Μικρασιατικό λαό που εκδιώχθηκε από τις γενέθλιες πατρίδες του.

Στη βάση της στήλης αναγράφονται πόλεις και χωριά της Χερσονήσου της Ερυθραίας. Παρατηρώντας κανείς προσεκτικά το μνημείο, θα εντοπίσει επιγραφές στην δυτική και ανατολική πλευρά του γλυπτού. Συγκεκριμένα, στη δυτική πλευρά του αναγράφεται: «*ΤΗΝ ΣΤΗΛΗΝ ΤΑΥΤΗΝ ΣΥΜΒΟΛΟΝ ΜΝΗΜΗΣ ΔΙΑ ΠΕΣΟΝΤΑΣ ΚΑΙ ΑΦΑΝΙΣΘΕΝΤΑΣ ΤΟΥ 1922 Η ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΑΛΑΤΣΑΤΙΑΝΩΝ Ν. ΕΡΥΘΡΑΙΑ ΗΓΕΙΡΕΝ*». Στην ανατολική πλευρά υπάρχει ποίημα 17 στίχων του Μικρασιάτη πρόσφυγα, Νίκου Μουστάκη (Βουρλά 1922-Νέα Ερυθραία 2008), ο οποίος το δώρισε στη μνήμη των Χαμένων Πατρίδων, ως έναν τρόπο διαπαιδαγώγησης των κατοπινών γενιών²⁴³.

²⁴² Μαρτάκης, 2016.

²⁴³ Μπομπάκου, 2016.

Το ποίημα αυτό απευθύνει ο παππούς στον εγγονό του:

*«Πάρε παππού τον εγγονό
μ' αργό αργό το βήμα
και φέρτον δώ προσκυνητή
στης προσφυγιάς το ταπεινό
της μνημοσύνης μνήμα
Πες του όλες οι πέτρες του
για σε τι συμβολίζουν
τι άφησες τι έχασες τι συμφορές
τι βάσανα στο νου ξαναγυρίζουν
Δειξ' του την κάθε πέτρα του
πέστου να την αγγίζει
βαλ' τον γλυκά και τρυφερά
να την γλυκοφιλήσει
Για να θυμάται όσο ζει
κι' αυτός κι οι απόγονοί του
τις ρίζες της καταγωγής
τα πάθη της φυλής του»*

Το Μνημείο Μικρασιατών αναγέρθηκε την 29 Οκτωβρίου 1972 με πρωτοβουλία και προσωπική εργασία της Αδελφότητας Αλατσατιανών Νέας Ερυθραίας²⁴⁴, ενώ η αποκάλυψη έγινε από τον τότε πρόεδρο της Κοινότητας²⁴⁵. Το μνημείο αυτό –αντίγραφο των νεκρικών μνημείων που υπήρχαν στη Μικρά Ασία– δημιουργήθηκε με έρανο που έκανε η Αδελφότητα Αλατσατιανών²⁴⁶. Στην κατασκευή της μαρμάρινης στήλης βοήθησαν και οι ίδιοι οι Αλατσατιανοί, καθώς οι περισσότεροι ήταν οικοδόμοι στο επάγγελμα, ενώ το σχέδιο του γλυπτού και το χάλκινο ανάγλυφο έγιναν από τον καλλιτέχνη, Βασίλειο Καπάνταη (Μυτιλήνη 1924-Αθήνα 1990)²⁴⁷.

Σχετικά με την απόφαση ανέγερσης του μνημείου και την επιλογή του καλλιτέχνη, ο κ. Κυριάκος Μαρτάκης (2016) θυμάται: *«Τότε είχε μόνο Ερυθραιώτες η περιοχή και δεν είχε ξένους. Συζητούσαν, λοιπόν, στα καφενεία και παίρνονταν οι αποφάσεις και κατέληγαν σε έρανο για την κατασκευή των μνημείων. Το Διοικητικό Συμβούλιο των Συλλόγων αποφάσιζε για την επιλογή του καλλιτέχνη. Για παράδειγμα ο Καπάνταης –που ήταν Μικρασιάτης– σχεδίασε το μνημείο Μικρασιατών. Ο ίδιος ήταν αναγνωρισμένος στους Μικρασιάτες, γι' αυτό και τον επέλεξαν. [...] Το μνημείο το έφτιαζαν οι ίδιοι οι Ερυθραιώτες, οι οποίοι στην*

²⁴⁴ Την περίοδο εκείνη μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Αδελφότητας Αλατσατιανών που πρωτοστάτησαν στην ανέγερση του μνημείου ήταν: πρόεδρος Νικόλαος Μαπάκης, αντιπρόεδρος Βασίλειος Κουρεπίνης, γραμματέας Κωνσταντίνος Ζυμαράκης, ταμίας Γεώργιος Τζοανάκης και τα μέλη Θανάσης, Δημήτριος και Κωνσταντίνος Κερμετζόγλου (Μπομπάκου, 2016).

²⁴⁵ Βλ. *Κηφισιά*, Υπό των Αλατσατιανών Ν. Ερυθραίας, 12-11-1972, σελ. 1.

²⁴⁶ Καραφωτίου, 2016.

²⁴⁷ Ο Βασίλειος Καπάνταης (Βάσος) σπούδασε στην ΑΣΚΤ γλυπτική κοντά στους Κ. Δημητριάδη και Μ. Τόμπρο, καθώς και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αρχαιολογία. Ένα σημαντικό μέρος του έργου του περιστρέφεται γύρω από θέματα σχετικά με τη 'Μικρά Ασία'. Έχει πάρει μέρος σε ατομικές και ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Έχει τιμηθεί με βραβεία σε πανελλήνιους διαγωνισμούς και με τιμητικά διπλώματα από συμμετοχές του σε διεθνείς εκθέσεις (Λυδάκης, 1981: 346).

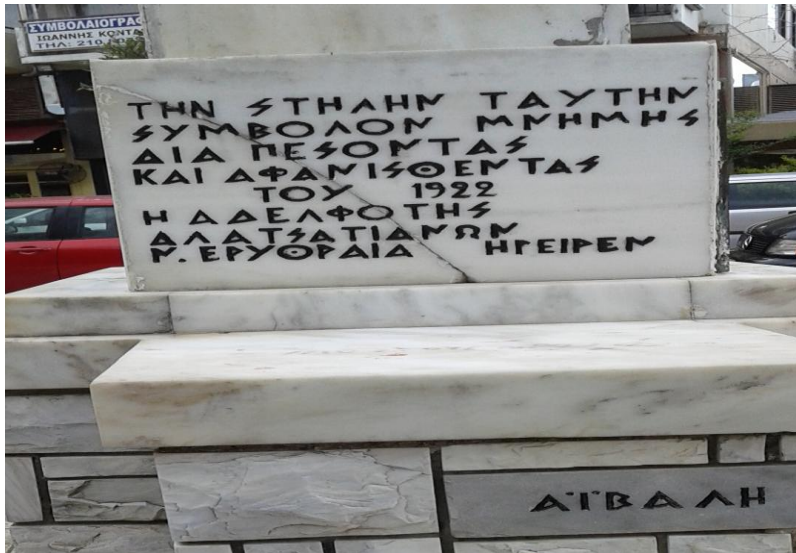
πλειοψηφία τους ήταν οικοδόμοι. Το μνημείο αυτό στην ουσία είναι χτιστό. Ο κώνος αυτός από μέσα έχει μια κολόνα μπετού με σίδερα και από έξω έβαλαν τα μάρμαρα».

Την 14^η Σεπτεμβρίου κάθε έτους τελείται στο χώρο του μνημείου επιμνημόσυνη δέηση και ακολουθεί κατάθεση στεφάνων. Επιπλέον, κάθε Σεπτέμβρη για μία εβδομάδα πραγματοποιούνται διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις στα πλαίσια προγράμματος με τίτλο 'Αλλοτινές Πατρίδες'. Συμμετέχουν όλοι οι Σύλλογοι με στόχο μια αναδρομή στην ιστορία και τον πολιτισμό των Μικρασιατών²⁴⁸. Γίνονται, με άλλα λόγια, οργανωμένες προσπάθειες να παραμείνει στη μνήμη των Μικρασιατών προσφύγων ο βίαιος εκτοπισμός από τις εκεί πατρίδες τους, ως ένα μέσο διατήρησης της ταυτότητάς τους, μιας ταυτότητας –που μέχρι σήμερα– αποτελεί ζωτικό κομμάτι της ύπαρξής τους. Η κ. Αντωνία Μπομπάκου (2016) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πρόσφατα είδαμε στη Συρία τόσα μνημεία που καταστράφηκαν για να σβηστεί η ιστορία του λαού. Ισοπέδωση του πολιτισμού, των αξιών, του λαού. Αν καταστραφεί και αυτό (το Μνημείο Μικρασιατών) δε θα θυμίζει τίποτα από τη Μικρά Ασία».

Εικόνα 5: Μνημείο Μικρασιατών (προσωπικό αρχείο)

²⁴⁸ Μπομπάκου, 2016.

Εικόνα 6: Επιγραφή στη δυτική πλευρά του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 7: Εντοιχισμένο χάλκινο ανάγλυφο στο κάτω μέρος της μαρμάρινης στήλης (προσωπικό αρχείο)

3.2.4. Μνημείο Εθνικής Αντίστασης

Το Μνημείο Εθνικής Αντίστασης έχει τοποθετηθεί στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία. Δημιουργός του μνημείου είναι η γλύπτρια Άννα Μοσχονά-Καλαμαρά (Αθήνα 1946)²⁴⁹, ενώ τα αποκαλυπτήριά του έγιναν στις 14-1-2001 από τον τότε πρόεδρο της Βουλής Απόστολο Κακλαμάνη²⁵⁰. Σχετικά με τη στόχευση της δημιουργίας του, ο κ. Κυριάκος Μαρτάκης (2016) αναφέρει: «*Το Μνημείο της Εθνικής Αντίστασης αφορά την αντίσταση κατά των κατακτητών από απλούς ανθρώπους. Αυτοί οι άνθρωποι αφιέρωσαν τους εαυτούς τους, τη ζωή τους, τις περιουσίες τους, και ό,τι άλλο χρήσιμο είχαν για να απελευθερώσουν την πατρίδα. Αργότερα, ο ηρωισμός ορισμένων έπεσε στα συμφέροντα της πολιτικής. Αυτό ήταν ένα μνημείο αφιερωμένο στους Έλληνες πολίτες που έκαναν αντάρτικο μέσα στην κατάκτηση των Γερμανών*».

Πρόκειται για χάλκινο άγαλμα νεαρής γυναικείας μορφής με δίκοχο και κοντό χιτώνα, γονατιστή στο δεξί πόδι, σε στάση εγρήγορσης, κρατώντας ένα τουφέκι. Το γλυπτό συμβολίζει την αντίσταση (;) που ήταν καθολική, ακόμα και από τον αποκαλούμενο 'άμαχο πληθυσμό'. Στην ανατολική πλευρά της βάσης του μνημείου, στην οποία υπάρχουν ανάγλυφα δύο κλαδιά ελιάς, αναγράφεται: «*ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ 1941-1945 ΠΕΣΟΝΤΕΣ ΕΡΥΘΡΑΙΩΤΕΣ*». Κάτω από την επιγραφή ακολουθούν τα ονόματα 11 πεσόντων Ερυθραιωτών, εκ των οποίων οι 7 (Γ. ΒΑΓΕΝΑΣ, Β. ΒΑΛΕΝΤΗΣ, Ν. ΚΑΡΑΛΗΣ, Κ. ΚΟΝΤΑΡΑΣ, Γ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, Γ. ΚΥΡΙΑΖΗΣ, Κ. ΣΙΔΕΡΗΣ) σκοτώθηκαν στις 18-12-1944 στο Κεφαλάρι κατά τη διάρκεια μάχης μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και αγγλικών στρατευμάτων, βάσει εγγράφου του Δήμου Κηφισιάς με ημερομηνία 14-11-1945²⁵¹. Από τους υπόλοιπους 4, εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς οι Σ. ΠΑΣΑΔΑΚΗΣ το 1944 στην Αγχίαλο και Π. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ το 1943 (;) στη Νέα Ερυθραία, κοντά στο μνημείο, ενώ για τους ΛΕΜΟΝΗΣ και ΜΕΝΙΔΙΑΤΗΣ, δεν υπάρχουν στοιχεία²⁵².

Στη βόρεια πλευρά της βάσης, η επιγραφή αναφέρει: «*ΜΝΗΜΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ-ΑΝΑΓΕΡΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2001 ΑΠΟ ΤΟ ΛΗΜΟ Ν.*

²⁴⁹ Η Άννα Μοσχονά-Καλαμαρά σπούδασε γλυπτική το 1966-1972 στο εργαστήριο του Γιάννη Παππά με υποτροφία του Ι.Κ.Υ., την οποία διατήρησε και στα τέσσερα έτη των σπουδών της. Αποφοίτησε, επίσης, το 1972 από το εργαστήριο γλυπτικής του Δημήτρη Καλαμαρά και από την ΑΣΚΤ με δίπλωμα θεωρητικών ιστορικών σπουδών και καλλιτεχνικών σπουδών. Στο γλυπτικό της έργο, επίκεντρο του προβληματισμού της είναι η κατανόηση του φυσικού προτύπου ως προς τη δομή του και τα αίτια που διαμορφώνουν το χαρακτήρα του. Έτσι η φόρμα στις πλαστικές διατυπώσεις της καλλιτέχνης, ξεπερνάει τα ανατομικά της όρια, για να αποκτήσει οντότητα και αισθητική σημασία, στο επίπεδο της τέχνης. Ανάλογη σκέψη υπάρχει στα σχέδια και στη ζωγραφική της. Για περισσότερες πληροφορίες, σχετικές με το έργο της, βλ. Λαζάρου, *Ελληνική Γλυπτική, των Ελλήνων Καλλιτεχνών που γεννήθηκαν κατά την περίοδο 1940-1950*, 2002, σελ. 277-281.

²⁵⁰ Κηφισιά, 2001: 2.

²⁵¹ Αρχείο Δήμου Κηφισιάς.

²⁵² Καραφωτίου, 2016: 11.

ΕΡΥΘΡΑΙΑΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΕΙΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΑΜΒΑΚΗ-ΜΑΓΟΥΛΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΝΩΣΗ ΑΓΩΝΙΣΤΩΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΠΕΑΕΑ». Δίπλα στο άγαλμα υπάρχει μικρό βάθρο, πάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί χάλκινη μικρογραφία ελιάς, τώρα σχεδόν κατεστραμμένη. Δεν υπήρξε κάποιος διαγωνισμός ανάθεσης έργου, η επιλογή της γλύπτριας έγινε από την τότε Δήμαρχο Νέας Ερυθραίας σε συνεργασία και με την Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης ΠΕΑΕΑ. Ειδικότερα, το μνημείο κατασκευάστηκε από την ΠΕΑΕΑ-παράρτημα Νέας Ερυθραίας²⁵³ με την οικονομική αρωγή του Δήμου, ο οποίος κάθε χρόνο για διάστημα τριών ετών ενίσχυε το σύλλογο. Σε έγγραφο με ημερομηνία 30-10-2000 αναφέρεται απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Νέας Ερυθραίας περί έγκρισης του αιτήματος της ΠΕΑΕΑ για συμπληρωματική επιχορήγηση ποσού 1.500.000 δρχ. για την ανέγερση του μνημείου Εθνικής Αντίστασης²⁵⁴.

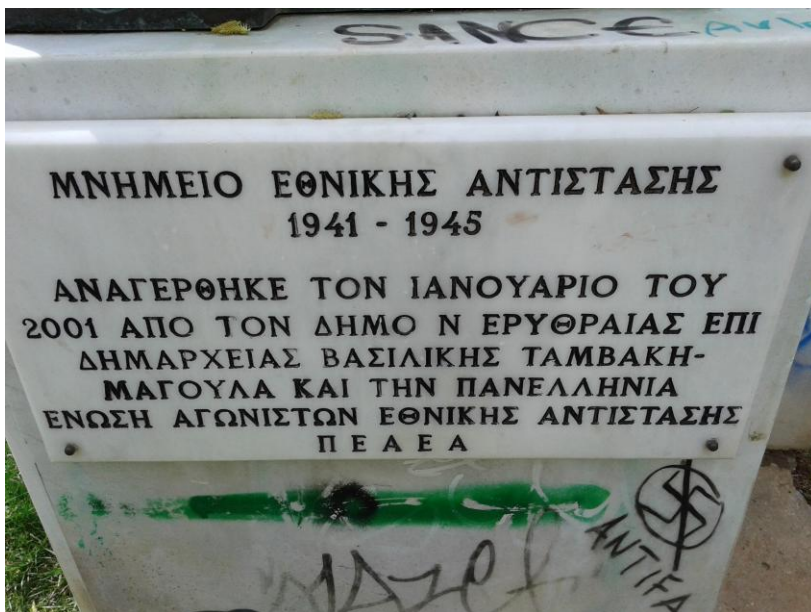
Το συγκεκριμένο μνημείο, σε σχέση με τα υπόλοιπα επιλεγέντα γλυπτά του Δήμου Κηφισιάς, φέρει τη μεγαλύτερη εικόνα εγκατάλειψης και έλλειψης συντήρησης καθώς τα σημάδια από τους βανδαλισμούς που έχει υποστεί, είναι εμφανή. Μια εξήγηση για τις συχνές βεβηλώσεις, δίνει ο κ. Νίκος Καραφωτίου (2016): *«Το συγκεκριμένο γλυπτό έχει βανδαλιστεί –και άσχημα έχω να πω– είναι το μόνο μνημείο που έχει κάποια πολιτική χροιά. Είχε ανακατευθεί στην ανέγερση του μνημείου και η ΠΕΑΕΑ. Ωστόσο, τα παιδιά που μνημονεύονται ήταν αθώα, ούτε είχαν πειράξει κανένα, Εγγλέζους κινήγησαν. Θεωρείται όχι μνημείο Ελλήνων που σκότωσαν ξένους, αλλά μνημείο Ελλήνων που σκοτώθηκαν από συμμάχους»*. Αυτή η πολιτική χροιά συνδέεται με το ΚΚΕ και τα Δεκεμβριανά, όπου τελικά οδήγησαν στον Εμφύλιο πόλεμο, μια περίοδος από τις πιο μελανές στην μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας, διαιρώντας την ελληνική κοινωνία σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα. Και αυτή ακριβώς η μνήμη του εθνικού διχασμού –πιθανότατα– να υφίσταται σε κάποιο βαθμό μέχρι σήμερα, αποτυπώνοντάς τον πάνω στο μνημείο.

²⁵³ Η ΠΕΑΕΑ-παράρτημα Νέας Ερυθραίας στις 21-7-2000 με έγγραφο προς τη Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο Νέας Ερυθραίας, ζητούσε την συμπαράστασή τους στα δίκαια αιτήματα των Αντιστασιακών που αναφέρονταν στα δύο υπομνήματα που απέστειλαν, προς τον Πρόεδρο και τα μέλη της Κυβέρνησης και τον Πρόεδρο και τα κόμματα της Βουλής. Ένα από αυτά τα αιτήματα ήταν και η ανέγερση, όπου ακόμη δεν υπάρχουν, σε χώρους μαχών και εκτελέσεων, σχετικά μνημεία Εθνικής Αντίστασης. Το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Νέας Ερυθραίας, στις 30-8-2000, αποφάσισε ομόφωνα την άμεση συμπαράσταση στα δίκαια αιτήματα για την ηθική και υλική αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης και των Αντιστασιακών, εγκρίνοντας και την ανέγερση Μνημείου Εθνικής Αντίστασης στη Νέα Ερυθραία (Αρχείο Δήμου Νέας Ερυθραίας).

²⁵⁴ Αρχείο Δήμου Νέας Ερυθραίας.

Εικόνα 8: Μνημείο Εθνικής Αντίστασης (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 9: Επιγραφή πάνω στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

3.2.5. Ηρώο Κηφισιάς

Στη διαιώνιση της μνήμης των πεσόντων Κηφισιωτών που πολέμησαν υπέρ της Πατρίδας και των μαχών που δόθηκαν από ελληνικά στρατεύματα στα πλαίσια των πολέμων 1912-1913 (Βαλκανικοί πόλεμοι), 1918-1923 (Μικρασιατική Εκστρατεία) και 1940-1941 (Β' Παγκόσμιος πόλεμος), ανεγέρθηκε το Ηρώο Κηφισιάς το έτος 1931. Το μνημείο βρίσκεται σε μια μικρή πλατεία, κοντά στο Ζηρίνιο Γυμναστήριο, και τα αποκαλυπτήριά του έγιναν από τον τότε πρωθυπουργό της Ελλάδας, Ελευθέριο Βενιζέλο. Τα ονόματα των πεσόντων Κηφισιωτών είναι γραμμένα πάνω σε επιδαπέδιες μαρμάρινες πλάκες, τοποθετημένες δίπλα στο Ηρώο. Η μαρμάρινη πλάκα με τα ονόματα των πεσόντων στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο είναι κατοπινή. Σε έγγραφο με ημερομηνία 23-3-1946 αναφέρεται: «Ο Δήμος Κηφισιάς αποτίων ελάχιστον φόρον τιμής εις μνήμην εκείνων εκ των Κηφισιωτών οίτινες εθυσίασαν το πολυτιμότερον αγαθόν, την ζωήν των, δια το μεγαλείον και την δόξαν της Πατρίδος, ανέγραψε, τιμής ένεκεν, τα ονόματα των επί μαρμαρίνης πλακός, ης τα αποκαλυπτήρια γενήσονται εν τω Ηρώω Κηφισιάς κατά την Εθνικήν εορτήν της 25 τρ. μηνός και ώραν 11.30 π.μ. [...]»²⁵⁵.

Η παρουσία του Βενιζέλου στην τελετή των αποκαλυπτηρίων σχετίζεται με το έμπρακτο κρατικό ενδιαφέρον για την ανέγερση μνημείων σε όλη την επικράτεια κατά τη διετία 1928-1930, στην οποία περίοδο παρατηρείται έξαρση παραγωγής δημόσιων γλυπτών με μνημειακό χαρακτήρα. Ωθηση στην όλη διαδικασία προσφέρει ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας από την κήρυξη της ελληνικής επανάστασης που προσλαμβάνει πανηγυρικό χαρακτήρα, με βασικό στόχο τη διάχυση ενός ενιαίου εθνικού φρονήματος, ενός αισθήματος κοινότητας που θα άμβλυne τη διάκριση παλαιάς Ελλάδας και νέων χωρών και θα εξομάλυνε τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Η μνημειακή γλυπτική χρησιμοποιείται στα πλαίσια αυτής της αρχής ως 'ηθικοπλαστικό μέσο', ως φορέας διαπαιδαγώγησης και ενστάλαξης μιας ομοιόμορφης εθνικής ιδεολογίας²⁵⁶.

Το Ηρώο απεικονίζει έναν στρατιώτη που πολέμησε και σκοτώθηκε για την Πατρίδα. Ο γλύπτης τον αναπαριστά πεσμένο πάνω σε ένα βωμό, τυλιγμένο με τη Σημαία, το ανώτερο σύμβολο εθνικών ιδανικών και αξιών. Μπροστά από το βωμό της θυσίας του Έλληνα στρατιώτη εμφανίζεται η επιγραφή: «ΕΠΙΤΑΣ». Η επιλογή του θέματος δεν είναι τυχαία, καθώς ο ηρωικός θάνατος του στρατιώτη είναι ίσως ο μόνος θάνατος που γίνεται αποδεκτός, γιατί φαίνεται ως ο μόνος νοσηματοδοτημένος από την καταστατική υπόσταση του έθνους-κράτους. Με άλλα λόγια, το συγκεκριμένο μνημείο λειτουργεί ως έκφραση ευγνωμοσύνης

²⁵⁵ Αρχείο Δήμου Κηφισιάς.

²⁵⁶ Τσιάρα, 2000: 68-69.

στους αγωνιστές της ελευθερίας, και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα.

Η πρωτοβουλία ανέγερσής του ανήκει στον τότε κοινοτάρχη Κηφισιάς, Χρήστο Αποστολίδη (1887-1957), ο οποίος καταγόταν από το Βόλο. Ο ίδιος εγκαταστάθηκε στην Κηφισιά, στην οποία έχτισε ένα σπίτι στη διασταύρωση των οδών Τατοΐου και Δεληγιάνη, και κατά την προεδρία του κατασκευάστηκε το μνημείο. Αξίζει να αναφερθεί ότι το Ηρώο Κηφισιάς σχεδιάστηκε από τον ίδιο τον Αποστολίδη και ο γλύπτης, Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος (Αθήνα 1880-1941)²⁵⁷, φιλοτέχνησε το γλυπτό²⁵⁸. Τα έξοδα καλύφθηκαν με δαπάνες της Κοινότητας Κηφισιάς²⁵⁹, αλλά και με Παγκηφισιώτικο έρανο που άρχισε το 1927²⁶⁰, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι σκέψεις ανέγερσής του είχαν ξεκινήσει νωρίτερα. Η μέθοδος της διενέργειας εράνων είναι αρκετά διαδεδομένη αυτή την εποχή, και, ανεξάρτητα από τα πρακτικά αποτελέσματά της, προσφέρει την εντύπωση της λαϊκής επικύρωσης των ήδη προειλημμένων αποφάσεων και της μαζικής κινητοποίησης για την επίτευξη ενός κοινού στόχου-οράματος²⁶¹.

Αρχικά, το Ηρώο είχε τοποθετηθεί επί της Λεωφόρου Κηφισιάς, στο ύψος του Ζηρινείου για να δεσπόζει στην είσοδο της πόλης, βάσει φωτογραφικού ντοκουμέντου του έτους 1945²⁶². Αργότερα, ο Δήμος Κηφισιάς προχώρησε σε αναγκαστική μετακίνηση²⁶³ του ηρώου προς τα πίσω περί τα 20 μ. το έτος 1981, με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου στις 13-8-1980²⁶⁴. Έτσι, δημιουργήθηκε μια μικρή πλατεία με κηπάριο, στην οποία δεσπόζει το Ηρώο Κηφισιάς.

---

²⁵⁷ Ο γλύπτης Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος σπούδασε στην ΑΣΚΤ Αθηνών, με καθηγητή το Γεώργιο Βρούτο, περατώνοντας τις σπουδές του το 1900. Στο έργο του διακατέχεται από συμβολιστικές διαθέσεις που σχετίζονται σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, με το πνεύμα της Αρ Νουβώ. Κατά τα άλλα επιμένει σε έναν τύπο μνημειακού ρεαλισμού. Θεωρείται ο πιο παραγωγικός από τους νεοέλληνες γλύπτες, με πλήθος έργων σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας, και η επιτυχής πρόσβασή του στην αγορά των δημόσιων γλυπτών και των ταφικών μνημείων οφειλόταν στο γεγονός ότι ικανοποιούσε αισθητικά τις προσδοκίες του κοινού χωρίς να προχωράει σε πειραματισμούς και πρωτοτυπίες, αλλά υιοθετώντας και επαναλαμβάνοντας γνωστούς και αποδεκτούς τύπους και σύμβολα. Φιλοτέχνησε ανδριάντες και προτομές και ένα μεγάλο αριθμό ηρώων, όπως τα Ηρώα των Σερρών, του Κιλκίς, του Αιγίου, του Πύργου, της Σαλαμίνας, της Ελευσίνας, της Αμαλιάδας, των Μεγάρων, του Ξυλοκάστρου κ.α. (Λυδάκης, 1981: 312-313). Έργο του αποτελεί και η προτομή του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στο Άλσος Κηφισιάς.

²⁵⁸ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 158.

²⁵⁹ Στη βάση του μνημείου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή που αναφέρει: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ-ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ ΕΠΙ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΑΥΤΗΣ Χ. Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1931».

²⁶⁰ Ραντόπουλος, 2016.

²⁶¹ Τσιάρα, 2000: 67-68.

²⁶² Βλ. Δήμος Κηφισιάς, *Κηφισιά*, 2005, σελ. 162-163.

²⁶³ Στους λόγους αναγκαιότητας μετατόπισης του ηρώου ήταν και η επικινδυνότητα του σημείου για πρόκληση τροχαίων ατυχημάτων. Βλ. *Κηφισιά*, Δεν ψηφίστηκε η μετατόπιση του ηρώου και η βιτρίνα της πόλης παραμένει εστία επικίνδυνη, 6-3-1967, σελ. 1.

²⁶⁴ Αρχείο Δήμου Κηφισιάς.

Εικόνα 10: Ηρώ Κηφισιάς (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 11: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 12: Επιδαπέδιες μαρμάρινες πλάκες με ονόματα πεσόντων Κηφισιωτών, τοποθετημένες δίπλα στο Ηρώο (προσωπικό αρχείο)

3.2.6. Ηρώο Νέας Ερυθραίας

Στη μνήμη των πεσόντων –υπέρ Πατρίδος– κατοίκων της Νέας Ερυθραίας, κατασκευάστηκε το 1963 το Ηρώο. Ήταν το πρώτο μνημείο της Νέας Ερυθραίας και εγκαινιάστηκε στις 28-10-1963. Στα αποκαλυπτήρια παρευρέθηκε σύσσωμο όλο το τότε Κοινοτικό Συμβούλιο με επικεφαλής τον Κοινοτάρχη, Φώτη Βαρδαξή²⁶⁵. Το ηρώο είναι τοποθετημένο σε μια μικρή, σχήματος τριγώνου, πλατεία που περικλείεται από τους δρόμους Αδ. Κοραή, Λ. Ακρίτα, και Αμ. Φλέμινγκ στη Νέα Ερυθραία. Το 2015, με πρωτοβουλία του Αντιδημάρχου Νέας Ερυθραίας, υπήρξε μια μικρή μετακίνηση του ηρώου –προς το παράπλευρο πάρκο– με σκοπό να διευρυνθεί η επιφάνεια της πλατείας για να πραγματοποιούνται πλέον άνετα οι τελετές στις εθνικές εορταστικές εκδηλώσεις²⁶⁶. Δημιουργός του μνημείου υπήρξε ο γλύπτης, Γεώργιος Γεωργιάδης (Μαρούσι 1934)²⁶⁷. Δεν υπήρξε διαγωνισμός ανάθεσης έργου, ο γλύπτης επιλέχθηκε από την Κοινότητα Νέας

²⁶⁵ Καραφωτίου, 2016.

²⁶⁶ Ραυτόπουλος, 2016.

²⁶⁷ Ο γλύπτης Γεώργιος Γεωργιάδης σπούδασε γλυπτική στην ΑΣΚΤ της Αθήνας (1954-1959) με δάσκαλο τον Γιάννη Παππά. Στη Φλωρεντία με υποτροφία του Ιδρύματος Ευγενίδη διδάχθηκε την τεχνική του μετάλλου από τον Bearzi. Έχει παρουσιάσει το έργο του σε ατομικές και ομαδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Έχει τιμηθεί με το Α' βραβείο γλυπτικής στην Α' Πανελλαδική έκθεση νέων (1961) και στην έκθεση Les Arts en Europe στις Βρυξέλλες (1967), και το Β' βραβείο γλυπτικής στην Μπιενάλε της Αλεξάνδρειας (1976) (Αντωνοπούλου, 2003: 202). Εκτός από το Ηρώο Νέας Ερυθραίας, έργο του αποτελεί και ο ανδριάντας του Σπύρου Λούη στο Μαρούσι.

Ερυθραίας, η οποία και κάλυψε τις δαπάνες ανέγερσης του ηρώου, με επιχορήγηση του Υπουργείου Εσωτερικών²⁶⁸.

Πρόκειται για χάλκινο άγαλμα Έλληνα στρατιώτη του 1940. Στο υψωμένο δεξί του χέρι κρατάει περιστέρι, ενώ στα αριστερό του έφερε όπλο, το οποίο έχει χαθεί. Το γλυπτό με το περιστέρι της ειρήνης στο χέρι του στρατιώτη, περνάει ένα αντιπολεμικό μήνυμα –διαχρονικό όσο ποτέ–. Ο στρατιώτης μας δείχνει ότι δε χρειάζεται πλέον πόλεμος μεταξύ των εθνών-κρατών για διεκδίκηση και προστασία των κεκτημένων τους, αλλά συνεργασία, ειρήνη, αλληλεγγύη, σεβασμός στη διαφορετικότητα των λαών και των πολιτισμών τους.

Στη βάση του μνημείου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή: «ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ», καθώς και μαρμάρινη πλακέτα που αναγράφει: «ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΒΟΥΒΟΥΤΣΗΣ. 27-12-1940». Αρχικά το άγαλμα ήταν ανώνυμο. Το 2009 αποφάσισε το Δημοτικό Συμβούλιο να τοποθετήσει μαρμάρινη πλακέτα με το όνομα του Ερυθραιώτη Γεώργιου Βουβούτση. Ο Γεώργιος Βουβούτσης (Λυθρί Μικράς Ασίας 1910-Β. Ήπειρος 1940) έπεσε μαχόμενος στις 27-12-1940 στην Κλεισούρα από πυρά ιταλικού αεροπλάνου²⁶⁹. Ήταν εκ των πρώτων οικιστών της Νέας Ερυθραίας. Έγγαμος και πατέρας 3 τέκνων. Το όνομά του αναγράφεται και στην επιδαπέδια μαρμάρινη πλάκα, η οποία έχει τοποθετηθεί δίπλα στο Ηρώο Κηφισιάς, στη μνήμη των πεσόντων Κηφισιωτών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου.

Όταν μάλιστα στις 28 Οκτωβρίου 1952 εορταζόταν η 12η επέτειος του «ΟΧΙ», παρουσία πλήθους κόσμου, οι συγκινητικές στιγμές γίνονταν και σπαρακτικές καθώς από την παράταξη των μαθητριών της Α' Γυμνασίου ξεχωρίζει και αποσπάται η αδύνατη φιγούρα ενός κοριτσιού, το οποίο αφού πλησιάζει το μνημείο σταυροκοπιέται, γονατίζει και κλαίγοντας με αναφιλητά, αγκαλιάζει και φιλά το ψυχρό μάρμαρο στο σημείο που αναγράφεται –μεταξύ των άλλων– το όνομα ΒΟΥΒΟΥΤΣΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. Το κορίτσι αυτό είναι η μικρότερη κόρη του, Υπατία Βουβούτση, η οποία για πρώτη φορά συνειδητοποιεί πραγματικά την έλλειψη του πατέρα της. Η Υπατία Βουβούτση-Πέρρου, η οποία ήταν 8 μηνών όταν σκοτώθηκε ο πατέρας της, έκανε στις 28-10-2009, την αποκάλυψη της αναμνηστικής πλακέτας στο Ηρώο Νέας Ερυθραίας, λέγοντας: «Ποτέ δεν τον γνώρισα. Αιωνία του η μνήμη»²⁷⁰.

---

²⁶⁸ Μαρτάκης, 2016.

²⁶⁹ Καραφωτίου, 2016: 10.

²⁷⁰ Καραφωτίου, 2013.

Εικόνα 13: Ηρώο Νέας Ερυθραίας (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 14: Επιγραφή πάνω σε μαρμάρινη πλακέτα τοποθετημένη στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

3.2.7. Ηρώ Εκάλης

Το Ηρώ Εκάλης βρίσκεται απέναντι από το πρώην Δημαρχείο της Εκάλης, στην πλατεία Κέννεντυ. Το μνημείο ανεγέρθηκε το 1969 από τον πρόεδρο της τότε Κοινότητας Εκάλης, Ηλία Ζιούβα, ενώ την ίδια χρονολογία καταγράφηκε και ο πρώτος εορτασμός με παρέλαση και κατάθεση στεφάνων. Για το συγκεκριμένο μνημείο προκηρύχθηκε διαγωνισμός ανάθεσης έργου, με δημοσίευση στον ημερήσιο τύπο Αθηνών²⁷¹. Η Επιτροπή κρίσης του διαγωνισμού²⁷² επέλεξε την πρόταση του γλύπτη, Ευάγγελου Μαρκαντώνη (Αθήνα 1927-1990)²⁷³, για την ανέγερση απλής μαρμάρινης στήλης στο χώρο.

Στο Βιβλίο Πρακτικών Κοινοτικού Συμβουλίου στις 5-4-1968 υπάρχει σχετική απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου Εκάλης περί έγκρισης όρων διακήρυξης διαγωνισμού και ψήφισης πίστωσης 60.000 δρχ. για την κατασκευή Ηρώου πεσόντων με τους κάτωθι όρους²⁷⁴: «*Άρθρον 1^{ον}: Το μνημείον θα ανεγερθή εις την έμπροσθεν του Κοινοτικού Καταστήματος μικράν πλατείαν (Κέννεντυ). Σχετικόν διάγραμμα της περιοχής μετά συνοπτικής περιγραφής αυτής ευρίσκεται εις την διάθεσιν των ενδιαφερομένων. Οι διαγωνιζόμενοι υποχρεούνται όπως υποδείξουν την ακριβή θέσιν του μνημείου εν τω ως άνω χώρῳ, υποδεικνύοντας άμα και την τυχόν αναγκαίαν διαρύθμισιν αυτού. [...] Άρθρον 2^{ον}: Ο διαγωνισμός θα διεξαχθή μυστικός δια ψευδονύμων, [...] Άρθρον 3^{ον}: Οι διαγωνιζόμενοι θα παραδώσουν τα ανωτέρα σχέδια, προπλάσματα κλπ. καλώς συσκευασμένα, τα σχετικά έγγραφα και τον εσφραγισμένον φάκελλον [...] εις το Γραφείον του προϊσταμένου της Τεχνικής Υπηρεσίας Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Αττικής, εν Αθήναις (Νομαρχία Αττικής) όστις θα φροντίση δια την σύγκλησιν της Επιτροπής κρίσεως του διαγωνισμού*».

Πρόκειται για μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη που απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αρχαιοελληνική ενδυμασία. Τεχνοτροπικά το έργο έχει ευθείες αναφορές στον κλασικισμό της ακαδημαϊκής γλυπτικής του 19^{ου} αιώνα: ο χιτώνας, η κόμμωση της γυναίκας, τα αρμονικά και ήρεμα χαρακτηριστικά του προσώπου. Η γυναικεία μορφή κρατάει στο δεξί της χέρι δάφνινο στεφάνι, και στο αριστερό της ένα περιστέρι –σύμβολο ειρήνης–, περνώντας

²⁷¹ Το Βήμα, 1968: 5.

²⁷² Σύμφωνα με το διαγωνισμό που προκήρυξε η Κοινότητα, η Επιτροπή κρίσης θα αποτελείτο από τον Προϊστάμενο Τ.Υ.Δ.Κ. του Υπουργείου Εσωτερικών, έναν αρχιτέκτονα της Τ.Υ.Δ.Κ. Αττικής, έναν γλύπτη καθηγητή του Πολυτεχνείου ή έναν Δημόσιο Υπάλληλο, έναν γλύπτη εκπρόσωπο του Καλλιτεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας και έναν εκπρόσωπο της Κοινότητας Εκάλης. Ως εκπρόσωπος της Κοινότητας για συμμετοχή στην επιτροπή κρίσης των σχεδίων και της παρακολούθησης του έργου, ορίστηκε ο Σταύρος Θεοδωρίδης, μέλος του Κοινοτικού Συμβουλίου (Αρχείο Κοινότητας Εκάλης).

²⁷³ Ο γλύπτης Ευάγγελος Μαρκαντώνης σπούδασε γλυπτική στην ΑΣΚΤ κοντά στους Μ. Τόμπρο και Γ. Παππά, ενώ παρακολούθησε τα εργαστήρια γυψοτεχνίας και μαρμαροτεχνίας του Γ. Ματαράγκα. Από το 1960 εργάστηκε κοντά στον γλύπτη Λάζαρο Λαμέρα. Το 1973 διορίστηκε επιμελητής στην έδρα Πλαστικής της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ (Αντωνοπούλου, 2003: 204).

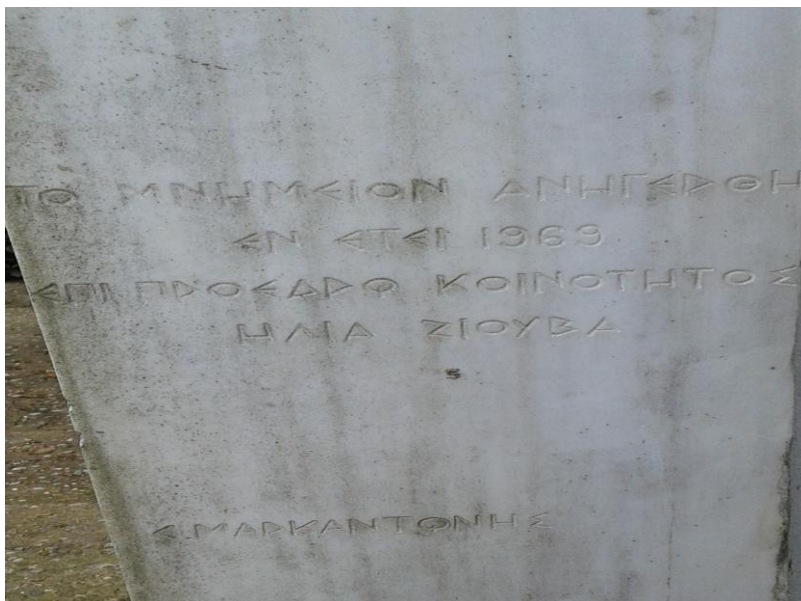
²⁷⁴ Αρχείο Κοινότητας Εκάλης.

στο θεατή αντιπολεμικά μηνύματα. Στη νότια πλευρά της στήλης υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή «ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟΝ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1969 ΕΠΙ ΠΡΟΕΔΡΩ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΗΛΙΑ ΖΙΟΥΒΑ-Ε. ΜΑΡΚΛΑΝΤΩΝΗΣ».

Απεικονίζεται –μάλλον– η μυθική Εκάλη. Κατά την παράδοση, το τοπωνύμιο συνδέεται με το όνομα μιας γυναίκας, της Εκάλης. Όπως ιστορεί ο Πλούταρχος, ο Θησέας πηγαίνοντας στον Μαραθώνα, για να πιάσει τον περίφημο ταύρο που προκαλούσε μεγάλες καταστροφές στην περιοχή, έπιασε σφοδρή κακοκαιρία και ο Αθηναίος ήρωας ζήτησε καταφύγιο στην καλύβα μιας γριούλας, την οποία έλεγαν Εκάλη. Η γριά γυναίκα υποσχέθηκε στον Θησέα ότι θα θυσιάζε στον Δία, για την επιτυχία της αποστολής του. Όταν ο Θησέας έπιασε τον ταύρο, επέστρεψε στην καλύβα, αλλά τη βρήκε νεκρή. Από ευγνωμοσύνη, αργότερα, ανήγειρε το ιερό του Εκαλίου Διός και ονόμασε την περιοχή Εκάλη, όπου και δημιούργησε τον ομώνυμο δήμο.

Εικόνα 15: Ηρώο Εκάλης (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 16: Εγγράακτη επιγραφή πάνω στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

3.2.8. Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών

Το Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών έχει τοποθετηθεί στην Πλατεία Ηρώων Ελλήνων Εξ Αιγύπτου²⁷⁵ στο Άστυ Αιγυπτιωτών²⁷⁶ στην Κηφισιά, και τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 18 Ιανουαρίου 1978, την ημέρα που ο Σύνδεσμος Αιγυπτιωτών Ελλήνων ανακήρυξε τη γλύπτρια Λουκία Γεωργαντή δωρήτρια για την προσφορά της στη φιλοτέχνηση του ηρώου των πεσόντων Αιγυπτιωτών στη Μέση Ανατολή κατά τα έτη 1940-1945²⁷⁷. Βασική στόχευση της δημιουργίας του μνημείου ήταν η θύμηση και μνημόνευση των Ελλήνων εξ Αιγύπτου που πολέμησαν και σκοτώθηκαν στο πλευρό των Ελλήνων και των συμμάχων κατά του άξονα στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο, εφόσον η ανέγερσή του συμβάλλει στη διατήρηση ιστορικής μνήμης στις κατοπινές γενιές²⁷⁸. Η πρωτοβουλία κατασκευής του μνημείου ανήκει από κοινού στο Συμβούλιο του Συνδέσμου Αιγυπτιωτών Ελλήνων και στο Συνεταιρισμό των Αιγυπτιωτών Κηφισιάς.

²⁷⁵ Στην Πλατεία Ηρώων Ελλήνων Εξ Αιγύπτου υπάρχουν άλλα δύο μνημεία: το ένα για τους εκπαιδευτικούς και ιδρυτές των εκπαιδευτηρίων στην Αίγυπτο και το άλλο για τους προσκόπους και οδηγούς πάλι στην Αίγυπτο (Οικονομίδης, 2016).

²⁷⁶ Το Άστυ Αιγυπτιωτών είναι συνοικισμός στην Κάτω Κηφισιά. Όταν άρχισε ο μαζικός επαναπατρισμός από την Αίγυπτο μεταξύ 1957-1962, εξαιτίας και των γεγονότων που επικρατούσαν εκεί, οι επαναπατρισμένοι, εκτός των άλλων προβλημάτων, είχαν να αντιμετωπίσουν και το πρόβλημα της στέγης. Έτσι, ιδρύεται ο Οικοδομικός Συνεταιρισμός με την επωνυμία 'Η Αποκατάσταση' και αρχίζει η ανέγερση των πολυκατοικιών στην Κηφισιά (1962). Συνολικά ανοικοδομήθηκαν 13 πολυκατοικίες μεγάλες, 24 διαμερισμάτων η κάθε μία, όπου οι Αιγυπτιώτες συνέταιροι κάθε μήνα έδιναν ένα ποσό ανάλογα με το διαμέρισμα που έπαιρναν. Τα εγκαίνια του οικισμού πραγματοποιήθηκαν στις 30 Μαΐου 1968, παρουσία του προέδρου του Συνδέσμου Αιγυπτιωτών Ελλήνων, του Δημάρχου Κηφισιάς και του Υπουργού Εξωτερικών (Κηφισιά, 1968: 4).

²⁷⁷ Δήμος Αθηναίων, χ.χ.: 38.

²⁷⁸ Οικονομίδης, 2016.

Σύμφωνα με τον κ. Γιώργο Οικονομίδη (2016), δεν υπήρξε κάποιος διαγωνισμός ανάθεσης έργου καθώς η γλύπτρια, Λουκία Γεωργαντή-Οικονομοπούλου (Αθήνα 1920-2001)²⁷⁹, πρόσφερε αφίλοκερδώς την εργασία της. Το κόστος των υλικών και διάφορα λοιπά έξοδα, όπως η διαμόρφωση του χώρου τοποθέτησης του γλυπτού, καλύφθηκαν με την οικονομική αρωγή τόσο του Θεόδωρου Καβούρ²⁸⁰ όσο και του Συνδέσμου Αιγυπτιωτών Ελλήνων (επί προεδρίας Ανέστη Παπαστεφάνου 1976-1982). Στη δυτική πλευρά του, το μνημείο φέρει εγχάρακτη επιγραφή: «ΕΣΤΗΘΗ ΛΑΠΑΝΑΙΣ ΘΕΟΔ. ΚΑΒΟΥΡ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΚΑΙ ΜΕΛΒΟΥΡΝΗ, ΣΥΝΔΕΣΜΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙ ΠΡΟΕΔΡΕΙΑ ΑΝΕΣΤΗ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ. 1977-ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΓΛΥΠΤΡΙΑΣ ΛΟΥΚΙΑΣ ΓΕΩΡΓΑΝΤΗ».

Πρόκειται για μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη που απεικονίζεται γυναικεία φτερωτή μορφή με ποδήρη χιτώνα, καθισμένη σε βάθρο που αναγράφεται: «ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΠΕΣΟΝΤΑΣ ΑΙΓΥΠΤΙΩΤΑΣ ΕΛΛΗΝΑΣ 1940-1945». Καθισμένη σε χαμηλό ανάγλυφο, η Δόξα επαναφέρει σχήματα της αρχαιότητας. Το στήθος παρουσιάζεται κατ' ενώπιον, η κεφαλή και τα πόδια πλάγια. Το αριστερό χέρι στηρίζει όρθιο ψηλό κλαδί δάφνης για να προσφέρει στους ηρωικούς πεσόντες, ενώ το δεξί κατεβαίνει μαλακά προς τα γόνατα. Λιτό, ευαίσθητο και αυστηρό το ανάγλυφο εξαίρει τη θυσία των μαχητών²⁸¹.

Στα αριστερά της στήλης έχει τοποθετηθεί χάλκινος κορμός δέντρου, και στα δεξιά της μια αρχαία ελληνική λύρα (;) που συνδεόταν στενά με τη λατρεία του θεού Απόλλωνα. Συγκεκριμένα, το 1940 πολλοί Αιγυπτιώτες-Έλληνες ξεκίνησαν να πολεμήσουν για την πατρίδα είτε υποχρεωτικά, είτε εθελοντικά στο πλευρό των Ελλήνων και των συμμάχων κατά του άξονα. Ο αριθμός τους ανήλθε περίπου στις 7000 και το τίμημα της συμμετοχής ήταν 145 νεκροί. Κάθε χρόνο στο χώρο τοποθέτησης του μνημείου συμμετέχουν επίσημοι, αλλά και διάφοροι πολιτιστικοί σύλλογοι και φορείς Αιγυπτιώτικοι ή μη της Κηφισιάς, αποτίοντας τους φόρο τιμής²⁸².

²⁷⁹ Η Λουκία Γεωργαντή ήταν γλύπτρια, ζωγράφος και διακοσμήτρια. Αρχικά πήρε μαθήματα γλυπτικής από τον πατέρα της και στη συνέχεια σπούδασε στη Σχολή των Τεχνών (Scuola dei Arti) της Φλωρεντίας. Είχε εκθέσει κατά καιρούς τα έργα της σε ατομικές εκθέσεις στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τον Πειραιά, και είχε λάβει μέρος σε ομαδικές παρουσιάσεις των έργων της εντός και εκτός Ελλάδας. Επικεντρώθηκε κυρίως στη δημιουργία προτομών προσωπικοτήτων από το χώρο των γραμμάτων και της τέχνης, αλλά και άλλων σημαντικών μορφών της ελληνικής κοινωνίας (Λυδάκης, 1981: 303).

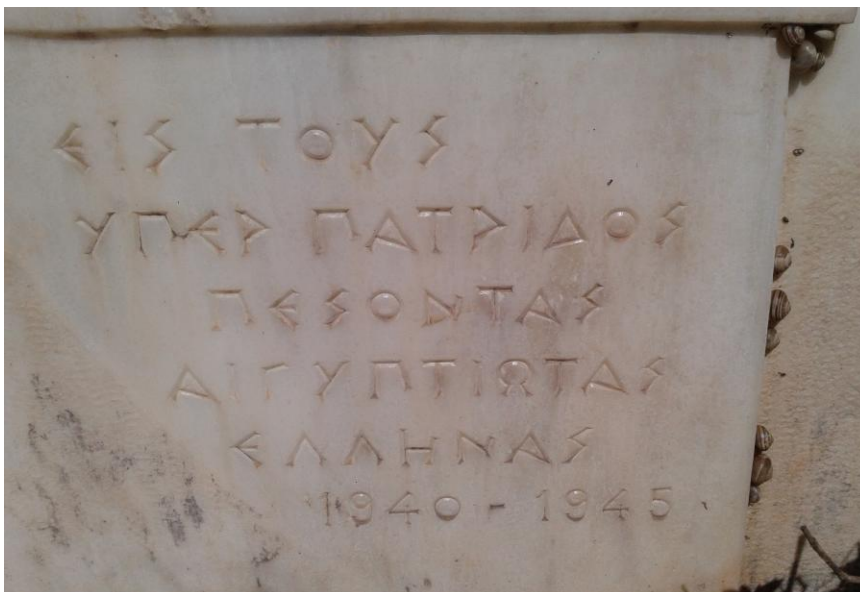
²⁸⁰ Ο Θεόδωρος Καβούρ διετέλεσε Πρόεδρος του Δ.Σ. του Συνδέσμου Αιγυπτιωτών Ελλήνων το χρονικό διάστημα 1972-1974. Βλ. Ιστορικό Συνδέσμου Αιγυπτιωτών Ελλήνων στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.synaige.gr/%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B4%CE%AD%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%85/>.

²⁸¹ Δήμος Αθηναίων, χ.χ.: 45.

²⁸² Οικονομίδης, 2016.

Εικόνα 17: Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών 1940-1945 (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 18: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στο μνημείο (προσωπικό αρχείο)

Εκτός από τα παραπάνω μνημεία που επιλέχθηκαν στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, υπάρχουν σε ανοικτούς δημόσιους χώρους του Δήμου Κηφισιάς (συγκεκριμένα σε πάρκα, πλατείες, άλση) και άλλα μικρότερης ή μεγαλύτερης καλλιτεχνικής αξίας έργα, τα οποία αξίζει να αναφερθούν έστω και επιγραμματικά:

*Πορτρέτο του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στο Άλσος Κηφισιάς*²⁸³. Ανεγέρθηκε το έτος 1931 με έξοδα της Κοινότητας Κηφισιάς. Φιλοτεχνήθηκε από το γλύπτη Γεώργιο Δημητριάδη τον Αθηναίο. Η επιγραφή πάνω στο γλυπτό αναφέρει: «*ΤΩ Θ. Π. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗ, Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΚΗΦΙΣΙΑΣ ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ 1931*».

*Προτομή του Μενάνδρου στο Άλσος Κηφισιάς*²⁸⁴. Ανάμεσα στους αρχαιότερους κατοίκους της Κηφισιάς συγκαταλέγεται ο Μένανδρος ο Κηφισεύς (Κηφισιά 342-292 π.Χ), ο οποίος έμεινε στην ιστορία για περισσότερες από 100 κωμωδίες που έγραψε στην εποχή του και η προτομή του αποτελεί το έμβλημα του δήμου. Ανεγέρθηκε το 2007 με γλύπτη τον Α. Σκλαβούνο. Παλαιότερα η προτομή του είχε στηθεί στην είσοδο του Άλσους από την πλευρά του σιδηροδρομικού σταθμού, αλλά εκλάπη από αγνώστους²⁸⁵.

*Μνημείο Εθνικής Αντίστασης 1940-1944 στην πλατεία Αγ. Θεοδώρων και Δ. Κυριακού, έναντι της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κηφισιάς*²⁸⁶. Ανεγέρθηκε το 2006 με έξοδα του Δήμου Κηφισιάς. Το έργο αποτελεί δημιουργία του γλύπτη Γιάννη Παρμακέλη, με απευθείας ανάθεση από το δήμο²⁸⁷. Πρόκειται για μαρμάρινη στήλη που απεικονίζει σχεδόν αφαιρετικά τρεις μορφές –μάλλον ανδρικές–, από τις εκφράσεις των οποίων ο θεατής αντιλαμβάνεται τα βάσανα, την οδύνη, τη θλίψη και τον πόνο που τις διακατέχει.

*Προτομή του Αρχιμανδρίτη Αμβρόσιου Περρή στην ομώνυμη πλατεία στα Αλώνια Κηφισιάς (εντός του Κοιμητηρίου Κηφισιάς)*²⁸⁸. Στη βάση της προτομής υπάρχει επιγραφή: «*ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ ΠΕΡΡΗΣ 1912-2000*». Ανεγέρθηκε το έτος 2002, με πρωτοβουλία των κατοίκων της συνοικίας Αλώνια Κηφισιάς.

*Προτομή του Κωνσταντίνου Α. Κτενά στο Άλσος Κεφαλαρίου*²⁸⁹. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 14 Μαΐου 1978 από τον τότε πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών, Μιχάλη Στασινόπουλο (Μεσσήνη 1903-Αθήνα 2002). Στη βάση του γλυπτού υπάρχει επιγραφή: «*ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΚΤΕΝΑΣ 1884-1935, ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΟΡΥΚΤΟΛΟΓΙΑΣ-ΠΕΤΡΟΛΟΓΙΑΣ*». Την προτομή του Κτενά φιλοτέχνησε ο γλύπτης Νικόλας. Ο Κωνσταντίνος Κτενάς κατοικούσε στην Κηφισιά, στην οδό Δελιγιάννη 19²⁹⁰.

*Προτομή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στο Άλσος Κεφαλαρίου*²⁹¹. Διπλωμάτης, πανεπιστημιακός, λογοτέχνης, ακαδημαϊκός, δημοσιογράφος και πολιτικός. Κορυφαία

²⁸³ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 1, σελ. 165.

²⁸⁴ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 2, σελ. 165.

²⁸⁵ Δήμος Κηφισιάς, 2005: 26-27.

²⁸⁶ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 3, σελ. 166.

²⁸⁷ Ραυτόπουλος, 2016.

²⁸⁸ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 4, σελ. 166.

²⁸⁹ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 5, σελ. 167.

²⁹⁰ Κηφισιά, 1978: 2.

²⁹¹ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 6, σελ. 167.

προσωπικότητα της νεοελληνικής ζωής του 20ου αιώνα, διετέλεσε και Πρόεδρος της Δημοκρατίας από το 1975 έως το 1980. Πέθανε το 1987 στην τελευταία κατοικία του στην Κηφισιά. Στη βάση της προτομής υπάρχει επιγραφή: «Κάτω από το δέντρο της γνώσεως, γεννήθηκε το δικαίωμα της ελευθερίας». Την προτομή φιλοτέχνησε ο γλύπτης Θεόδωρος Παπαγιάννης.

Δύο μαρμάρινες αναθηματικές στήλες, η μία εις Μνήμην Ελλήνων Προσκόπων και Οδηγών Αιγύπτου²⁹² και η άλλη για τους Ευεργέτες –Ιδρυτές Σχολείων– και τους Δασκάλους που συνέβαλαν τα μέγιστα στην των Ελλήνων παιδεία στην Αίγυπτο²⁹³. Και οι δύο μαρμάρινες στήλες έχουν τοποθετηθεί στην Πλατεία Ηρώων Ελλήνων Εξ Αιγύπτου στο Άστυ Αιγυπτιωτών στην Κηφισιά. Η πρώτη αποτελεί δωρεά της οικογένειας Πλ. Αγγελίδη, ενώ η δεύτερη δωρίθηκε από το Σύνδεσμο Αποφοίτων Αβερωφείου Σχολής της Αλεξάνδρειας, ο οποίος και κάθε χρόνο –την τελευταία Κυριακή του Μαΐου– πραγματοποιεί εκδήλωση στο χώρο.

Προτομή του Γεώργιου Διλβόη στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία²⁹⁴. Η πρωτοβουλία ανέγερσης ανήκει στην Αδελφότητα Αλατσατιανών, και τα αποκαλυπτήρια πραγματοποιήθηκαν στις 23-12-1969²⁹⁵. Η Αδελφότητα Αλατσατιανών παρήγγειλε την προτομή στο γλύπτη Δημήτριο Γεντέκο. Πάνω στη βάση υπάρχει η επιγραφή: «ΕΝΑΣ ΕΚ ΤΩΝ ΔΕΚΑ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΩΝ ΗΡΩΩΝ ΤΟΥ Α' ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΣΙΝΓΚ». Ο Γεώργιος Διλβόης γεννήθηκε στα Αλάτσατα της Μικράς Ασίας το 1896. Αργότερα με την οικογένειά του βρέθηκε στην Αμερική, και σε ηλικία 20 χρονών κατατάγει εθελοντής στην Εθνοφρουρά του Νιου Χαμσάϊρ στο πρώτο σύνταγμα πεζικού. Το 1917 αποστρατεύτηκε και έφυγε για την Μασσαχουσέτη, όπου και επιστρατεύτηκε πάλι στην 26^η Μεραρχία της. Σε λίγους μήνες ο Λόχος του βρέθηκε στη Γαλλία, λαμβάνοντας μέρος στη μάχη του Μάρνη. Σ' αυτή τη μάχη έπεσε και ο Διλβόης, αλλά πριν ξεγυμνήσει, έγινε ο μεγαλύτερος ήρωας της Αμερικής και της Ελλάδας²⁹⁶.

Ανδριάντας του Γεώργιου Παπανδρέου στο πάρκο Νεότητας στη Νέα Ερυθραία²⁹⁷. Δημιουργός του, είναι ο γλύπτης Δημήτριος Αρμακόλας. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν το 1982. Ως υπουργός Παιδείας (1928-1930) επί κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου κατασκεύασε 3.200 σχολεία, μεταξύ αυτών και το Δημοτικό Σχολείο της Νέας Ερυθραίας. Από το 1967 μέχρι το θάνατό του τελούσε σε αυστηρό κατ' οίκον περιορισμό στο Καστρί, όπου

²⁹² Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 7, σελ. 168.

²⁹³ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 8, σελ. 168.

²⁹⁴ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 9, σελ. 169.

²⁹⁵ *Κηφισιά*, 1969: 3.

²⁹⁶ *Κηφισιά*, 1969: 3.

²⁹⁷ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 10, σελ. 169.

κατοικούσε από το 1931. Η πάνδημη κηδεία του, το 1968, υπήρξε μεγάλο αντιστασιακό γεγονός εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος²⁹⁸.

*Μνημείο της Μάνας στην πλατεία Χρυσοστόμου Σμύρνης στη Νέα Ερυθραία*²⁹⁹. Πρόκειται για μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη που αναπαριστά νεαρή μητέρα με τα δύο παιδιά της. Η πρωτοβουλία ανέγερσης του μνημείου ανήκει στο Μορφωτικό και Εξωραϊστικό Σύλλογο Νέας Ερυθραίας, και τα αποκαλυπτήρια έγιναν το έτος 1984. Δημιουργοί είναι οι γλύπτες Νικόλαος Κολλάρος και Γεώργιος Τσακίρης³⁰⁰.

*Προτομή του Βασιλέως Παύλου του Α' στην ομώνυμη πλατεία στην Εκάλη*³⁰¹. Η προτομή ήταν δωρεά του Όθωνος Κ. Λέφα- Τετενέ, τότε προέδρου Κοινότητας Εκάλης (1956-1969). Στη βάση της προτομής αναγράφεται: «...Σας ευχαριστώ και σας αποχαιρετώ...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΚΗΦΙΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΜΝΗΜΗΣ-ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

4.1. Μεθοδολογία της έρευνας

4.1.1. Βασικός σκοπός και οι επιμέρους ερευνητικοί στόχοι

Ο κύριος σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων και στάσεων των κατοίκων του ευρύτερου Δήμου Κηφισιάς-Νέας Ερυθραίας-Εκάλης για τον κοινωνικό ρόλο των δημόσιων μνημείων, ως φορέα μηνυμάτων και πολιτισμικών αξιών. Συγκεκριμένα, το βασικό ερευνητικό ερώτημα που προκύπτει είναι *σε ποιο βαθμό η δημόσια γλυπτική συμβάλλει στη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης των κατοίκων και στην καλλιέργεια του ενδιαφέροντός τους για την τοπική ιστορία*, ενώ τα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που θα πρέπει να απαντηθούν είναι:

Ποια η σχέση που αναπτύσσουν οι κάτοικοι του Δήμου Κηφισιάς με τα δημόσια γλυπτά, ως συμβολικά τοπία μνήμης, και τι θα αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα στη μεταξύ τους επικοινωνία;

Σε ποιο βαθμό οι ίδιοι αντιλαμβάνονται αυτή τη συμβολική λειτουργία των μνημείων και τη σύνδεση της με τη μνήμη και την ιστορία;

Με ποιον τρόπο/τρόπους θα μπορούσαν τα δημόσια μνημεία να διαδραματίσουν παιδευτικό ρόλο και να κινήσουν το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για την ενασχόληση τους με την τοπική ιστορία;

Η σημαντικότητα της συγκεκριμένης έρευνας, έγκειται στο γεγονός ότι για πρώτη φορά θα διερευνηθούν οι στάσεις και οι αντιλήψεις των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς, σχετικά με

²⁹⁸ Καραφωτίου, 2016: 11.

²⁹⁹ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 11, σελ. 170.

³⁰⁰ Καραφωτίου, 2016: 11.

³⁰¹ Βλ. Παράρτημα Ι, εικόνα 12, σελ. 170.

τη δημόσια γλυπτική και τη σύνδεσή της με τα ζητήματα της μνήμης. Παράλληλα, το μεγάλο πλεονέκτημά της είναι ότι θα φέρει στην επιφάνεια τις φωνές των κατοίκων του δήμου σχετικά με τα γλυπτά που τους περιβάλλουν, καθώς δεν τους είχε δοθεί –μέχρι σήμερα– η δυνατότητα έκφρασης των δικών τους απόψεων για την επιλογή της κατάλληλης μορφής ή του κατάλληλου χώρου τοποθέτησης. Με αυτόν τον τρόπο, ενδεχομένως να περιορίζονταν οι όποιες δυσκολίες κατανόησης τους, ενώ ταυτόχρονα τα ίδια τα γλυπτά θα άνοιγαν μια διαδικασία δημιουργικού διαλόγου με τους θεατές, επιτρέποντάς τους μια πληθώρα ερμηνειών τόσο σε σχέση με την εσωτερική αξία τους όσο και σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο τους.

4.1.2. Επιλογή μεθόδου και ερευνητικού εργαλείου

Για μια πιο ολοκληρωμένη τεκμηρίωση του προς εξέταση θέματος, επιλέχθηκε ένας συνδυασμός δύο μεθόδων έρευνας: της *εμπειρικής (ποσοτικής)* και της *ποιοτικής έρευνας*. Η εμπειρική (ποσοτική) έρευνα επιλέχθηκε για τη σφυγμομέτρηση των αντιλήψεων και στάσεων του κοινού πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, ενώ η ποιοτική έρευνα έδωσε στην ερευνήτρια τη δυνατότητα διεξόδου στο χώρο και τον κόσμο των υποκειμένων της έρευνας προκειμένου να διερευνηθούν τα κοινωνικά φαινόμενα από τη δική τους σκοπιά. Άλλωστε, η διερεύνηση της κοινωνικής ζωής στην πολλαπλότητα που τη χαρακτηρίζει, επιβάλλει την εφαρμογή πολλαπλών μεθόδων έρευνας, αφού τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από αυτές είναι η ακύρωση των μειονεκτημάτων των μεμονωμένων τεχνικών, ο εμπλουτισμός των αναλύσεων που προκύπτουν ταυτόχρονα μέσα από διαφορετικές μεθόδους και η αύξηση της αξιοπιστίας των πορισμάτων³⁰².

Για τη συλλογή των πρωτογενών στοιχείων, χρησιμοποιήθηκε ως βασικό ερευνητικό εργαλείο το *τυποποιημένο ερωτηματολόγιο*. Σχετικά με την επιλογή των μνημείων που εξεταστήκαν στα πλαίσια της παρούσας έρευνας, η ερευνήτρια έθεσε εξ αρχής τρία κριτήρια: 1) να είναι τοποθετημένα σε ανοικτούς δημόσιους χώρους (πλατείες, πάρκα, άλση) που βρίσκονται εντός των γεωγραφικών ορίων του ευρύτερου Δήμου Κηφισιάς-Νέας Ερυθραίας-Εκάλης, 2) να αναφέρονται σε σημαντικά πρόσωπα και γεγονότα που συνδέονται με την ιστορία της πόλης της Κηφισιάς και 3) να αφορούν τη χρονική περίοδο 1900-1945. Ως εκ τούτου, επιλέχθηκαν τα εξής οκτώ δημόσια μνημεία:

1. Ανδριάντας Παύλου Μελά
2. Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα
3. Μνημείο Μικρασιατών

---

³⁰² Βιτσιλάκη- Σορωνιάτη, 2004: 259.

4. Μνημείο Εθνικής Αντίστασης
5. Ηρώο Κηφισιάς
6. Ηρώο Νέας Ερυθραίας
7. Ηρώο Εκάλης
8. Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών

Για τη συλλογή των στοιχείων, η έρευνα επικεντρώθηκε στους μόνιμους κατοίκους του δήμου, ηλικίας 18 χρονών και άνω. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι οι ίδιοι κινούνται καθημερινά στην περιοχή και –πιθανότατα– θα έχουν έρθει σε επαφή με τα μνημεία της. Επειδή, όμως, ο προς εξέταση πληθυσμός αποτελείται από μεγάλο πλήθος στατιστικών μονάδων, εφαρμόστηκε η μέθοδος της δειγματοληψίας. Στην έρευνα διακρίνονται δύο είδη δειγματοληψίας³⁰³: Η δειγματοληψία με πιθανότητα (probability sampling) και η δειγματοληψία χωρίς πιθανότητα (non probability sampling).

Στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκε η δειγματοληψία χωρίς πιθανότητα και ειδικότερα η μέθοδος του διαθέσιμου δείγματος (availability sample), κυρίως για τη μείωση του χρόνου και του κόστους διεξαγωγής της. Με τη μέθοδο του διαθέσιμου δείγματος, επιλέγονται τα άτομα εκείνα που είναι διαθέσιμα για την έρευνα, δηλαδή άτομα που δέχονται να συμμετάσχουν, όπως στις περιπτώσεις εκείνες που ζητείται συνέντευξη από όποιον τυχαίνει να διέρχεται από κάποιο κατάστημα ή να παρακολουθεί κάποιο μάθημα μια δεδομένη χρονική στιγμή³⁰⁴. Ωστόσο, στα μειονεκτήματα της, περιλαμβάνεται το γεγονός ότι δεν οδηγεί σε αντιπροσωπευτικό δείγμα του υπό έρευνα πληθυσμού και, συνεπώς, τα αποτελέσματα της έρευνας δεν είναι γενικεύσιμα προς τον πληθυσμό. Ως εκ τούτου, αν και στην παρούσα έρευνα συγκεντρώθηκε δείγμα 341 ατόμων, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως αξιόπιστο, δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό του γενικού πληθυσμού που διαμένει στο Δήμο Κηφισιάς.

Συγκεκριμένα, από τα 341 άτομα, οι 202 είναι γυναίκες και οι 139 άνδρες. Η έρευνα ξεκίνησε στις 12 Φεβρουαρίου και ολοκληρώθηκε στις 3 Μαρτίου 2016. Στις τρεις αυτές εβδομάδες, η ερευνήτρια κινήθηκε καθημερινά πρωί και απόγευμα σε χώρους του δήμου για τη συμπλήρωση του απαιτούμενου αριθμού, βάσει του αρχικού στόχου που είχε τεθεί και ήταν η συγκέντρωση 350³⁰⁵ ερωτηματολογίων. Το τελικό αποτέλεσμα ήταν η σωστή

---

³⁰³ Σχετικά με τα δύο είδη δειγματοληψίας και τις επιμέρους υποκατηγορίες τους, βλ. Ζαφειρόπουλος, Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία;, 2005, σελ. 127-138.

³⁰⁴ Κυριαζή, 2002: 117-118.

³⁰⁵ Από τα 350 ερωτηματολόγια που μοιράστηκαν στους κατοίκους του Δήμου Κηφισιάς, συγκεντρώθηκαν 339 καθώς 11 εξ' αυτών είτε απορρίφθηκαν λόγω μη σωστής συμπλήρωσής τους, είτε δεν επεστράφησαν ποτέ στην ερευνήτρια. Τα 341 ερωτηματολόγια προέκυψαν από την αξιοποίηση του ηλεκτρονικού συστήματος του Πολιτιστικού Οργανισμού του δήμου με την ομαδική αποστολή του ερωτηματολογίου σε δημότες. Η μη

συμπλήρωση 341 ερωτηματολογίων. Για τη συγκέντρωση του εν λόγω δείγματος, προηγήθηκε η απαιτούμενη άδεια τόσο από το Γραφείο Δημάρχου και τη Γενική Γραμματέα, κ. Χριστίνα Α. Κοντάκου όσο και από τον Πρόεδρο του Ν.Π.Δ.Δ. Πολιτισμού & Αθλητισμού Δήμου Κηφισιάς «Δημήτριος Βικέλας», κ. Σταύρο Χρ. Ζαπάντη.

Η διανομή και συμπλήρωση των ερωτηματολογίων πραγματοποιήθηκε στους εξής δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους-κτίρια και στα παρακάτω μαθήματα που προσφέρονται στους δημότες είτε δωρεάν είτε με κάποια συμβολική συμμετοχή: στο Δημαρχείο Κηφισιάς, στο κτίριο που στεγάζεται ο Πολιτιστικός Οργανισμός του δήμου, στο πρώην Δημαρχείο Νέας Ερυθραίας, στο πρώην Δημαρχείο Εκάλης, στα τέσσερα ΚΑΠΗ του δήμου, στα μαθήματα³⁰⁶ καλλιτεχνικής παιδείας για ενηλίκους, στους κύκλους διαλέξεων³⁰⁷ του Ελεύθερου Πανεπιστημίου «Νίκος Αντωνόπουλος», στο βιβλιοπωλείο «Σπόρος» της Κηφισιάς στα πλαίσια παρουσίασης του νέου βιβλίου του συγγραφέα Χρήστου Χωμενίδη με τίτλο «Νεαρό άσπρο ελάφι» και σε πολιτιστικούς συλλόγους³⁰⁸ του δήμου.

Επιπλέον, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, αν και στο ερωτηματολόγιο περιλαμβάνονται φωτογραφίες των επιλεγέντων γλυπτών (Ερώτηση 16), η ερευνήτρια θεώρησε σκόπιμο να κινηθεί και ελεύθερα γύρω από τα σημεία που είναι τοποθετημένα τα δημόσια μνημεία (καφετέριες, μαγαζιά), προκειμένου οι συμμετέχοντες να έχουν τη δυνατότητα άμεσης οπτικής επαφής με τα γλυπτά. Ωστόσο, με αυτόν τον τρόπο διανομής ορισμένων ερωτηματολογίων, οι κάτοικοι του Δήμου Κηφισιάς έδειξαν τη μεγαλύτερη απροθυμία συμμετοχής στην έρευνα. Λόγοι άρνησης συμμετοχής αποτέλεσαν ο φόβος ορισμένων απέναντι σε κάποιον άγνωστο, η βιασύνη των περαστικών, το ίδιο το θέμα της έρευνας που κάποιιοι θεώρησαν ότι αφορά συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων (αρχαιολόγους, ιστορικούς, αρχιτέκτονες, εκπαιδευτικούς).

Κατά την πρώτη επαφή της ερευνήτριας με τους συμμετέχοντες, δίνονταν οι απαραίτητες πληροφορίες για την ιδιότητά της, το σκοπό της έρευνας, οδηγίες για τη συμπλήρωση των

ανταπόκριση τους οφείλεται σε τεχνικές δυσκολίες που προέκυψαν λόγω του όγκου του αρχείου, το οποίο επιστρεφόταν στην πλειονότητά του πίσω στον αποστολέα, δηλαδή στην ηλεκτρονική διεύθυνση της υπαλλήλου που είχε αναλάβει τη συγκεκριμένη εργασία, κ. Χρύσα Τσινίδου. Τελικά, από το σύνολο των ερωτηματολογίων που κατάφεραν να σταλούν, μόνο 2 συμπληρώθηκαν και δόθηκαν στην ερευνήτρια.

³⁰⁶ Συγκεκριμένα, στα εξής μαθήματα: Αγιογραφία, Κόσμημα, Εφαρμοσμένες Τέχνες, Μικτή Χορωδία Νέων, Παραδοσιακοί Χοροί, Χορωδία Δημοτικής Ενότητας Νέας Ερυθραίας, Θεατρική Ομάδα, Ζωγραφική.

³⁰⁷ Συγκεκριμένα, στις εξής διαλέξεις: «Η αθέατη πλευρά του ψυχικού κόσμου», «Διερευνώντας την κρίση μέσα από το έργο του Παναγιώτη Κονδύλη», «Νεώτερη ελληνική φιλοσοφία κατά την Μεταβυζαντινή περίοδο και κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας στην Ελλάδα», «Δημήτριος Βικέλας: η ζωή, το έργο και η σχέση του με την Κηφισιά», «Η αναλυτική παρουσίαση της κλασικής πραγματείας του Πλουτάρχου: Περί παιδων αγωγής», «Επιθετικότητα στο σχολείο και στην κοινωνία», «Ιστορία της Φιλοσοφίας του Φυσικού Δικαίου: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα», «Πέντε αποδείξεις για την ύπαρξη και την ανακάλυψη της Πλατωνικής Ατλαντίδος στην Ομηρική Λακεδαίμονα».

³⁰⁸ Στους εξής τρεις πολιτιστικούς συλλόγους: Συνεταιρισμός Αιγυπτιωτών Κηφισιάς, Ένωση Μικρασιατών Νέας Ερυθραίας, Εξωραϊστικός και Πολιτιστικός Σύλλογος Εκάλης.

ερωτηματολογίων και η διαβεβαίωση της εξασφάλισης της ανωνυμίας τους. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώνονταν και επιστρέφονταν επιτόπου, χρησιμοποιήθηκε δηλαδή «η μέθοδος διανομής σε πλαίσιο ομαδικό» καθώς συντομεύει τη διαδικασία συγκέντρωσης των ερωτηματολογίων και μειώνει σημαντικά το κόστος της έρευνας³⁰⁹. Η απευθείας συμπλήρωση των ερωτηματολογίων είναι μια μέθοδος που χρησιμοποιείται όταν: α) ο αριθμός των ατόμων, τα οποία πρόκειται να ερωτηθούν, είναι πολύ υψηλός και ο ερευνητής δε διαθέτει ικανοποιητικό αριθμό συνεντευκτών, β) είναι βέβαιος ο ίδιος ότι τα άτομα, που θα ερωτηθούν, είναι ικανά να εκφραστούν σωστά με τη βοήθεια ενός ερωτηματολογίου και γ) το ερωτηματολόγιο προκαλεί το έντονο ενδιαφέρον των ερωτώμενων³¹⁰. Εξαίρεση αποτέλεσαν ορισμένοι δημόσιοι υπάλληλοι του Δήμου Κηφισιάς που λόγω φόρτου εργασίας, επέστρεφαν στην ερευνήτρια τα ερωτηματολόγια την επόμενη ημέρα.

Η δημιουργία του ερωτηματολογίου αποτέλεσε την πιο δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία της έρευνας, καθώς έγινε προσπάθεια αφενός να συμπεριληφθούν όλες οι παράμετροι του θέματος και αφετέρου οι ερωτήσεις να είναι σύντομες και κατανοητές, δεδομένου του ελάχιστου χρόνου που θα μπορούσαν να αφιερώσουν οι ερωτώμενοι στη συμπλήρωσή του. Πριν την τελική διανομή του ερωτηματολογίου έγινε πιλοτική εφαρμογή στους χώρους των μνημείων με συμμετέχοντες 10 άτομα. Παρόλο που ο αριθμός φαίνεται σχετικά μικρός, μέσα από τη διαδικασία αυτή διαπιστώθηκαν σημαντικά προβλήματα στο χρόνο συμπλήρωσής του, ενώ αντιθέτως δεν υπήρξαν θέματα αδυναμίας κατανόησης των ερωτήσεων καθώς έγινε προσπάθεια το λεξιλόγιο και η διατύπωση των ερωτήσεων να είναι προσαρμοσμένο στην αντιληπτική ικανότητα του μέσου ερωτώμενου για να ανταποκριθεί με επιτυχία στις ερωτήσεις.

Όσον αφορά το χρόνο συμπλήρωσης του πιλοτικού ερωτηματολογίου κυμαινόταν ανάμεσα στα 15 με 25 λεπτά. Αρχικά, δινόταν η δυνατότητα στους ερωτώμενους να βαθμονομήσουν αριθμητικά τις προτεινόμενες απαντήσεις των ερωτήσεων από το 1 έως το 5 ανάλογα με το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους με βάση την πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert³¹¹ (όπου 1:διαφωνώ ριζικά, 2:διαφωνώ, 3:συμφωνώ, 4:συμφωνώ αρκετά, 5:συμφωνώ απολύτως). Κατόπιν τούτου, και κυρίως εξαιτίας των χρονικών περιορισμών της έρευνας και

---

³⁰⁹ Από την άλλη μεριά, το βασικό πρόβλημα που χαρακτηρίζει τη μέθοδο 'Διανομής σε πλαίσιο ομαδικό' είναι ότι ο ερευνητής δεν επιλέγει τους ερωτώμενους με κάποια μέθοδο τυχαίας δειγματοληψίας και, επομένως, δεν έχει τη δυνατότητα να προσδιορίσει την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος (Κυριαζή, 2002: 122).

³¹⁰ Javeau, 1996: 50.

³¹¹ Η κλίμακα Λικέρτ (Likert) αποτελεί την πιο διαδεδομένη κλίμακα στην κοινωνική έρευνα. Με στόχο τη μέτρηση στάσεων ή απόψεων, ο Rensis Likert πρότεινε μια απλή τεχνική δια της οποίας οι ερωτώμενοι καλούνται να τοποθετηθούν στο βαθμό που συμφωνούν ή διαφωνούν σχετικά με μια σειρά θεμάτων που αντιπροσωπεύουν ένα γενικότερο φαινόμενο. Οι δυνατές απαντήσεις που συνοδεύουν τα θέματα έχουν σταθερή μορφή και είναι συνήθως πέντε (Κυριαζή, 2002: 70).

του αρχικού στόχου συγκέντρωσης 350 ερωτηματολογίων, έγιναν οι απαραίτητες διορθώσεις σύμφωνα με τις συστάσεις του πιλοτικού. Οι συμμετέχοντες είχαν πλέον τη δυνατότητα στις κλειστές ερωτήσεις μόνο μιας επιλογής –της πιο αντιπροσωπευτικής γι’ αυτούς–, μειώνοντας έτσι σημαντικά τον απαιτούμενο χρόνο συμπλήρωσης μεταξύ 5 με 10 λεπτά. Το δείγμα που συμμετείχε στην πιλοτική εφαρμογή συμπεριλήφθηκε στο τελικό δείγμα της έρευνας.

Ειδικότερα, το ερωτηματολόγιο³¹² απαρτίζεται από είκοσι τρεις ερωτήσεις, εκ των οποίων οι δύο ερωτήσεις είναι ανοικτού τύπου και οι είκοσι ερωτήσεις κλειστού τύπου προκειμένου να είναι πιο εύκολη η κατηγοριοποίηση και επεξεργασία των στοιχείων. Η ερώτηση 16 δε συμπεριλαμβάνεται, καθώς ζητούσε από τους συμμετέχοντες να παρατηρήσουν απλώς τα επιλεγέντα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς. Η ύπαρξη ερωτήσεων ανοικτού τύπου σε ένα ερωτηματολόγιο δίνει στους ερωτώμενους μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης της γνώμης τους, καθώς επιτρέπει στους ίδιους να ακολουθήσουν, μέσω της απάντησης που θα δώσουν, όποια κατεύθυνση οι ίδιοι επιθυμούν, χωρίς η σκέψη τους να επηρεάζεται από προτεινόμενες απαντήσεις³¹³. Ωστόσο, στα μειονεκτήματα περιλαμβάνεται ο περισσότερος χρόνος που απαιτείται για να απαντηθούν και η δυσκολία κατηγοριοποίησης και στατιστικής ανάλυσης των απαντήσεων.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι κλειστές ερωτήσεις έδιναν στους ερωτώμενους, από εναλλακτικές προκαθορισμένες απαντήσεις, τη δυνατότητα μιας επιλογής, εκείνης που τους αντιπροσωπεύει καλύτερα. Για την αξιοπιστία ή μη των αποτελεσμάτων, θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι η απάντηση που επιλέγεται δεν είναι κατ’ ανάγκη εκείνη που οι ερωτώμενοι θα είχαν δώσει αυθόρμητα σε μια ανοικτή ερώτηση. Με άλλα λόγια, οι ίδιοι μπορεί να εμφανίσουν γνώσεις και απόψεις όταν δεν υπάρχουν, επιλέγοντας μία από τις απαντήσεις που δεν είχαν σκεφτεί ποτέ, δεδομένου ότι ο τρόπος σκέψης και η λογική της ερευνήτριας μπορεί να μην ταυτίζεται με τους ερωτώμενους. Εκτός αυτού, στη χρήση ερωτηματολογίων, υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο να δόθηκαν ανακριβείς απαντήσεις ή να προσάρμοσαν οι ίδιοι τις απαντήσεις τους σε αυτό που θεωρούν αποδεκτό από την επαγγελματική, εκπαιδευτική ή άλλη κοινότητα, στην οποία ανήκουν. Η πιθανότητα αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί παρά την προσπάθεια αντιμετώπισής της, με την τριγωνοποίηση³¹⁴ των ερευνητικών μεθόδων.

Επιπλέον, για την ενσωμάτωση απαντήσεων που δεν προβλέπονταν συγκεκριμένα στο ερωτηματολόγιο, συμπεριλήφθηκε η γενική κατηγορία «Άλλο»³¹⁵, ενώ για την κάλυψη

---

³¹² Βλ. Παράρτημα II, σελ. 171.

³¹³ Seidman, 1998: 69-70.

³¹⁴ Ως μεθοδολογική τριγωνοποίηση, ορίζεται η χρήση δύο ή περισσότερων μεθόδων συλλογής και ανάλυσης στοιχείων (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 2004: 258).

³¹⁵ Κυριαζή, 2002: 129-130.

εκείνων των ατόμων που δεν έχουν αποκρυσταλλωμένη άποψη για το υπό ερώτηση θέμα, συμπεριλήφθηκε στις περισσότερες κλειστές ερωτήσεις η κατηγορία «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ». Εξαίρεση αποτέλεσαν, οι ερωτήσεις που αφορούν τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Τέλος, οι ερωτώμενοι είχαν ως επιλογή και απαντήσεις τύπου «Ναι/Όχι».

Για τη διαμόρφωση του ερωτηματολογίου, οι ερωτήσεις κατηγοριοποιήθηκαν σε τέσσερις θεματικές ενότητες, σχετικές με:

Δημογραφικά στοιχεία του δείγματος: φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, επαγγελματική κατάσταση, μόνιμη διαμονή, έτη κατοίκησης στην περιοχή (Ερωτήσεις 1-6).

Σχέση δημόσιας τέχνης-κοινού: τις αντιλήψεις και στάσεις των ερωτηθέντων για την εννοιολόγηση του δημόσιου χώρου και της δημόσιας τέχνης, τη σημαντικότητα επικοινωνίας καλλιτεχνών-κοινωνίας, το ρόλο και την αναγκαιότητα παρουσίας των γλυπτών με ιστορικές αναφορές στην πόλη, το βαθμό συμμετοχής στις αποφάσεις επιλογής και τοποθέτησής τους σε δημόσιους χώρους, τον τρόπο συμμετοχής, το βαθμό αφιέρωσης χρόνου προσέγγισης ενός γλυπτού και στις δυσκολίες κατανόησής του (Ερωτήσεις 7-15).

Σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας: αναφορικά με τα επιλεγέντα δημόσια γλυπτά του Δήμου Κηφισιάς, την επιλογή του ωραιότερου αισθητικά δημόσιου γλυπτού και το βαθμό αντίληψης των συμβολισμών και των μηνυμάτων του, το βαθμό κατανόησης της ιστορικής περιόδου του συνόλου των επιλεγέντων γλυπτών και της σύνδεσής τους με τη μνήμη και την τοπική ιστορία (Ερωτήσεις 16-20).

Οφέλη ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στην περιοχή: τις αντιλήψεις και στάσεις των ερωτηθέντων σχετικά με τον τρόπο/τρόπους που θα μπορούσαν τα δημόσια μνημεία να διαδραματίσουν παιδευτικό ρόλο και να κινήσουν το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για την ενασχόληση τους με την τοπική ιστορία, τις τυχόν δυσκολίες συμμετοχής σε εκπαιδευτικά προγράμματα και, τέλος, το συνολικό όφελος ανάδειξής τους στην Κηφισιά (Ερωτήσεις 21-23).

4.2. Ανάλυση των δεδομένων

Αμέσως μετά τη συλλογή των ερωτηματολογίων, έγινε ο έλεγχος και η αρίθμησή τους. Τα δεδομένα συγκεντρώθηκαν ως δηλώσεις σε ερωτήσεις κλειστού και ανοικτού τύπου. Ακολούθως, πραγματοποιήθηκε η κωδικοποίηση του ερωτηματολογίου με τη μετατροπή των ερωτήσεων σε μεταβλητές και την αρίθμηση των επιμέρους υποκατηγοριών της κάθε μεταβλητής.

Για την κωδικοποίηση των στοιχείων από τις ερωτήσεις ανοικτού τύπου, η ερευνήτρια, αφού συγκέντρωσε όλα τα δεδομένα, διαχώρισε από το σύνολο των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων, εκείνα που είχαν απαντηθεί από το δείγμα της. Οι απαντήσεις αυτές καταγράφηκαν σε ξεχωριστό αρχείο και δημιουργήθηκαν οι αντίστοιχες γενικές κατηγορίες. Στην ανοικτή ερώτηση 6 που σχετίζεται με τα έτη κατοίκησης στο Δήμο Κηφισιάς, έγινε ομαδοποίηση των απαντήσεων σε δύο βασικές ομάδες, ανάμεσα σε αυτούς που κατοικούν ≥ 20 έτη στην περιοχή και σε αυτούς που κατοικούν < 20 έτη. Αυτή η κατηγοριοποίηση έγινε με τη λογική ότι τα άτομα που διαμένουν σε μία περιοχή για πάνω από 20 χρόνια, είναι πολύ πιθανό να έχουν δει σε διάρκεια την αλλαγή του δημόσιου χώρου, εφόσον όλα τα μνημεία δεν ανεγέρθηκαν την ίδια χρονιά, όπως και να ήρθαν σε επαφή περισσότερες φορές με τα δημόσια γλυπτά του δήμου, κάτι που σημαίνει ότι διαφοροποιούνται σημαντικά σε σχέση με αυτούς που κατοικούν λιγότερο από 20 χρόνια στην ίδια περιοχή. Ακολούθως, για την κωδικοποίηση των δύο ομάδων δόθηκαν οι αριθμοί 1 και 0.

Όσον αφορά τις δηλώσεις όλων όσων απάντησαν στην ερώτηση 18 *«Τι απεικονίζει το μνημείο που επιλέξατε στην προηγούμενη ερώτηση (μορφή, περιεχόμενο-συμβολισμοί)»*, διαμορφώθηκαν οι οκτώ κατηγορίες απόψεων/αντιλήψεων των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς για τους συμβολισμούς των δημόσιων γλυπτών. Στην κάθε κατηγορία δόθηκε ένας αριθμός-κωδικός από το 1-8 προκειμένου τα δεδομένα να καταχωρηθούν στο στατιστικό πακέτο για την περαιτέρω επεξεργασία και ανάλυσή τους. Οι οκτώ γενικές κατηγορίες είναι:

1. Μνημόνευση ιστορικών στιγμών/προσώπων
2. Εθνικές αξίες/υψηλά ιδανικά
3. Σύνδεση με παρόν/διαχρονικές αξίες
4. Προσωπικές μνήμες/συναισθήματα
5. Καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου
6. Διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς
7. Σύνδεση με τοπική ιστορία
8. Κανένας Συμβολισμός/απλή αναφορά στη μορφή των γλυπτών

Για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων που προέκυψαν τόσο από τις ανοικτές ερωτήσεις όσο και από τις κλειστές, χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα στατιστικής ανάλυσης SPSS 21 (Statistical Package for Social Sciences Data Editor 21). Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε σε δύο επίπεδα. Σε πρώτο επίπεδο, με τη βοήθεια της περιγραφικής στατιστικής έγινε ανάλυση των συχνοτήτων και των ποσοστών για κάθε υποκατηγορία των μεταβλητών, με τη χρήση πινάκων και διαγραμμάτων. Εν συνεχεία, για την εξαγωγή των συμπερασμάτων χρησιμοποιήθηκε η επαγωγική στατιστική και οι έλεγχοι ανεξαρτησίας χ^2

για τη μέτρηση του βαθμού συµµεταβλητότητας σηµαντικών για την έρευνα µεταβλητών και τον έλεγχο των αρχικών ερευνητικών υποθέσεων.

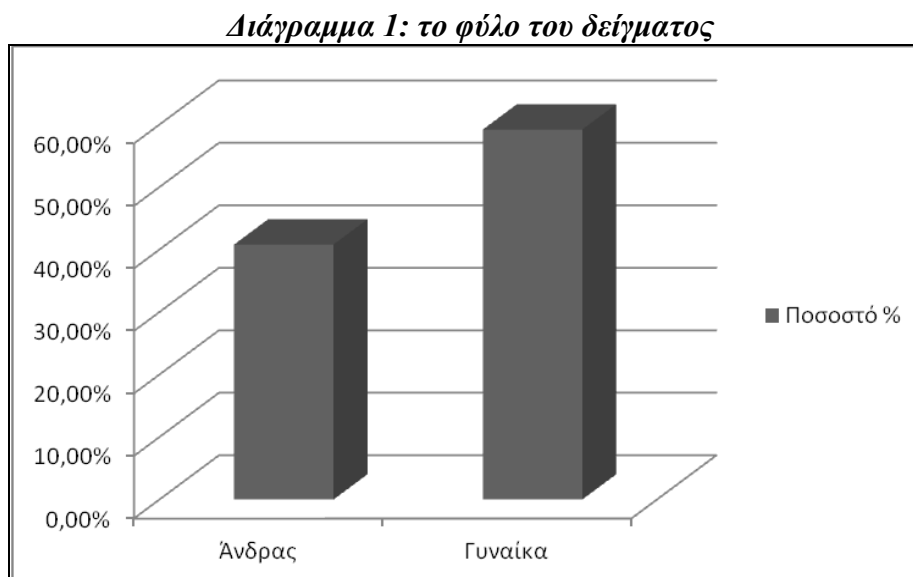
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

5.1. Περιγραφική Στατιστική

5.1.1. Δημογραφικά στοιχεία του δείγματος

Ερώτηση 1: Φύλο

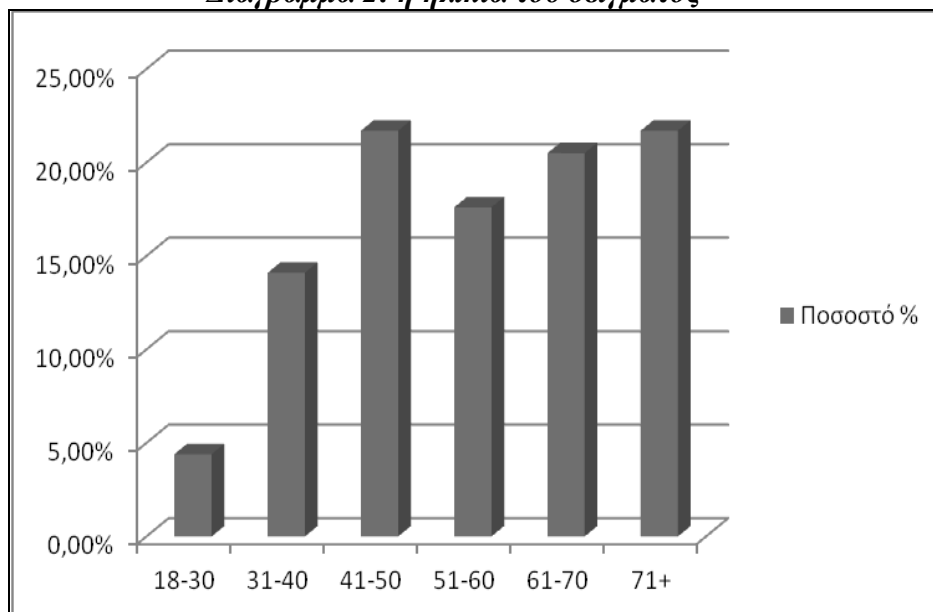
Στην έρευνα, από το δείγμα των 341 ερωτηθέντων που συµµετείχαν, τα 202 άτοµα είναι γυναίκες, σε ποσοστό 59,2% και τα 139 άτοµα είναι άνδρες, σε ποσοστό 40,8% (Διάγραμμα 1, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Ερώτηση 2: Ηλικία

Η πλειονότητα του δείγματος ανήκει κατά μέσο όρο στις ηλικιακές ομάδες των 41-50 ετών και 71+, σε ποσοστό 21,7% για την κάθε ομάδα (συνολικά 148 άτοµα). Ακολουθούν, οι ηλικίες 61-70 (20,5%, 70 άτοµα), 51-60 (17,6%, 60 άτοµα), 31-40 (14,1%, 48 άτοµα) και 18-30 (4,4%, 15 άτοµα). Με βάση τα ποσοστά των επιμέρους υποκατηγοριών της µεταβλητής, φαίνεται να αντιπροσωπεύονται όλες οι ηλικιακές ομάδες, µε εξαίρεση να αποτελούν τα άτοµα έως 30 ετών, που εμφανίζουν το µικρότερο ποσοστό (Διάγραμμα 2, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

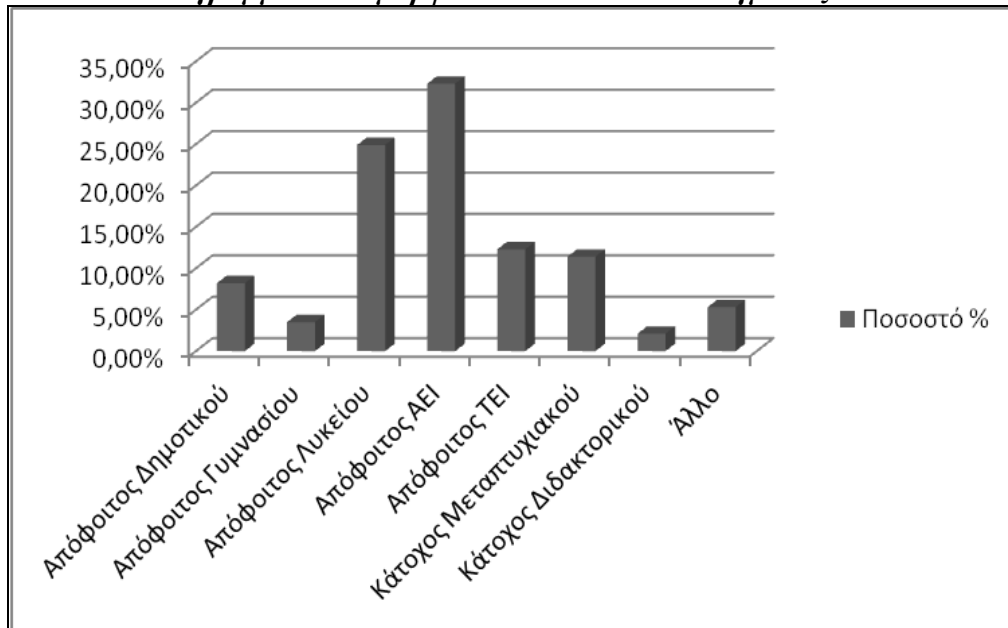
Διάγραμμα 2: η ηλικία του δείγματος

Ερώτηση 3: Μορφωτικό επίπεδο

Σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο, το μεγαλύτερο ποσοστό καταγράφεται για τους πτυχιούχους ΑΕΙ (32,3%, 110 άτομα) και ακολουθούν οι απόφοιτοι Λυκείου (24,9%, 85 άτομα), οι πτυχιούχοι ΤΕΙ (12,3%, 42 άτομα), οι κάτοχοι μεταπτυχιακού (11,4%, 39 άτομα), οι απόφοιτοι Δημοτικού (8,2%, 28 άτομα), οι απόφοιτοι Γυμνασίου (3,5%, 12 άτομα) και οι κάτοχοι διδακτορικού (2,1%, 7 άτομα). Η πλειονότητα, όσων επέλεξαν την κατηγορία «Άλλο», σε ποσοστό 5,3% (18 άτομα), έδωσε ως απάντηση ότι είναι απόφοιτοι ιδιωτικής σχολής/ΙΕΚ. Συνολικά, διαφαίνεται ότι το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς είναι υψηλό, καθώς οι απόφοιτοι ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης ξεπερνούν το μισό του δείγματος, σε ποσοστό 58,1% (198 άτομα) (Διάγραμμα 3, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

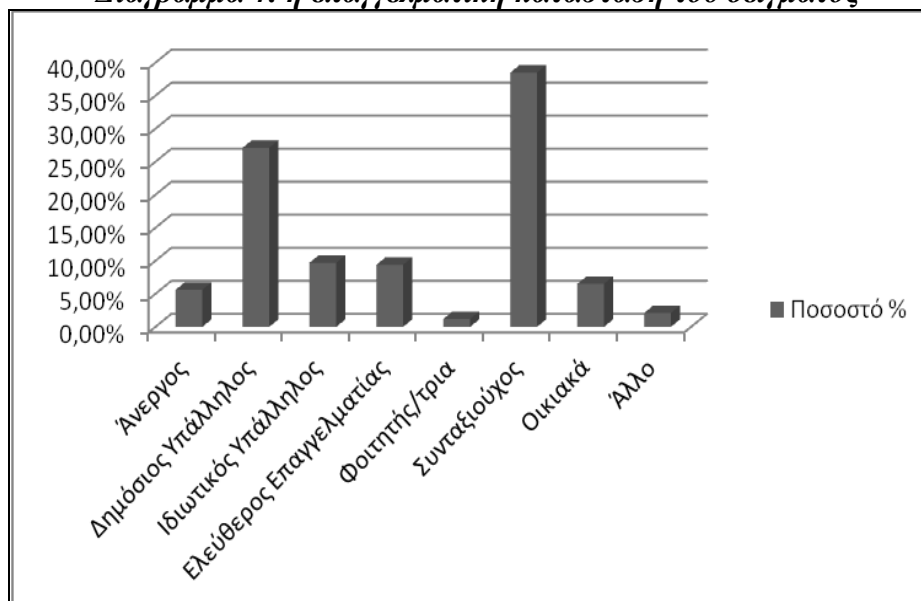
Διάγραμμα 3: το μορφωτικό επίπεδο του δείγματος

Ερώτηση 4: Επαγγελματική κατάσταση

Σε ότι αφορά την επαγγελματική απασχόληση, το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος συγκεντρώνουν οι Συνταξιούχοι και οι Δημόσιοι υπάλληλοι, σε ποσοστό 38,5% (131 άτομα) και 27,1% (92 άτομα) αντίστοιχα. Ακολουθούν, οι Ιδιωτικοί υπάλληλοι, (9,7%, 33 άτομα), οι Ελεύθεροι επαγγελματίες (9,4%, 32 άτομα), όσοι ασχολούνται με τα οικιακά που στην πλειονότητά τους είναι γυναίκες (6,5%, 22 άτομα), οι Άνεργοι (5,6%, 19 άτομα) και οι Φοιτητές (1,2%, 4 άτομα). Την κατηγορία «Άλλο» επέλεξαν, από το σύνολο του δείγματος, 7 άτομα (2,1%), χωρίς οι ίδιοι να το προσδιορίσουν περαιτέρω. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι ο ενεργός πληθυσμός βρίσκεται κάτω από το μισό του συνολικού δείγματος, σε ποσοστό 46,2% (157 άτομα) (Διάγραμμα 4, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

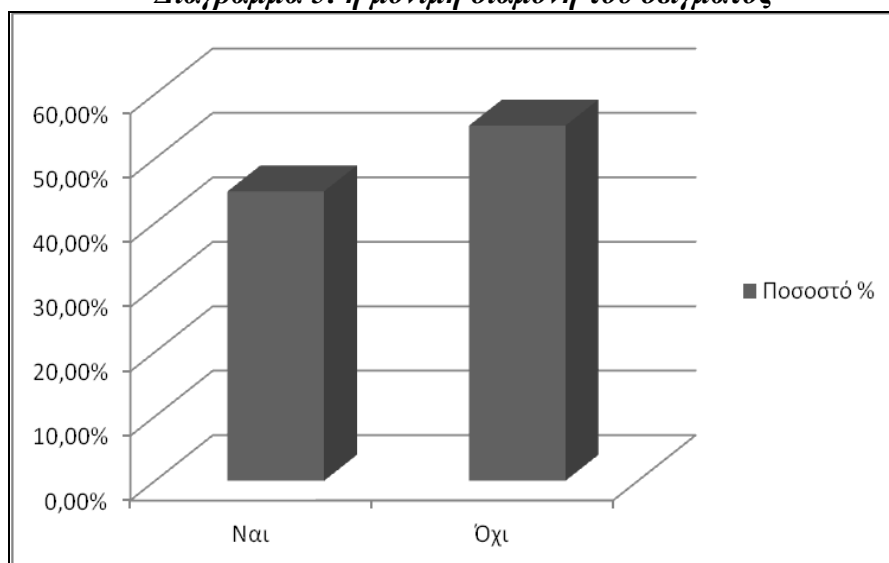
Διάγραμμα 4: η επαγγελματική κατάσταση του δείγματος

Ερωτήσεις 5-6: Κατοικείται όλη τη ζωή σας στο δήμο; Αν όχι, πόσα έτη κατοικείτε στην περιοχή;

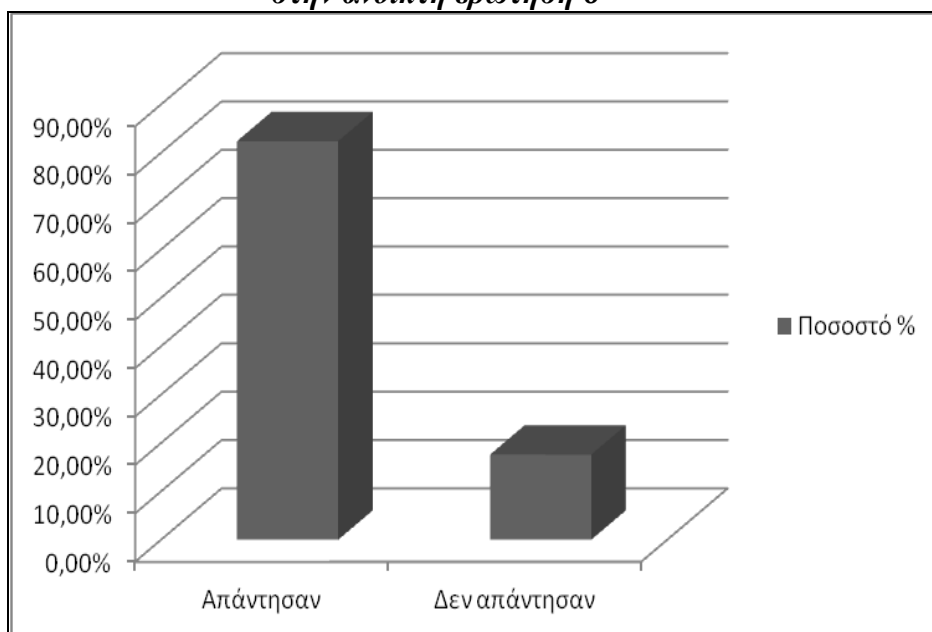
Η ερώτηση τέθηκε προκειμένου να εκτιμηθεί κατά πόσο τα έτη κατοίκησης στην περιοχή μπορεί να επηρεάσουν τη στάση των ερωτώμενων σχετικά με τη σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας. Με βάση τον πίνακα συχνοτήτων, το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος δεν κατοικεί όλη του τη ζωή στο δήμο, σε ποσοστό 55,1% (188 άτομα), ενώ, το αντίστοιχο ποσοστό του δείγματος που κατοικεί όλη του τη ζωή στην περιοχή αγγίζει το 44,9% (153 άτομα) (Διάγραμμα 5, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 5: η μόνιμη διαμονή του δείγματος

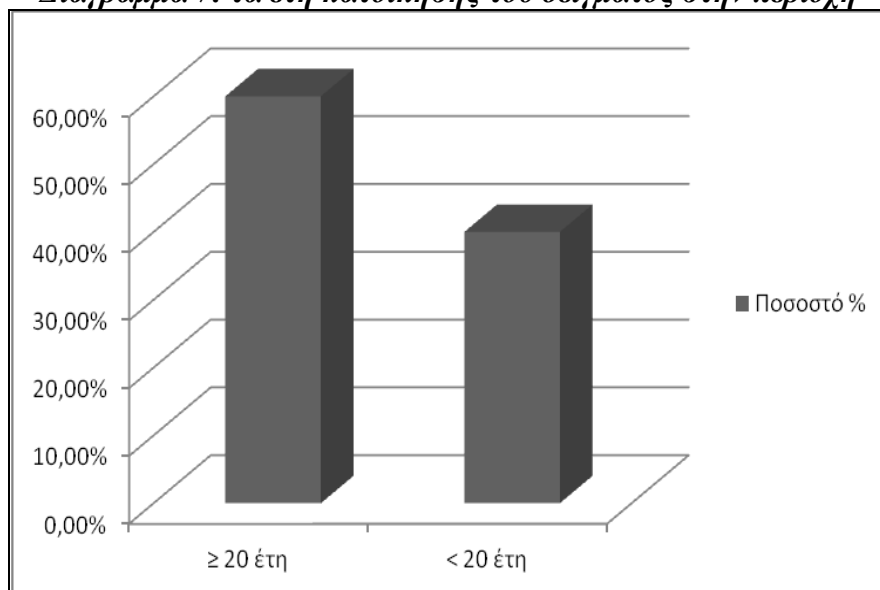
Όσον αφορά τα έτη κατοίκησης στην περιοχή, από τα 188 άτομα που δεν κατοικούν όλη τους τη ζωή στο δήμο, απάντησαν τα 155, σε ποσοστό 82,4% (δεν απάντησε το 17,6%, 33 άτομα) (Διάγραμμα 6, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 6: το ποσοστό ανταπόκρισης του δείγματος στην ανοικτή ερώτηση 6

Από τα 155 άτομα, τα 93 εξ' αυτών μένουν στην περιοχή ≥ 20 χρόνια, σε ποσοστό 60%, ενώ το ποσοστό για τα άτομα που κατοικούν < 20 , αγγίζει το 40% (62 άτομα) (Διάγραμμα 7, βάσει του πίνακα συχνοτήτων). Αν, ωστόσο, στα 93 άτομα που κατοικούν στην περιοχή ≥ 20 χρόνια, προσθέταμε και τα 153 άτομα που κατοικούν όλη τους τη ζωή στο δήμο, προκύπτει το μεγάλο ποσοστό του 80% που αντιπροσωπεύει τα άτομα που διαμένουν μεταξύ 20 χρόνια και όλη τους τη ζωή στην περιοχή (246 άτομα σε σύνολο 308 ατόμων). Εδώ, θα πρέπει να αναφερθεί ότι, βάσει και του ποσοστού 80%, περιμένει κανείς να υπάρξει μια θετική συσχέτιση μεταξύ μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας για τους κατοίκους του Δήμου Κηφισιάς.

Διάγραμμα 7: τα έτη κατοίκησης του δείγματος στην περιοχή

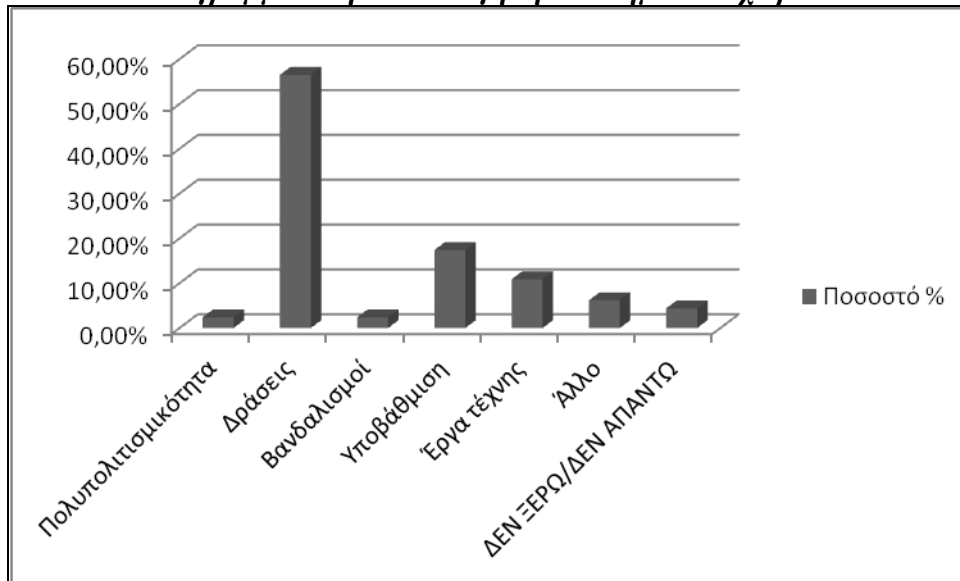

5.1.2. Γενικές πληροφορίες για τη σχέση δημόσιας τέχνης-κοινού

Ερώτηση 7: Με ποια από τις κάτωθι έννοιες συνδέετε απευθείας το δημόσιο χώρο;

Σε ότι αφορά το δημόσιο χώρο και τη σημασία του, το μεγαλύτερο ποσοστό των κατοίκων του δήμου επέλεξε να συνδέσει το δημόσιο χώρο με δράσεις πολιτιστικές ή κοινωνικές, σε ποσοστό 56,5% (192 άτομα). Αυτό οφείλεται σε ένα βαθμό ότι στην Κηφισιά υλοποιούνται τοπικές πολιτιστικές ή άλλες δράσεις. Ακολουθούν, η υποβάθμιση, σε ποσοστό 17,4% (59 άτομα) και τα έργα τέχνης, σε ποσοστό 10,9% (37 άτομα). Μικρότερα ποσοστά εμφανίζουν οι απαντήσεις «Άλλο» (6,2%, 21 άτομα), «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» (4,4%, 15 άτομα), βανδαλισμοί (2,4%, 8 άτομα) και πολυπολιτισμικότητα-μετανάστες (2,4%, 8 άτομα). Στην κατηγορία «Άλλο», έγινε αναφορά κυρίως στις υποδομές που σχετίζονται με το δημόσιο χώρο (πάρκα, πλατείες, χώροι άθλησης), αλλά και στη σύνδεσή του με το πράσινο και το φυσικό περιβάλλον, ως παράγοντες ζωτικής σημασίας μέσα στον αστικό ιστό (Διάγραμμα 8, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

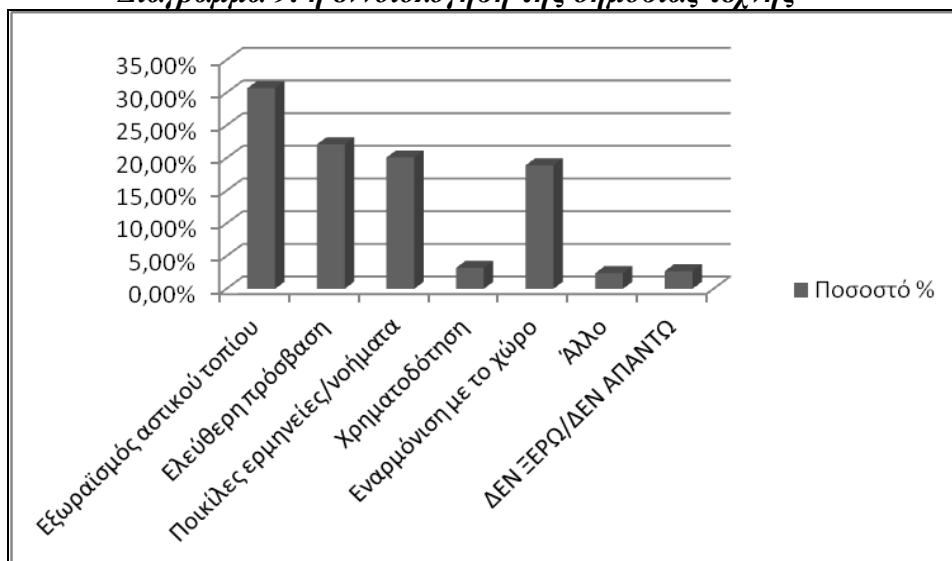
Διάγραμμα 8: η εννοιολόγηση του δημόσιου χώρου

Ερώτηση 8: Με ποια από τις κάτωθι έννοιες συνδέετε απευθείας τη δημόσια τέχνη;

Για τη σημασία των έργων τέχνης σε δημόσιο χώρο, το μεγαλύτερο ποσοστό δόθηκε στη σύνδεση της τέχνης με τον εξωραϊσμό του αστικού τοπίου, σε ποσοστό 30,7% (104 άτομα). Βάσει αυτού του ποσοστού, διαφαίνεται ο ρόλος και η αναγκαιότητα της δημόσιας τέχνης, ως ένας τρόπος αναμόρφωσης και αναβάθμισης του δημόσιου χώρου προκειμένου να ανακαταληφθεί από το σύνολο της κοινωνίας, και να διαμορφώσει καλύτερες συνθήκες ζωής. Ακολουθούν, η ελεύθερη πρόσβαση, οι ποικίλες ερμηνείες/νοήματα και η εναρμόνιση με τον περιβάλλοντα χώρο, σε ποσοστά 22,1% (75 άτομα), 20,1% (68 άτομα) και 18,9% (64 άτομα) αντίστοιχα. Το υπόλοιπο συνολικό ποσοστό του 8,3% μοιράστηκαν οι κατηγορίες χρηματοδότηση, «Άλλο» και «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» (Διάγραμμα 9, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

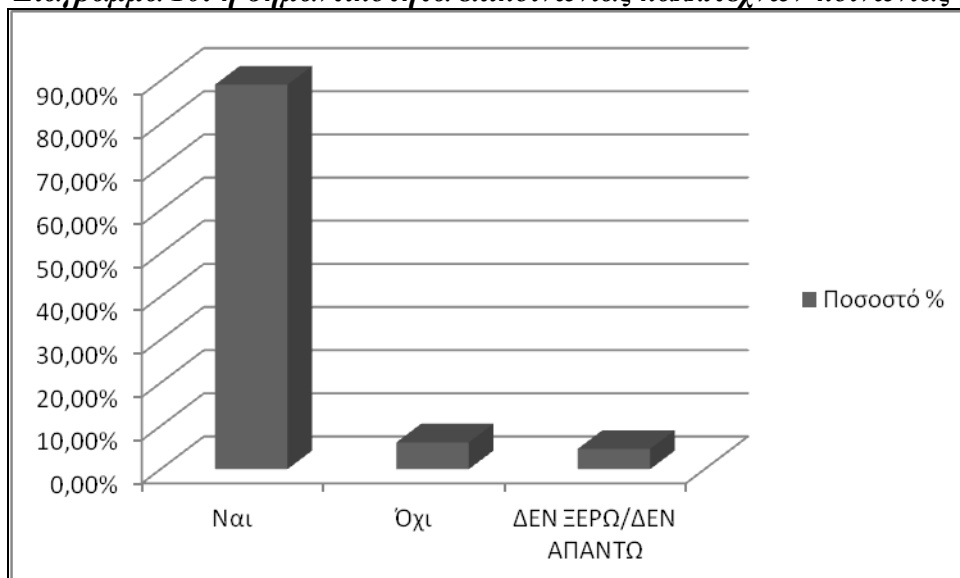
Διάγραμμα 9: η εννοιολόγηση της δημόσιας τέχνης

Ερώτηση 9: Συμφωνείτε με την άποψη ότι μια πραγματική δημόσια τέχνη προϋποθέτει την ενεργό διάδραση των καλλιτεχνών με την κοινωνία;

Στην αναγκαιότητα επικοινωνίας καλλιτεχνών και κοινωνίας, οι ερωτώμενοι ήταν απολύτως θετικοί σε ποσοστό 89,1% (303 άτομα), αρνητικοί ήταν μόλις το 6,2% (21 άτομα), ενώ ουδέτερη στάση κράτησε το 4,7% (16 άτομα) (Διάγραμμα 10, βάσει του πίνακα συχνοτήτων). Ως εκ τούτου, η εναρμόνιση της τέχνης μέσα στο δημόσιο χώρο εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό και από το κοινό, καθώς είναι σημαντικό να μην νιώθουν οι άνθρωποι ότι κάτι επιβλήθηκε στο χώρο τους χωρίς σκέψη, χωρίς να ακουστούν οι δικές τους φωνές, οι δικές τους ανάγκες.

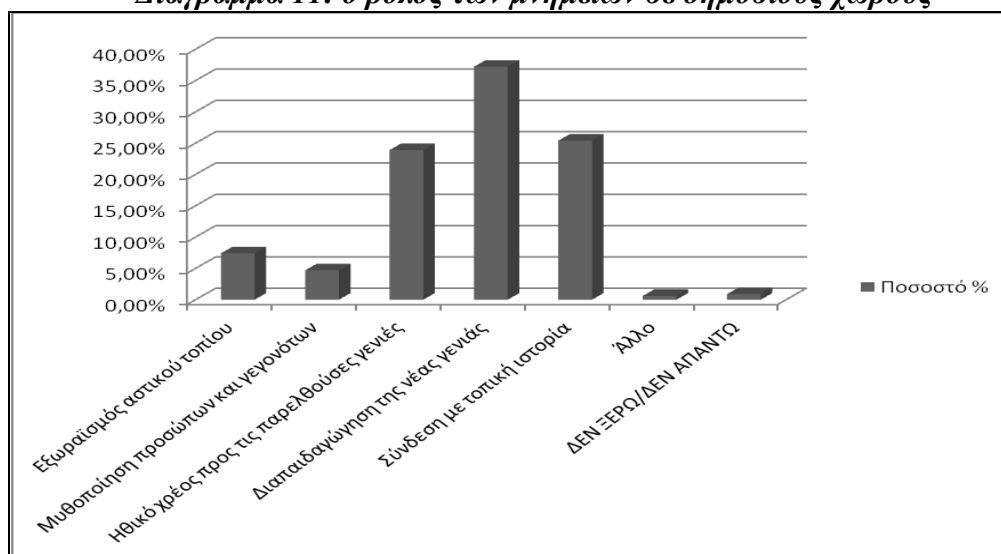
Διάγραμμα 10: η σημαντικότητα επικοινωνίας καλλιτεχνών-κοινωνίας

Ερώτηση 10: Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του γλυπτού με ιστορικές αναφορές στο δημόσιο χώρο;

Η ερώτηση αυτή τέθηκε προκειμένου να αποτιμηθεί η άποψη των κατοίκων σχετικά το ρόλο των μνημείων σε δημόσιους χώρους. Με βάση τον πίνακα συχνοτήτων, παρατηρείται μια σύνδεση των γλυπτών με θέματα διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς με αξίες, σε ποσοστό 37,2% (126 άτομα). Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοι του Δήμου Κηφισιάς αναγνωρίζουν τον κοινωνικό ρόλο των δημόσιων μνημείων, ως φορέα μηνυμάτων και πολιτισμικών αξιών που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Ακολουθούν, η σύνδεση με την τοπική ιστορία και το ηθικό χρέος προς τις παρελθούσες γενιές, σε ποσοστό 25,4% (86 άτομα) και 23,9% (81 άτομα) αντίστοιχα. Εδώ, βάσει και του ποσοστού 25,4%, διαφαίνεται ότι ο ένας στους τέσσερις του συνολικού δείγματος συνδέει σε κάποιο βαθμό την παρουσία των μνημείων σε δημόσιους χώρους με την τοπική ιστορία της περιοχής τοποθέτησής τους. Μικρότερα ποσοστά δόθηκαν στις προτεινόμενες απαντήσεις, εξωραϊσμός αστικού τοπίου (7,4%, 25 άτομα), μυθοποίηση προσώπων και γεγονότων (4,7%, 16 άτομα), «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» (0,9%, 3 άτομα) και στην κατηγορία «Άλλο» (0,6%, 2 άτομα) (Διάγραμμα 11, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

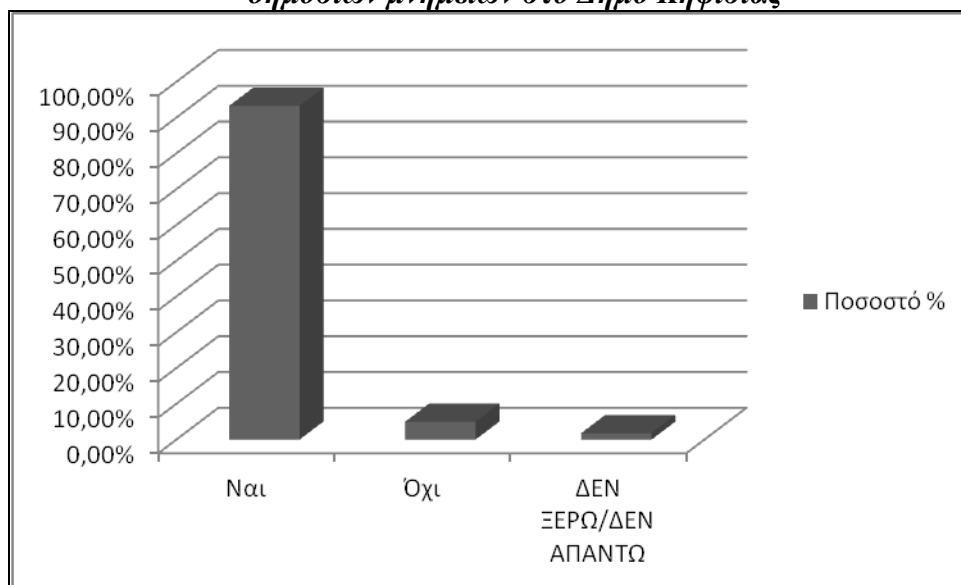
Διάγραμμα 11: ο ρόλος των μνημείων σε δημόσιους χώρους

Ερώτηση 11: Θεωρείτε αναγκαία την παρουσία ενός τέτοιου γλυπτού στην πόλη σας;

Η ερώτηση τέθηκε προκειμένου να εκτιμηθεί ο βαθμός αναγκαιότητας των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς. Το συντριπτικό ποσοστό του 93,3% (318 άτομα) του συνολικού δείγματος της έρευνας, θεωρεί αναγκαία την παρουσία τέτοιων γλυπτών στην περιοχή, σε αντίθεση με το 6,8% (23 άτομα) του δείγματος που ήταν αρνητικό ή κράτησε ουδέτερη στάση (Διάγραμμα 12, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

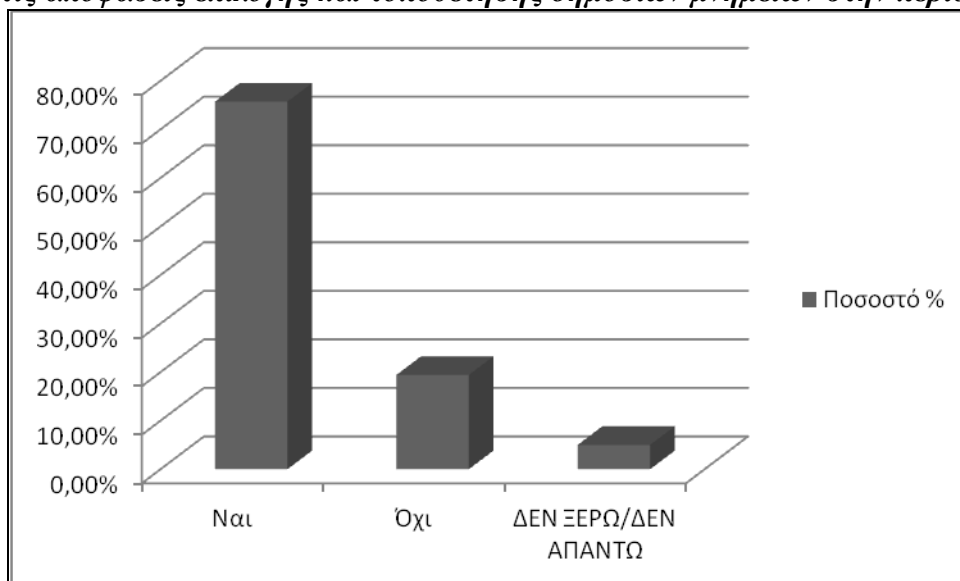
Διάγραμμα 12: η αναγκαιότητα παρουσίας των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς

Ερωτήσεις 12-13: Θα θέλατε να έχετε λόγο στη λήψη των αποφάσεων για την επιλογή και την τοποθέτησή του στο χώρο που σας περιβάλλει; Αν ναι, με ποιον τρόπο;

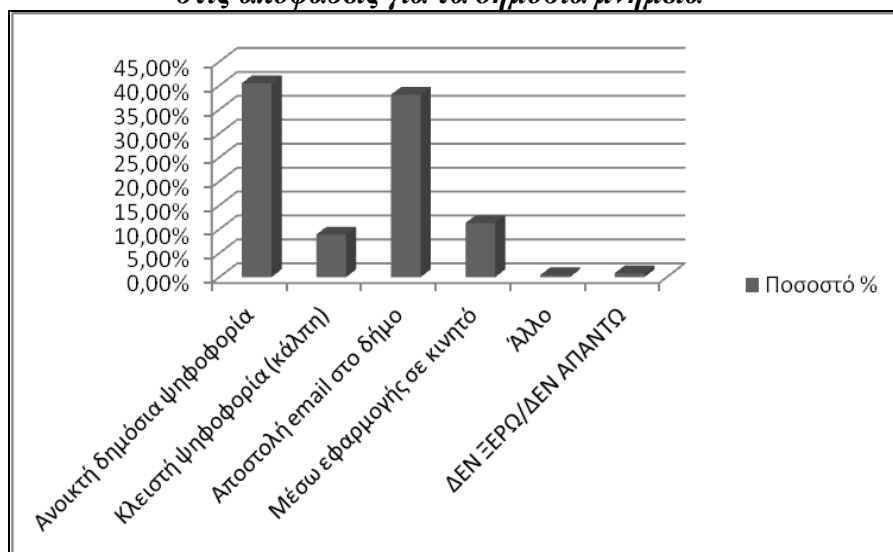
Σε ότι αφορά την ερώτηση σχετικά με τη δυνατότητα συμμετοχής των κατοίκων στις αποφάσεις για την επιλογή και την τοποθέτηση μνημείων στην περιοχή τους, οι περισσότεροι απάντησαν ότι θα ήθελαν να έχουν λόγο και να ακούγεται και η δική τους φωνή, σε ποσοστό 75,7% (258 άτομα). Αρνητική ή ουδέτερη στάση, εκφράζει το 24,4% (83 άτομα) του συνολικού δείγματος (Διάγραμμα 13, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 13: ο βαθμός συμμετοχής του δείγματος στις αποφάσεις επιλογής και τοποθέτησης δημόσιων μνημείων στην περιοχή

Σχετικά με τον τρόπο συμμετοχής, τα μεγαλύτερα ποσοστά δόθηκαν στις απαντήσεις για ανοικτή δημόσια ψηφοφορία και αποστολή email στο δήμο, σε ποσοστό 40,5% (104 άτομα) και 38,1% (98 άτομα) αντίστοιχα. Ακολουθούν, η συμμετοχή μέσω εφαρμογής σε κινητό (11,3%, 29 άτομα), η κλειστή ψηφοφορία (8,9%, 23 άτομα), ενώ αμελητέα είναι τα ποσοστά για τις κατηγορίες «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» (0,8%, 2 άτομα) και «Άλλο» (0,4%, 1 άτομο) (Διάγραμμα 14, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

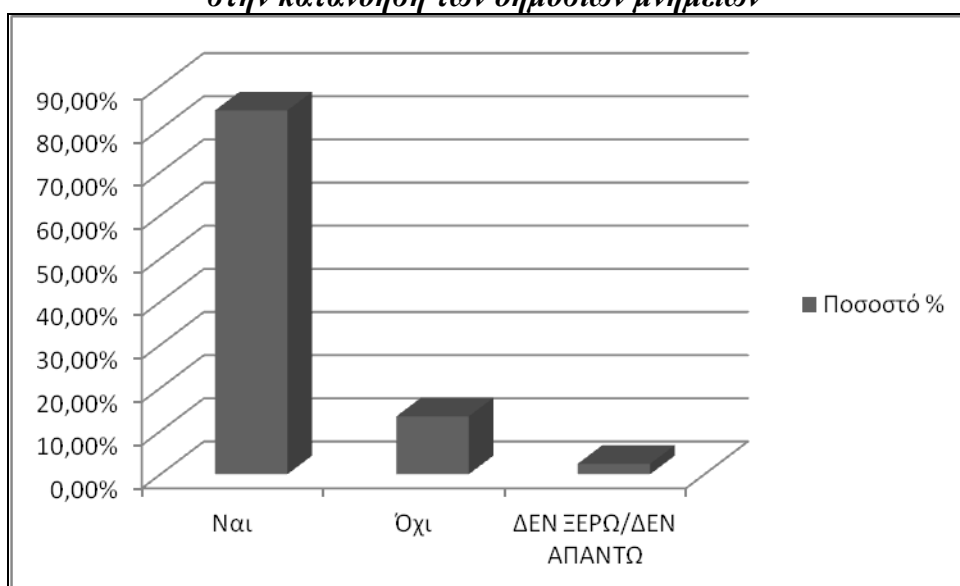
Διάγραμμα 14: ο τρόπος συμμετοχής του δείγματος στις αποφάσεις για τα δημόσια μνημεία

Ερώτηση 14: Αναφορικά με τα μηνύματα (μορφή, περιεχόμενο-συμβολισμοί) που ένα μνημείο ενσωματώνει, αφιερώνετε γενικά χρόνο στην κατανόησή τους;

Η ερώτηση τέθηκε προκειμένου να εκτιμηθεί ο βαθμός αφιέρωσης χρόνου του δείγματος στην κατανόηση των δημόσιων μνημείων. Εδώ, διαφαίνεται ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό του 84,3%, οι κάτοικοι του δήμου αφιερώνουν χρόνο στην κατανόηση γλυπτών που εκτίθενται σε δημόσιους χώρους. Αυτό σημαίνει απλά ότι οι ίδιοι πλησιάζουν τα μνημεία, τα περιεργάζονται, διαβάζουν τις επιγραφές τους, με έναν τρόπο «επικοινωνούν» μαζί τους, έτσι ώστε να μπορέσουν να αποκωδικοποιήσουν τις όποιες αξίες και μηνύματα, τα ίδια φέρουν. Συνολικά το ποσοστό όσων απάντησαν ότι δεν αφιερώνουν χρόνο στα γλυπτά ή θέλησαν να κρατήσουν ουδέτερη στάση, αγγίζει το 15,8% (53 άτομα) (Διάγραμμα 15, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 15: ο βαθμός αφιέρωσης χρόνου του δείγματος στην κατανόηση των δημόσιων μνημείων

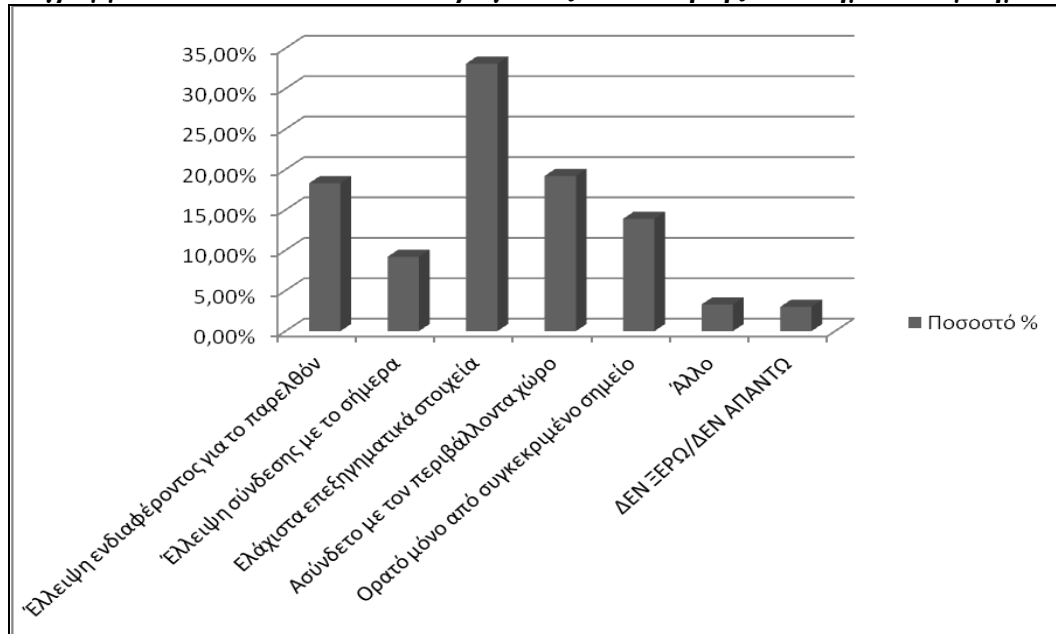
Ερώτηση 15: Τι αποτελεί για εσάς ανασταλτικό παράγοντα στη συνολική κατανόηση ενός μνημείου;

Η ερώτηση τέθηκε προκειμένου να εκτιμηθούν οι παράγοντες εκείνοι που λειτουργούν ανασταλτικά στο βαθμό συνολικής κατανόησης των δημόσιων μνημείων. Το μεγαλύτερο ποσοστό του 33,1% (112 άτομα) του δείγματος, δηλαδή ο ένας στους τρεις καταγράφει, ως ανασταλτικό παράγοντα ερμηνείας των μνημείων, τα ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία που τα ίδια φέρουν. Ακολουθούν, οι απαντήσεις ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο, έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν, ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο και έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα, σε ποσοστό 19,2% (65 άτομα), 18,3% (62 άτομα), 13,9% (47 άτομα) και 9,2% (31 άτομα) αντίστοιχα. Ενδιαφέρον στοιχείο παρουσιάζει το σημαντικό ποσοστό του 33,1% που προκύπτει από την ομαδοποίηση των απαντήσεων που αφορούν τον περιβάλλοντα χώρο τοποθέτησης ενός γλυπτού.

Με άλλα λόγια, ο ένας στους τρεις του δείγματος θεωρεί ότι το δημόσιο έργο τέχνης πρέπει να εντάσσεται αρμονικά στον περιβάλλοντα αστικό και αρχιτεκτονικό χώρο, έτσι ώστε να μπορεί να ανοίξει μια διαδικασία δημιουργικού διαλόγου με τους θεατές, επιτρέποντάς τους μια πληθώρα ερμηνειών. Με αυτό τον τρόπο, ο πολιτισμός γίνεται κτήμα όλων, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην άρση κάθε πολιτιστικής και κοινωνικής ανισότητας. Τέλος, τα μικρότερα ποσοστά εμφανίζουν οι κατηγορίες «Άλλο» και «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ», σε ποσοστό 3,3% (11 άτομα) και 3,0% (10 άτομα) αντίστοιχα. Να αναφερθεί, τέλος, ότι η πλειονότητα, όσων επέλεξαν την κατηγορία «Άλλο», σημείωσε ως εμπόδιο

κατανόησης ενός γλυπτού την έλλειψη γνώσεων/σχολικής εκπαίδευσης (Διάγραμμα 16, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 16: οι ανασταλτικοί παράγοντες κατανόησης των δημόσιων μνημείων

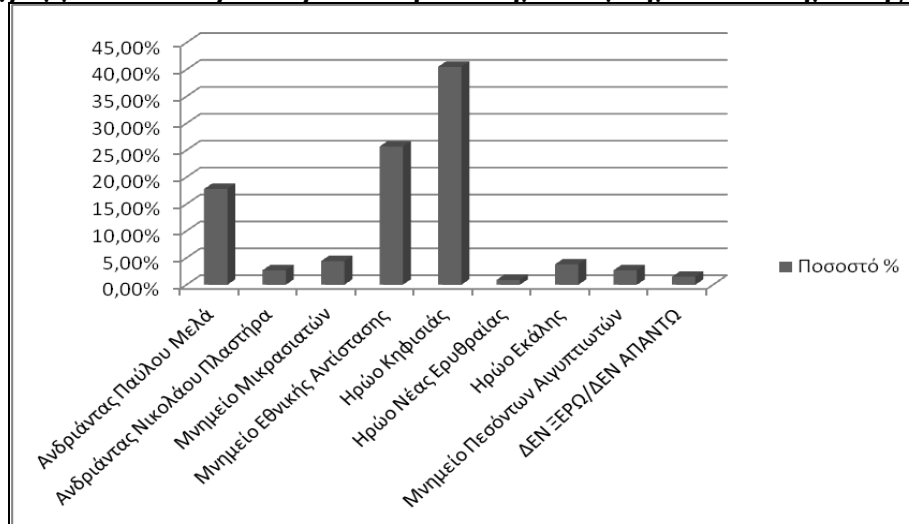
5.1.3. Στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων για τη σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας

Ερωτήσεις 17-18: Ποιο από τα μνημεία θεωρείτε το πιο όμορφο κατά την αισθητική σας; Τι απεικονίζει το μνημείο που επιλέξατε στην προηγούμενη ερώτηση (μορφή, περιεχόμενο-συμβολισμοί);

Οι ερωτήσεις αυτές τέθηκαν προκειμένου να εκτιμηθεί ο βαθμός κατανόησης των κατοίκων του κοινωνικού ρόλου των δημόσιων μνημείων, ως φορέα μηνυμάτων και πολιτισμικών αξιών, καθώς και του βαθμού που τα γλυπτά συνδέονται με την καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου. Η πλειονότητα των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς, σε ποσοστό 40,5% (137 άτομα), θεωρεί ως αισθητικά ωραίο γλυπτό το Ηρώο Κηφισιάς. Ακολουθούν, το Μνημείο Εθνικής Αντίστασης (25,7%, 87 άτομα), ο Ανδριάντας του Παύλου Μελά (17,8%, 60 άτομα), το Μνημείο Μικρασιατών (4,4%, 15 άτομα) και το Ηρώο Εκάλης (3,8%, 13 άτομα). Μικρότερα ποσοστά εμφανίζονται για το Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιακών (2,7%, 9 άτομα), για τον Ανδριάντα του Νικόλαου Πλαστήρα (2,7%, 9 άτομα) και για το Ηρώο Νέας Ερυθραίας (0,9%, 3 άτομα). Το ποσοστό για την κατηγορία «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» είναι αμελητέο και αγγίζει μόλις το 1,5% (5 άτομα). Γενικά, παρατηρείται μια σύνδεση των

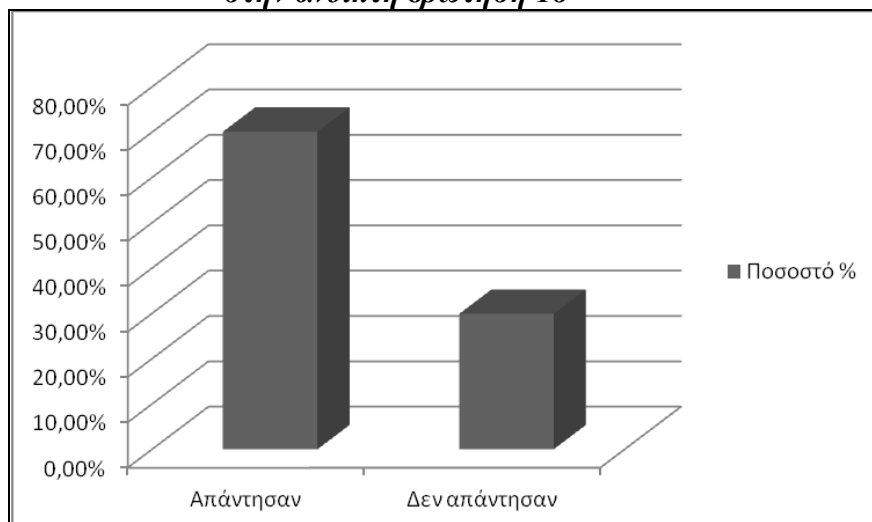
δημόσιων έργων τέχνης με την καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου των κατοίκων της περιοχής, παρόλο που το ποσοστό του δείγματος των ατόμων που αναφέρθηκαν στα συγκεκριμένα μνημεία με καθαρά αισθητικούς όρους, είναι μόλις το 5,9% (14 άτομα) (Διάγραμμα 17, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 17: το ωραιότερο αισθητικά δημόσιο μνημείο στο Δήμο Κηφισιάς

Αναφορικά με το ποσοστό ανταπόκρισης στην ερώτηση για τους συμβολισμούς του δημόσιου μνημείου που επέλεξαν, από τους 341 συμμετέχοντες στην έρευνα, εξέφρασαν την άποψή τους συνολικά 239 άτομα, δηλαδή το 70,1% του δείγματος. Τα υπόλοιπα 102 άτομα είτε δεν απάντησαν είτε απάντησαν ότι δε γνωρίζουν, σε ποσοστό 29,9% (Διάγραμμα 18, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 18: το ποσοστό ανταπόκρισης του δείγματος στην ανοικτή ερώτηση 18

Σχετικά με τις απαντήσεις του δείγματος, το μεγαλύτερο ποσοστό του 37,6% (90 άτομα) δηλώνει τη σύνδεση των μνημείων με τη μνημόνευση στιγμών και προσώπων της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας. Ακολουθούν, οι κατηγορίες εθνικές αξίες/υψηλά ιδανικά και σύνδεση με παρόν/διαχρονικές αξίες, σε ποσοστό 25,1% (60 άτομα) και 16,8% (40 άτομα) αντίστοιχα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομαδοποίηση αυτών των δύο κατηγοριών, βάσει της οποίας προκύπτει το αρκετά σημαντικό ποσοστό του 41,5% (100 άτομα) που φανερώνει ότι σχεδόν οι μισοί του δείγματος, οι οποίοι απάντησαν στην ανοικτή ερώτηση, αναγνωρίζουν τον κοινωνικό ρόλο των δημόσιων μνημείων, ως φορέα μηνυμάτων και πολιτισμικών αξιών.

Μικρότερα ποσοστά δόθηκαν στις κατηγορίες καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου (5,9%, 14 άτομα), προσωπικές μνήμες/συναισθήματα (5,4%, 13 άτομα), σύνδεση με τοπική ιστορία (3,8%, 9 άτομα), κανένας συμβολισμός/απλή αναφορά στη μορφή των γλυπτών (3,3%, 8 άτομα) και διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς (2,1%, 5 άτομα). Εδώ, αξιοσημείωτο είναι ότι αν και το 37,6% συνδέει τα μνημεία με τη μνήμη ιστορικών στιγμών και προσώπων, μόλις το 3,8% αναγνωρίζει και τη σύνδεσή τους με την ιστορία της πόλης της Κηφισιάς (Διάγραμμα 19, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Ενδεικτικά, παρατίθενται για κάθε κατηγορία κάποιες χαρακτηριστικές απαντήσεις/σχόλια για τους συμβολισμούς των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς:

1. Μνημόνευση ιστορικών στιγμών/προσώπων: *«Την ιστορία της καταστροφής του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Τον ξεριζωμό, τη μετανάστευση, τη μετεγκατάσταση, την προκοπή και τη μνήμη, Την ιστορία της Μικράς Ασίας και τα σφάλματα που έγιναν από την ελληνική πολιτεία, Στιγμές ηρωικές της σύγχρονης ιστορίας μας, Το ένδοξο παρελθόν, Τη μεγάλη μορφή του Παύλου Μελά, Ο Παύλος Μελάς ήταν αγωνιστής και ήρωας για το Μακεδονικό Αγώνα, Συμβολίζει τους αγώνες για την απελευθέρωση της Μακεδονίας-μεγάλωσε το έθνος, Τον αγώνα της προηγούμενης γενιάς ενάντια στον κατακτητή, Τον στρατιωτικό-πολιτικό Νικόλαο Πλαστήρα, Ανεγέρθηκε στη Μνήμη των πεσόντων Αιγυπτιωτών Ελλήνων, μεταξύ 1940-1945, Την ιστορική μνήμη, Τη γυναίκα που πρόσφερε στην Εθνική Αντίσταση, Ανταποκρίνεται στον Ανώνυμο Έλληνα, Ιστορία-πόλεμος-ήρωες που σκοτώθηκαν, Την ένοπλη πάλη του λαού ενάντια σε ντόπιους (δοσίλογους) και ξένους κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο».*

2. Εθνικές αξίες/υψηλά ιδανικά: *«Μια πραγματική φάση του ήρωα, έφαγε τη σφαίρα, αλλά τη σημαία δεν την άφησε, Τη θυσία για την Πατρίδα, Εθνικό φρόνημα, Περηφάνια-εθνικό αίσθημα, Ένας στρατιώτης νεκρός στη μάχη, κρατώντας τη σημαία. Αξίζει να πεθάνει κάποιος για την Πατρίδα του, Ηρωισμός-Αυτοθυσία, Αγωνιστικότητα-Αυτοθυσία-Πατριωτισμός, Πεσόντες ήρωες-πατριωτισμός-αλτρουισμός-παραδειγματισμός-ιδανικά, Τα υψηλά ιδανικά και τον αγώνα για την επίτευξή τους, Υπέρβαση θανάτου, Υψηλή καλλιτεχνική απόδοση ενός νέου*

εθελοντή-μαχητή για υψηλό σκοπό, Την αγάπη για την Πατρίδα, Το θάρρος του στρατιώτη που πολέμησε».

3. Σύνδεση με παρόν/διαχρονικές αξίες: «Ο αγώνας για την ελευθερία, Συνδέει τις διαχρονικές αξίες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Σύμβολο ελευθερίας. Σύμβολο αισιοδοξίας, δεδομένης της ματαιοδοξίας και της απαισιοδοξίας, λόγω της κατάστασης του σήμερα στον τόπο που επικρατεί έλλειψη Δημοκρατίας και Ελευθερίας, Διαχρονικό μήνυμα: το κάλλος της νεαρής εθνικής αντίστασης, που δεν γερνά ποτέ, Την Ελευθερία, Τον αγώνα των ανθρώπων ενάντια σε δυνάστες, Το θάνατο νέων παληκαριών που χάνουν τη ζωή τους –για ένα πουκάμισο αδειανό για μια Ελένη– άδικα στο βωμό οικονομικών συμφερόντων και παράλογων μυαλών, Τη γυναίκα και την πολλαπλή προσφορά στις δύσκολες στιγμές και σε όλη τη διάρκεια της ζωής, Ειρήνη, Εκφράζει την έννοια της Δημοκρατίας, Την αυτοθυσία προηγούμενης γενιάς, για να ζούμε σήμερα, όπως ζούμε, Φιλοπατρία, Ήθος-άγνωστες λέξεις σήμερα, Την καθολική συμμετοχή των Ελλήνων σε κάθε ξένη απειλή».

4. Προσωπικές μνήμες/συναισθήματα: «Συγκίνηση, Με συγκινεί και με κάνει να μην ξεχνώ την ιστορία μας και το νόημα της ελευθερίας, Μελαγχολία, Ο Νικόλαος Πλαστήρας βασανίστηκε για εμάς-μιλάει στην ψυχή μου, Αυτά που ακούγαμε από τους γονείς μας-τους προγόνους μου, Μου θυμίζει τον πόλεμο-μνήμες, Την καταγωγή μου, μου θυμίζει τους γονείς μου, Τους προγόνους μου, που έπεσαν στη Μικρά Ασία».

5. Καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου: «Ζωντάνια, κίνηση, εκφραστικότητα, Είναι ζωντανό, παραστατικό, με κίνηση, Είναι φυσικό, έχει κίνηση, σαν μόλις να έχει πέσει, Δυναμισμός-θηλυκότητα, Ωραίο από αισθητικής απόψεως, Ρομαντισμός-ομορφιά-αισθητική, Πρόκειται για σύμπλεγμα, στο οποίο εύκολα αναγνωρίζω το θρήνο. Βγάζει αθωότητα, αλλά και γενναιότητα, Παρ' ότι αισθητικά και πλαστικά το θεωρώ το ωραιότερο όλων, δεν αναγνωρίζω, δυστυχώς, περισσότερα στοιχεία, Επιλογή μνημείου λόγω κίνησης, Ωραία γλυπτική σύνθεση».

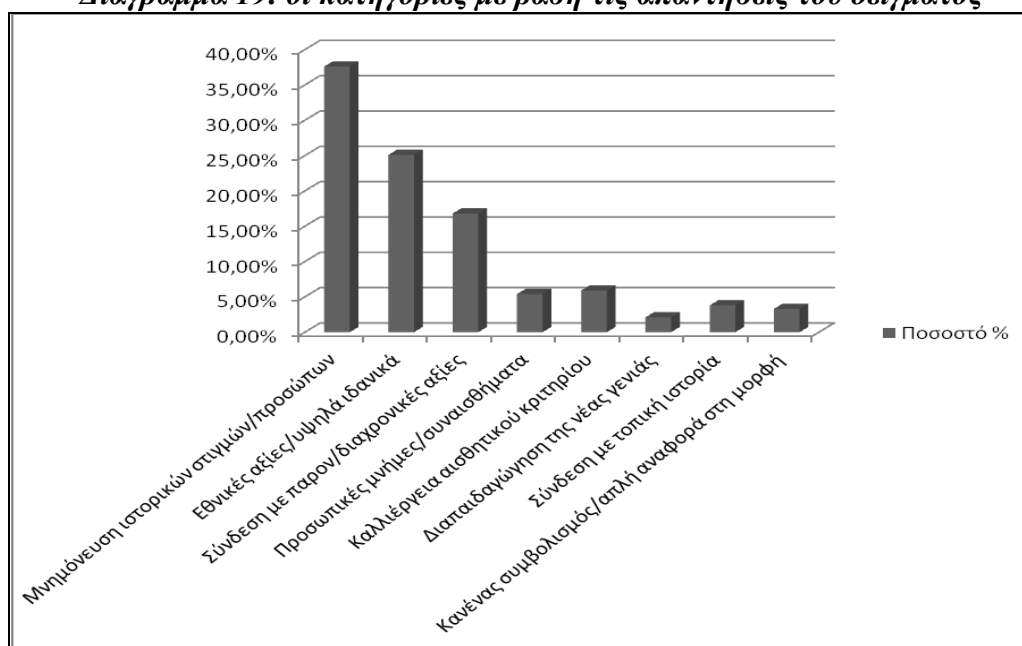
6. Διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς: «Η αξία του Ηρώου για τα παιδιά, Πρόγονοι χαράσσουν το δρόμο των επόμενων γενιών, δίνοντας παράδειγμα ζωντανό, του πώς οφείλει ο πολίτης να διατηρεί και να υπερασπίζεται την πατρίδα του, Μνημείο ιστορικής σημασίας και ενδιαφέροντος για τις μέλλουσες γενιές σε θέματα ιστορικής συλλογικής μνήμης, Αφηγείται την ιστορία των προγόνων, Προφανώς κάποιον ήρωα που έπεσε σε πόλεμο και προς τιμήν του ο γλύπτης έφτιαξε το συγκεκριμένο γλυπτό, για να το βλέπουν οι επόμενες γενιές και να θυμούνται».

7. Σύνδεση με τοπική ιστορία: «Ο Παύλος Μελάς είναι κομμάτι της τοπικής ιστορίας-δύναμη-προσωπικότητα, Τη μορφή του Παύλου Μελά, γιατί εδώ ήταν ο τόπος καταγωγής του, Συμβολίζει το Μακεδονικό Αγώνα και ήταν εθνικός ήρωας της Κηφισιάς, Εις μνήμην πεσόντων

Κηφισιωτών, Την ιστορία των προγόνων μου στην περιοχή, Σύνδεση με το παρελθόν, τις αξίες μας, το σεβασμό μας στις ηθικές αξίες, στους 'Άγραφους νόμους' του δήμου μας».

8. Κανέναν Συμβολισμό/απλή αναφορά στη μορφή των γλυπτών: «Μια γυναίκα γονατισμένη, κοιτάζοντας λοξά, μια γυναίκα, Ανθρωποκεντρικό μνημείο, Ηρώα πολέμου, Απεικονίζεται – μάλλον– η μυθική Εκάλη (η γριούλα που προσέφερε στέγη στο Θησέα εν τω μέσω σφοδρής καταγίδας, η οποία θυσίασε στους θεούς, ώστε να πετύχει το εγχείρημα του Θησέα –έπρεπε να σκοτώσει ένα άγριο ταύρο). Επίσης ένα περιστέρι ετοιμάζεται να πετάξει από τα χέρια της, Υποθέτω ότι απεικονίζει μία από τις μοίρες-Επιτύμβια στήλη».

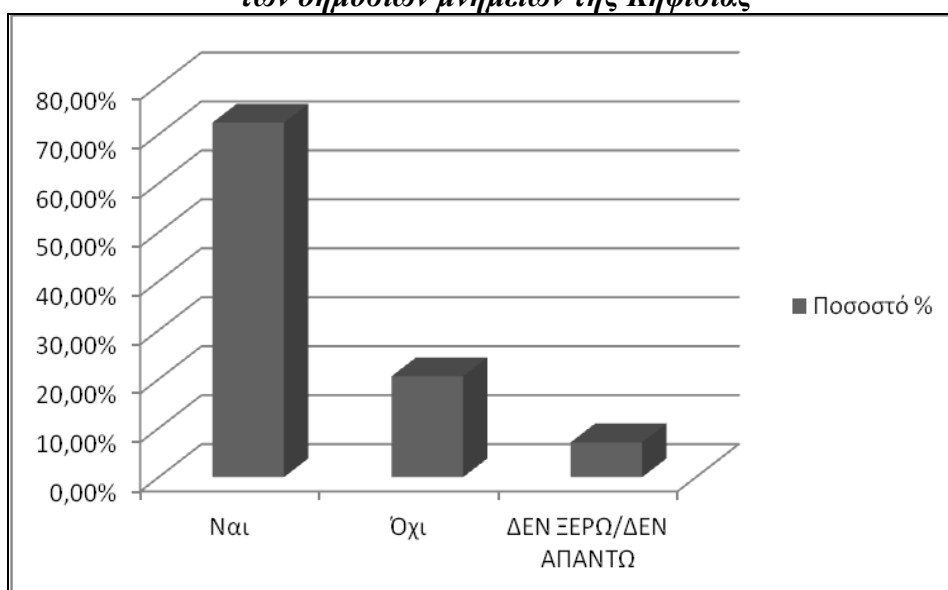
Διάγραμμα 19: οι κατηγορίες με βάση τις απαντήσεις του δείγματος

Ερωτήσεις 19-20: Κατανοείτε τα παραπάνω μνημεία στο σύνολό τους σε ποια ιστορική περίοδο αναφέρονται; Μπορείτε να τα συνδέσετε με όψεις της ιστορίας της πόλης της Κηφισιάς για τη χρονική περίοδο που αυτά αποτυπώνουν;

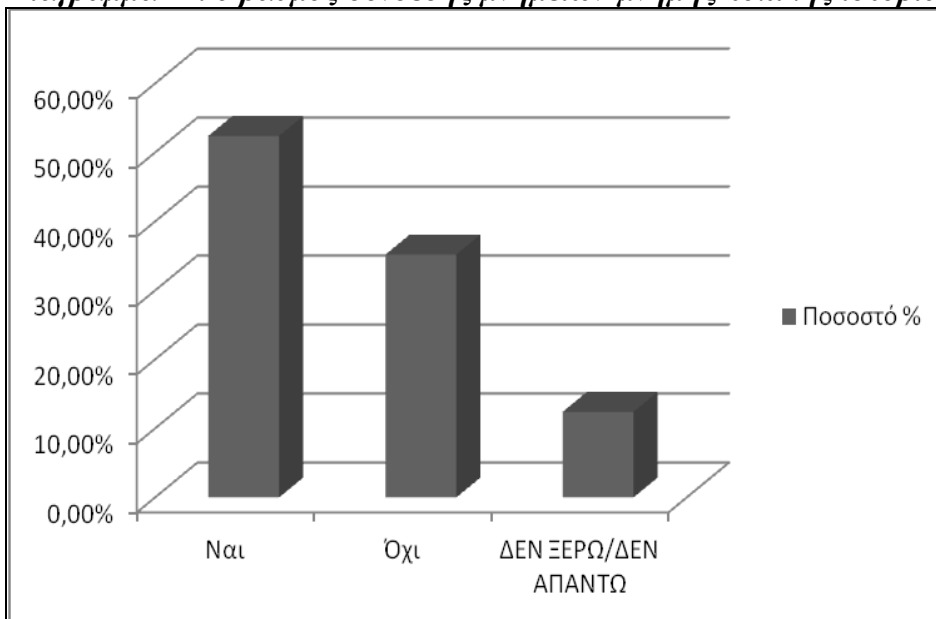
Οι ερωτήσεις αυτές τέθηκαν προκειμένου να εκτιμηθεί κατά πόσο η δημόσια γλυπτική συμβάλλει στη διατήρηση συλλογικής ιστορικής μνήμης των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς, μέσω της σύνδεσης των μνημείων με τη μνήμη και την τοπική ιστορία. Συγκεκριμένα, για την ερώτηση 19, διαφαίνεται ότι το 72,4% (246 άτομα) του δείγματος κατανοεί τα δημόσια μνημεία της περιοχής, σε ποια ιστορική περίοδο αναφέρονται. Αντιθέτως, το αθροιστικό ποσοστό, εκείνων που απάντησαν αρνητικά ή κράτησαν ουδέτερη στάση, αγγίζει το 27,7% (94 άτομα) (Διάγραμμα 20, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 20: ο βαθμός κατανόησης της ιστορικής περιόδου των δημόσιων μνημείων της Κηφισιάς

Σε ότι αφορά τα αποτελέσματα για την ερώτηση 20 σχετικά με τη σύνδεση των μνημείων με την ιστορία της Κηφισιάς, παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την προηγούμενη ερώτηση. Συγκεκριμένα, το πλειοψηφικό ποσοστό που απαντά θετικά στην κατανόηση της σύνδεσης μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας, αγγίζει το 52,4% (177 άτομα). Αντιθέτως, το αθροιστικό ποσοστό, όλων όσων δεν κατανοούν την ύπαρξη σύνδεσης ή κρατάνε ουδέτερη στάση, φτάνει το 47,6% (161 άτομα). Αυτό συνεπάγεται ότι το δείγμα των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα, μοιράστηκε ανάμεσα σε εκείνους που συνδέουν τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς με την ιστορία της και σε εκείνους που δεν μπορούν να τα συνδέσουν. Επομένως, το ποσοστό του 52,4% επιτρέπει οριακά τη σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με τη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης του δείγματος των κατοίκων της Κηφισιάς (Διάγραμμα 21, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 21: ο βαθμός σύνδεσης μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας

5.1.4. Στάσεις και αντιλήψεις των κατοίκων για τα οφέλη ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στην περιοχή

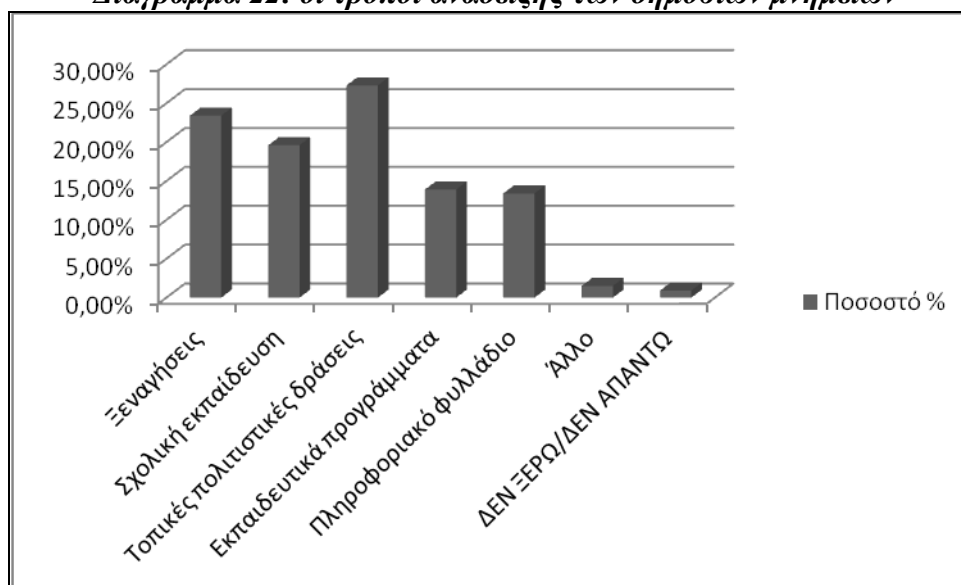
Ερωτήσεις 21-22: Πώς θα μπορούσαν τα συγκεκριμένα μνημεία να συμβάλουν στην καλλιέργεια του ενδιαφέροντός σας για την τοπική ιστορία; Τι θα αποτελούσε εμπόδιο στην επιθυμία σας για παρακολούθηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στο χώρο των μνημείων;

Οι ερωτήσεις αυτές τέθηκαν προκειμένου να εκτιμηθούν για το σύνολο του δείγματος, αφενός οι τρόποι που θα μπορούσαν τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς να διαδραματίσουν παιδευτικό ρόλο και να κινήσουν το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για την ενασχόληση τους με την τοπική ιστορία, και αφετέρου τα εμπόδια συμμετοχής σε εκπαιδευτικά προγράμματα στο χώρο των μνημείων. Με βάση τον πίνακα συχνοτήτων για την ερώτηση 21, διαφαίνεται μια ισότιμη κατανομή στα ποσοστά των επιμέρους υποκατηγοριών της μεταβλητής. Συγκεκριμένα, τα δημόσια μνημεία θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν το ενδιαφέρον των κατοίκων για την τοπική τους ιστορία, με την υλοποίηση – από το δήμο ή από ιδιωτικούς φορείς– τοπικών πολιτιστικών δράσεων και ξεναγήσεων με σκοπό την προσέγγιση και κατανόηση της ιστορίας της περιοχής, σε ποσοστό 27,3% (92 άτομα) και 23,4% (79 άτομα) αντίστοιχα.

Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι, αν και το δείγμα αποτελείται από ενήλικες, ηλικίας 18+, στη σχολική εκπαίδευση δόθηκε το ποσοστό του 19,6% (66 άτομα), το οποίο και καταδεικνύει το σημαντικό ρόλο που καλείται να παίζει το σχολείο στην

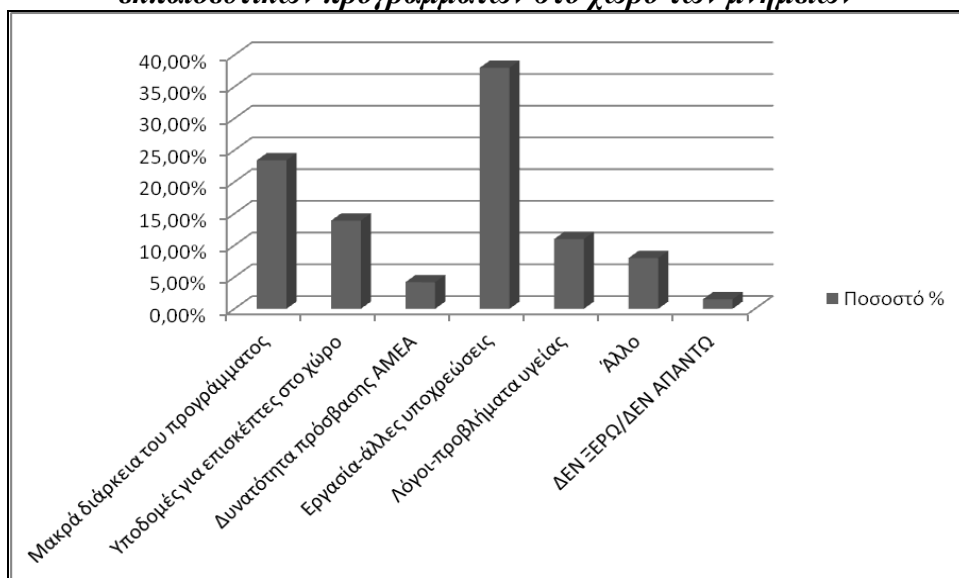
ευαισθητοποίηση των μαθητών για τα μνημεία του τόπου τους και στην ανάπτυξη μιας βιωματικής σχέσης με το παρελθόν, έτσι ώστε οι ίδιοι, ως αυριανοί πολίτες, να χαίρονται την παρουσία των δημόσιων μνημείων στο περιβάλλον και να κατανοούν το ρόλο και την αναγκαιότητα ύπαρξής τους. Μικρότερα ποσοστά δόθηκαν στις απαντήσεις εκπαιδευτικά προγράμματα (13,9%, 47 άτομα) και πληροφοριακό φυλλάδιο (13,4%, 45 άτομα), ενώ αμελητέα είναι τα ποσοστά στις κατηγορίες «Άλλο» (1,5%, 5 άτομα) και «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» (0,9%, 3 άτομα) (Διάγραμμα 22, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 22: οι τρόποι ανάδειξης των δημόσιων μνημείων

Σε ότι αφορά την ερώτηση 22 σχετικά με τις δυσκολίες συμμετοχής σε εκπαιδευτικά προγράμματα στο χώρο των μνημείων, τα μεγαλύτερα ποσοστά εμφανίζονται στις κατηγορίες εργασία-άλλες υποχρεώσεις, μακρά διάρκεια του προγράμματος και υποδομές για επισκέπτες στο χώρο, σε ποσοστό 38,0% (128 άτομα), 23,4% (79 άτομα) και 13,9% (47 άτομα) αντίστοιχα. Ακολουθούν, λόγοι-προβλήματα υγείας (11%, 37 άτομα), «Άλλο» (8,0%, 27 άτομα), δυνατότητα πρόσβασης ΑΜΕΑ (4,2%, 14 άτομα) και «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» (1,5%, 5 άτομα). Σημαντικό να αναφερθεί ότι η πλειονότητα, εκείνων που επέλεξαν την κατηγορία «Άλλο», απάντησε καμία δυσκολία στην επιθυμία παρακολούθησης ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στο χώρο τοποθέτησης των γλυπτών (Διάγραμμα 23, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

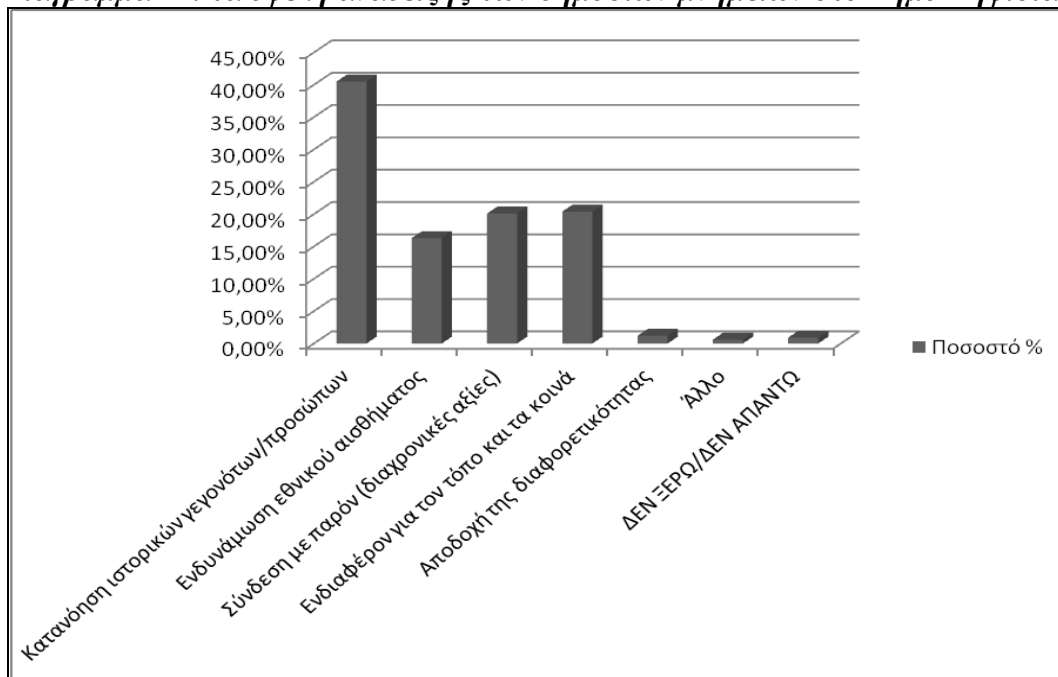
Διάγραμμα 23: οι δυσκολίες παρακολούθησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο χώρο των μνημείων

Ερώτηση 23: Ποιο θεωρείτε τελικά το όφελος της ανάδειξης των προαναφερθέντων μνημείων στον τόπο σας;

Σε ότι αφορά τα οφέλη της ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς, οι συμμετέχοντες επέλεξαν, με το μεγάλο ποσοστό του 40,5% (137 άτομα), την κατανόηση ιστορικών γεγονότων και προσώπων του τόπου. Με άλλα λόγια, η ανάδειξη και αξιοποίηση των μνημείων της περιοχής, μπορεί να συμβάλει στη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης των κατοίκων και, επομένως, στη σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας. Σημαντικά, επίσης, ποσοστά δίνονται και στις απαντήσεις που αφορούν το ενδιαφέρον για τον τόπο και τα κοινά (20,4%, 69 άτομα), τη σύνδεση των μνημείων με το παρόν (20,1%, 68 άτομα) και την ενδυνάμωση εθνικού αισθήματος (16,3%, 55 άτομα). Το μικρό ποσοστό του 2,7% (9 άτομα), συγκεντρώνουν συνολικά οι κατηγορίες αποδοχή της διαφορετικότητας, «ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ» και «Άλλο» (Διάγραμμα 24, βάσει του πίνακα συχνοτήτων).

Διάγραμμα 24: τα οφέλη ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς

5.2. Επαγωγική Στατιστική-Έλεγχοι Ανεξαρτησίας

Για τον εντοπισμό στατιστικά σημαντικών διαφορών μεταξύ των ερωτώμενων, η ερευνήτρια προχώρησε σε έλεγχο των υποθέσεων και σε συσχετίσεις ως προς το βαθμό επίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, μόνιμη διαμονή, έτη κατοίκησης στην περιοχή), στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς αναφορικά με τα δημόσια μνημεία (ερωτήσεις 14, 15, 18, 19, 20). Οι έλεγχοι των υποθέσεων και οι συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών με σκοπό τη μέτρηση του βαθμού συμμεταβλητότητας, έγιναν με τη χρήση του στατιστικού κριτηρίου χ^2 (chi-square test). Ως ελάχιστο επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας, τέθηκε το $P\text{-value}=0,05$.

Σημαντικό να αναφερθεί ότι για να είναι το αποτέλεσμα του test χ^2 έγκυρο, θα πρέπει το ποσοστό που δίνεται στην παρένθεση της υποσημείωσης κάτω από τον πίνακα 'chi-square test' να μην υπερβαίνει το 25%. Με δεδομένο αυτό, η ερευνήτρια προχώρησε σε ομαδοποίηση των υποκατηγοριών στις υπό εξέταση μεταβλητές. Συγκεκριμένα, στη μεταβλητή ηλικία οι επιμέρους ομάδες κατηγοριοποιούνται στους νέους 18-40, στη μέση ηλικία 41-60 και στους ηλικιωμένους 61+. Οι υποκατηγορίες της μεταβλητής εκπαίδευση ομαδοποιήθηκαν σε εκείνους που έχουν υψηλή μόρφωση (απόφοιτοι ΑΕΙ, απόφοιτοι ΤΕΙ, κάτοχοι μεταπτυχιακού, κάτοχοι διδακτορικού), και σε εκείνους με χαμηλή μόρφωση (απόφοιτοι δημοτικού, απόφοιτοι γυμνασίου, απόφοιτοι λυκείου), ενώ το ποσοστό της κατηγορίας 'Άλλο', δε συμπεριλήφθηκε. Οι μεταβλητές μόνιμη διαμονή και έτη κατοίκησης

στην περιοχή παρέμειναν ίδιες. Όσον αφορά τις ερωτήσεις 14, 19 και 20, η απάντηση 'ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ' συγχωνεύτηκε στην υποκατηγορία 'Όχι' καθώς το ποσοστό που έδινε, δεν ήταν αμελητέο. Στην ερώτηση 15 παρέμειναν οι πέντε βασικές υποκατηγορίες, αλλά δε συμπεριλήφθησαν οι απαντήσεις 'Άλλο' και 'ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ', ενώ, τέλος, στην ερώτηση 18 οι τρεις τελευταίες υποκατηγορίες ('διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς', 'σύνδεση με τοπική ιστορία', 'κανένας συμβολισμός/απλή αναφορά στη μορφή των γλυπτών') συγχωνεύτηκαν σε μία καθώς το ποσοστό για κάθε μία από αυτές, ήταν κάτω από 5%.

Αρχικά, ο έλεγχος χ^2 (chi-square test) εφαρμόστηκε για να δείξει το βαθμό συσχέτισης της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι η ηλικία του δείγματος, με την εξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή τις δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στις ερωτήσεις 14, 15, 18, 19 και 20 του ερωτηματολογίου. Οι ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν είναι οι ακόλουθες:

Μηδενική υπόθεση (H0): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) δε διαφοροποιούνται σε σχέση με την ηλικία.

Εναλλακτική υπόθεση (H1): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) διαφοροποιούνται σε σχέση με την ηλικία.

Ο έλεγχος ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο μεταβλητών, δηλαδή της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι η ηλικία και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων στην ερώτηση 15, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,001 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η ηλικία σχετίζεται με τους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην αποκωδικοποίηση και ερμηνεία ενός μνημείου (Πίνακας 1).

Συγκεκριμένα, τα άτομα που ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες 18-40 και 41-60 δηλώνουν, σε ποσοστό 41,7% (25 άτομα) και 41,9% (54 άτομα) αντίστοιχα, ως το σημαντικότερο ανασταλτικό παράγοντα στη συνολική κατανόηση ενός μνημείου τα ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία που το ίδιο φέρει. Αντιθέτως, τα άτομα ηλικίας 61+ δίνουν στην παραπάνω υποκατηγορία ποσοστό 25,8% (33 άτομα). Αυτό θα μπορούσε να εξηγηθεί, αν σκεφτούμε ότι οι μνήμες γι' αυτούς τους ανθρώπους είναι ακόμη ζωντανές τουλάχιστον για την περίοδο του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Ως εκ τούτου, και η απλή παρουσία αυτών των μνημείων στο δημόσιο χώρο, χωρίς, δηλαδή, τη χρήση πολλών επεξηγηματικών στοιχείων, μπορεί να

αποτελέσει για τους ηλικιωμένους σύνδεσμο με το παρελθόν και τις αναμνήσεις, ευχάριστες ή δυσάρεστες, των παιδικών χρόνων, μετατρέποντας τα μνημεία σε ζωντανά κομμάτια της ίδιας τους της ζωής.

Η παραπάνω διαπίστωση εξηγεί σε ένα βαθμό και το πολύ χαμηλό ποσοστό του 7,8% (10 άτομα) που δόθηκε από την ηλικιακή ομάδα 61+ στην υποκατηγορία 'έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα', ως ανασταλτικού παράγοντα κατανόησης ενός μνημείου, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τους νέους ηλικίας 18-40 αγγίζει το 16,7% (10 άτομα). Άλλωστε, η επιλογή και τοποθέτηση δημόσιων μνημείων σε μια περιοχή έχει την αποστολή να διατηρήσει την ιστορική μνήμη και την ταυτότητα των κατοίκων της. Μιας ταυτότητας –που μέχρι σήμερα– τουλάχιστον για τους μεγαλύτερους ανθρώπους μπορεί να αποτελεί ζωτικό κομμάτι της ίδιας τους της ύπαρξης, κρίνοντας και από το σχόλιο της κ. Αντωνίας Μπομπάκου (2016), σχετικά με το ρόλο και την αναγκαιότητα παρουσίας του Μνημείου Μικρασιατών στην ομώνυμη πλατεία στη Νέα Ερυθραία: *«Πρόσφατα είδαμε στη Συρία τόσα μνημεία που καταστράφηκαν για να σβηστεί η ιστορία του λαού. Ισοπέδωση του πολιτισμού, των αξιών, του λαού. Αν καταστραφεί και αυτό (το Μνημείο Μικρασιατών) δε θα θυμίζει τίποτα από τη Μικρά Ασία»*.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο, είναι ότι τα μικρότερα ποσοστά για τις ομάδες 18-40 (8,3%, 5 άτομα) και 41-60 (9,3%, 12 άτομα) συγκεντρώθηκαν στην υποκατηγορία 'ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο', ενώ οι ερωτώμενοι ηλικίας 61+ έδωσαν στη συγκεκριμένη απάντηση το σημαντικό ποσοστό του 23,4% (30 άτομα). Αυτό ερμηνεύεται, υπό την έννοια ότι τα άτομα αυτά είναι ηλικιωμένοι που ενδεχομένως έχουν προβλήματα όρασης, κινητικά ή άλλου είδους προβλήματα που συνεπάγονται δυσκολία προσέγγισης ενός μνημείου, το οποίο δεν είναι εύκολα ορατό/αντιληπτό στο χώρο τοποθέτησής του. Τέλος, τα ποσοστά των υπόλοιπων υποκατηγοριών ('έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν', 'ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο') κατανέμονται ισομερώς στις επιμέρους ηλικιακές ομάδες.

Πίνακας 1: συσχέτιση ηλικίας & δυσκολίες κατανόησης δημόσιων μνημείων

			Δυσκολίες κατανόησης δημόσιων μνημείων					Σύνολο
			Έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν	Έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα	Ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία	Ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο	Ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο	
Ηλικία	18-40	N	11	10	25	9	5	60
		%	18,3%	16,7%	41,7%	15,0%	8,3%	100,0%
	41-60	N	19	11	54	33	12	129
		%	14,7%	8,5%	41,9%	25,6%	9,3%	100,0%
	61+	N	32	10	33	23	30	128
		%	25,0%	7,8%	25,8%	18,0%	23,4%	100,0%
Σύνολο		N	62	31	112	65	47	317
		%	19,6%	9,8%	35,3%	20,5%	14,8%	100,0%

Όσον αφορά τον έλεγχο ανεξαρτησίας μεταξύ της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι η ηλικία και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στην ερώτηση 18, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,002 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η ηλικία σχετίζεται με την αντίληψη και την αποκωδικοποίηση των συμβολισμών ενός μνημείου (Πίνακας 2). Ειδικότερα, τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα 61+ με το σημαντικό ποσοστό του 29,2% (33 άτομα) συνδέουν τα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς με εθνικές αξίες/υψηλά ιδανικά, ενώ νεαρές ηλικίες (18-40) δίνουν στην ίδια υποκατηγορία το ποσοστό του 13,9% (5 άτομα). Η σύνδεση, δηλαδή, της δημόσιας γλυπτικής με την προβολή καθιερωμένων εθνικών αξιών με σκοπό την έκφραση ευγνωμοσύνης στους αγωνιστές της ελευθερίας και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα, δε γίνεται άμεσα αντιληπτή σε νεότερα άτομα. Αυτό μάλιστα εξηγεί σε ένα βαθμό, γιατί οι τελευταίοι προσεγγίζουν τα υπαίθρια μνημεία ως έργα τέχνης, χρησιμοποιώντας καθαρά αισθητικούς όρους στην ανάγνωση και ερμηνεία τους.

Ειδικότερα, η ηλικιακή ομάδα 18-40 δίνει ποσοστό 13,9% (5 άτομα) στην υποκατηγορία ‘καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου’, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα ηλικίας 41-60 και 61+ είναι 4,4% (4 άτομα) και 4,4% (5 άτομα) αντίστοιχα. Επομένως, οι νεαρότερες ηλικίες, για τις οποίες το παρελθόν είναι κάτι μακρινό και ίσως αδιάφορο, αναγνωρίζουν την καλλιτεχνική διάσταση των συγκεκριμένων μνημείων, ως έργα με σκοπό την καλλιέργεια του αισθητικού κριτηρίου μεταξύ των κατοίκων της περιοχής, και λιγότερο ως έργα με σκοπό να προβάλλουν εθνικές αξίες, να διδάξουν, να φρονηματίσουν εθνικά.

Η υποκατηγορία ‘προσωπικές μνήμες/συναισθήματα’ ήταν αναμενόμενο να αφορά αποκλειστικά άτομα ηλικίας 61+ (10,6%, 12 άτομα), οι οποίοι με κάποιον τρόπο έχουν συνδεθεί είτε προσωπικά είτε μέσω των γονιών τους με γεγονότα της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας, προκαλώντας τους αισθήματα μελαγχολίας, συγκίνησης. Ορισμένες σκέψεις που

κατέγραψαν οι ίδιοι στη θέα της δημόσιας γλυπτικής στην περιοχή τους είναι: *«Συγκίνηση, Με συγκινεί και με κάνει να μην ξεχνώ την ιστορία μας και το νόημα της ελευθερίας, Μελαγχολία, Ο Νικόλαος Πλαστήρας βασανίστηκε για εμάς-μιλάει στην ψυχή μου, Αυτά που ακούγαμε από τους γονείς μας-τους προγόνους μου, Μου θυμίζει τον πόλεμο-μνήμες, Την καταγωγή μου, μου θυμίζει τους γονείς μου, Τους προγόνους μου, που έπεσαν στη Μικρά Ασία».*

Με αυτόν τον τρόπο τα δημόσια μνημεία παύουν να λειτουργούν –τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη ομάδα– απλώς ως αντικείμενα τέχνης ή υλικά αντικείμενα και αναλαμβάνουν ρόλο δρώντων υποκειμένων που αναπτύσσουν διαλεκτική σχέση με τους ανθρώπους, καλώντας τους σε ένα παιχνίδι διαδραστικό και συμμετοχικό. Για να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή τη διαλεκτική σχέση μνημείου-θεατών, ας θυμηθούμε και το περιστατικό, το οποίο έλαβε χώρα το 1952 μπροστά στο Ηρώο Κηφισιάς. Η μικρή τότε Υπατία Βουβούτση – κόρη του Γεώργιου Βουβούτση που έπεσε ηρωικά μαχόμενος στον πόλεμο του 1940– συνειδητοποιώντας για πρώτη φορά το θάνατό του, γονατίζει, αγκαλιάζει και φιλά το ψυχρό –για κάποιους άλλους– μάρμαρο στο σημείο που αναγράφεται το όνομα του πατέρα της. Η συμβολική κίνηση της Υπατίας, μετατρέπει αυτομάτως το άψυχο υλικό σε ζωντανή ανάμνηση του πιο προσφιλούς, για την ίδια, προσώπου, του πατέρα της που δε γνώρισε ποτέ καθώς όταν σκοτώθηκε ήταν μόλις 8 μηνών.

Το ζητούμενο, ωστόσο, είναι η διαλεκτική σχέση μνημείου-θεατών να μην αφορά αποκλειστικά και μόνο άτομα αυτής της ηλικίας, των οποίων οι μνήμες και η οπτική επαφή με τα μνημεία λειτουργούν ως ισχυρός σύνδεσμος με το παρελθόν, αλλά να αφορά συνολικά την κοινωνία (παιδιά, νέους, μεσήλικες, ηλικιωμένους). Αυτή η γόνιμη επαφή με το παρελθόν και την τοπική ιστορία με εφελτήριο τα δημόσια μνημεία της περιοχής, θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω ανάδειξης τους με μορφές οργανωτικής υποστήριξης (σχολική εκπαίδευση, εκπαιδευτικά προγράμματα, τοπικές πολιτιστικές δράσεις, ξεναγήσεις). Άλλωστε, το αθροιστικό ποσοστό του 22,2% (8 άτομα) που δόθηκε από τους νέους ηλικίας 18-40 και για τις τρεις υποκατηγορίες ‘διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς’, ‘σύνδεση με τοπική ιστορία’ και ‘κανένας συμβολισμός/απλή αναφορά στη μορφή των γλυπτών’, επιβεβαιώνει σε ένα βαθμό το παραπάνω συμπέρασμα. Τέλος, τα ποσοστά των υπόλοιπων υποκατηγοριών (‘μνημόνευση ιστορικών στιγμών/προσώπων’, ‘σύνδεση με παρόν/διαχρονικές αξίες’) κατανέμονται ισομερώς στις επιμέρους ηλικιακές ομάδες.

Πίνακας 2: συσχέτιση ηλικίας & συμβολισμών δημόσιων μνημείων

			Συμβολισμοί δημόσιων μνημείων						Σύνολο
			Μνημόνευση σημαντικών ιστορικών στιγμών/ προσώπων	Εθνικές αξίες/ υψηλά ιδανικά	Σύνδεση με παρόν/ διαχρονικές αξίες	Προσωπι κές μνήμες/ συναισθή ματα	Καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου	Διαπαιδαγώγ ηση της νέας γενιάς/ Σύνδεση με τοπική ιστορία/ Κανένας συμβολισμός	
Ηλικία	18-40	N	12	5	6	0	5	8	36
		%	33,3%	13,9%	16,7%	0,0%	13,9%	22,2%	100,0%
	41-60	N	37	22	17	1	4	9	90
		%	41,1%	24,4%	18,9%	1,1%	4,4%	10,0%	100,0%
	61+	N	41	33	17	12	5	5	113
		%	36,3%	29,2%	15,0%	10,6%	4,4%	4,4%	100,0%
Σύνολο		N	90	60	40	13	14	22	239
		%	37,7%	25,1%	16,7%	5,4%	5,9%	9,2%	100,0%

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις ηλικιακές διακυμάνσεις των κατοίκων του δήμου και στις δηλώσεις τους στις ερωτήσεις 14, 19 και 20. Συγκεκριμένα, οι ίδιοι, ανεξαρτήτως ηλικίας, εμφανίζουν παρόμοια στάση αναφορικά με την αφιέρωση χρόνου στα δημόσια μνημεία, με την κατανόηση της ιστορικής περιόδου που αυτά αναφέρονται και με τη σύνδεση των μνημείων με την ιστορία της Κηφισιάς.

Στη συνέχεια, ο έλεγχος χ^2 εφαρμόστηκε για να δείξει το βαθμό συσχέτισης της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι το μορφωτικό επίπεδο του δείγματος, με την εξαρτημένη μεταβλητή που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στις ερωτήσεις 14, 15, 18, 19 και 20 του ερωτηματολογίου. Οι ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν είναι οι ακόλουθες:

Μηδενική υπόθεση (H0): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) δε διαφοροποιούνται σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο.

Εναλλακτική υπόθεση (H1): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) διαφοροποιούνται σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο.

Ο έλεγχος ανεξαρτησίας μεταξύ των δυο μεταβλητών, δηλαδή της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι το μορφωτικό επίπεδο και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι

δηλώσεις των κατοίκων στην ερώτηση 14, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,038 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαίδευση σχετίζεται με την αφιέρωση χρόνου στην κατανόηση ενός μνημείου. Συγκεκριμένα, όσο αυξάνεται το μορφωτικό επίπεδο τόσο αυξάνεται και ο βαθμός αφιέρωσης χρόνου στην προσέγγιση και ερμηνεία ενός δημόσιου μνημείου (Πίνακας 3). Για τα άτομα με υψηλή μόρφωση το ποσοστό θετικών απαντήσεων αγγίζει το 87,7% (171 άτομα), και οι αρνητικές απαντήσεις μόλις το 12,3% (24 άτομα), ενώ για τα άτομα χαμηλής μόρφωσης τα ποσοστά είναι 79,0% (98 άτομα) και 21,0% (26 άτομα) αντίστοιχα.

Πίνακας 3: συσχέτιση εκπαίδευσης & αφιέρωσης χρόνο στα δημόσια μνημεία

			Αφιέρωση χρόνου		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Εκπαίδευση	Χαμηλή μόρφωση	N	98	26	124
		%	79,0%	21,0%	100,0%
	Υψηλή μόρφωση	N	171	24	195
		%	87,7%	12,3%	100,0%
Σύνολο		N	269	50	319
		%	84,3%	15,7%	100,0%

Όσον αφορά τον έλεγχο ανεξαρτησίας μεταξύ της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι το μορφωτικό επίπεδο και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στην ερώτηση 19, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,033 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαίδευση σχετίζεται με την κατανόηση της ιστορικής περιόδου των δημόσιων μνημείων της Κηφισιάς (Πίνακας 4). Ειδικότερα, ένα στα τρία άτομα χωρίς πανεπιστημιακή εκπαίδευση (34,7%, 43 άτομα), δεν μπορεί να κατανοήσει την ιστορική περίοδο, στην οποία τα γλυπτά αναφέρονται, ενώ απάντησε θετικά το 65,3% (81 άτομα). Για την άλλη κατηγορία, το ποσοστό φτάνει το 23,7% (47 άτομα) και 76,3% (151 άτομα) αντίστοιχα.

Πίνακας 4: συσχέτιση εκπαίδευσης & κατανόησης ιστορικής περιόδου

			Κατανόηση ιστορικής περιόδου		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Εκπαίδευση	Χαμηλή μόρφωση	N	81	43	124
		%	65,3%	34,7%	100,0%
	Υψηλή μόρφωση	N	151	47	198
		%	76,3%	23,7%	100,0%
Σύνολο		N	232	90	322
		%	72,0%	28,0%	100,0%

Σε σχέση με τον έλεγχο ανεξαρτησίας μεταξύ της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι το μορφωτικό επίπεδο και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στην ερώτηση 20, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,012 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαίδευση σχετίζεται με τη σύνδεση των δημόσιων μνημείων με την τοπική ιστορία. Ειδικότερα, όσο αυξάνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο αυξάνεται το ποσοστό σύνδεσης των γλυπτών με την τοπική ιστορία και αντίστροφα (Πίνακας 5). Με βάση τις απαντήσεις των αποφοίτων ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, παρατηρείται ότι οι ίδιοι απαντούν θετικά στη σχέση δημόσιας γλυπτικής και τοπικής ιστορίας σε ποσοστό 58,4% (115 άτομα) και αρνητικά σε ποσοστό 41,6% (82 άτομα). Από την άλλη μεριά, η πλειονότητα των ατόμων χαμηλής μόρφωσης απάντησε αρνητικά στη σχέση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σε ποσοστό 56,1% (69 άτομα), όταν το ποσοστό των θετικών απαντήσεων αγγίζει το 43,9% (54 άτομα). Με άλλα λόγια, η διατήρηση συλλογικής ιστορικής μνήμης μεταξύ του δείγματος των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς και άρα η σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό με το μορφωτικό τους επίπεδο.

Πίνακας 5: συσχέτιση εκπαίδευσης & σύνδεσης μνημείων με τοπική ιστορία

			Σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Εκπαίδευση	Χαμηλή μόρφωση	N	54	69	123
		%	43,9%	56,1%	100,0%
	Υψηλή μόρφωση	N	115	82	197
		%	58,4%	41,6%	100,0%
Σύνολο		N	169	151	320
		%	52,8%	47,2%	100,0%

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις εκπαιδευτικές βαθμίδες των κατοίκων του δήμου και στις δηλώσεις τους στις ερωτήσεις 15 και 18. Συγκεκριμένα, οι ίδιοι, ανεξαρτήτως κατηγορίας εκπαίδευσης, εμφανίζουν παρόμοια στάση αναφορικά με τις δυσκολίες αποκωδικοποίησης και ερμηνείας των δημόσιων μνημείων και την κατανόηση των συμβολισμών τους.

Ακολουθώς, ο έλεγχος χ^2 εφαρμόστηκε για να δείξει το βαθμό συσχέτισης της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι η μόνιμη διαμονή του δείγματος, με την εξαρτημένη μεταβλητή που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στις ερωτήσεις 14, 15, 18, 19 και 20 του ερωτηματολογίου. Οι ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν είναι οι ακόλουθες:

Μηδενική υπόθεση (H0): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) δε διαφοροποιούνται σε σχέση με τη μόνιμη διαμονή.

Εναλλακτική υπόθεση (H1): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) διαφοροποιούνται σε σχέση με τη μόνιμη διαμονή.

Ο έλεγχος ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο μεταβλητών, δηλαδή της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι η μόνιμη διαμονή και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων στην ερώτηση 15, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,028 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η μόνιμη διαμονή σχετίζεται με τους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ερμηνεία ενός μνημείου (Πίνακας 6). Συγκεκριμένα, το

40,6% (73 άτομα) των κατοίκων που δεν κατοικούν όλη τους τη ζωή στο δήμο, θεωρεί ότι ένα μνημείο θα πρέπει να φέρει περισσότερα επεξηγηματικά στοιχεία προκειμένου να αποκωδικοποιηθούν τα όποια μηνύματά του, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα που διαμένουν μόνιμα στην περιοχή είναι μικρότερο και φτάνει το 28,5% (39 άτομα). Αυτό εξηγείται υπό την έννοια ότι τα άτομα που διαμένουν αρκετά χρόνια σε μια περιοχή – πιθανότατα– να γνωρίζουν περισσότερο την τοπική ιστορία και ως εκ τούτου να μπορούν να τη συνδέσουν με τα δημόσια μνημεία της, κάτι που τους διαφοροποιεί σημαντικά σε σχέση με εκείνους που διαμένουν στην ίδια περιοχή λιγότερα χρόνια και άρα χρειάζονται περισσότερα στοιχεία να φέρουν τα ίδια τα γλυπτά.

Σημαντικό, επίσης, ποσοστό δίνεται και στην υποκατηγορία ‘ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο’. Τα άτομα που διαμένουν μόνιμα στην περιοχή, σε ποσοστό 20,4% (28 άτομα), θεωρούν σημαντικό παράγοντα προσέγγισης ενός μνημείου, την τοποθέτησή του σε σημείο που να μη μειώνεται η ορατότητα, έτσι ώστε να είναι εύκολα αντιληπτό από όλους. Βέβαιο αυτό, με βάση και τα ποσοστά από τη συσχέτιση ηλικίας και δυσκολίας ερμηνείας ενός γλυπτού, αφορά κυρίως άτομα ηλικίας 61+. Στην παραπάνω υποκατηγορία, τα άτομα που δε διαμένουν όλη τους τη ζωή στην Κηφισιά, δίνουν ένα ποσοστό 10,6% (19 άτομα). Τέλος, τα ποσοστά των υπόλοιπων υποκατηγοριών (‘έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν’, ‘έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα’, ‘ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο’) κατανέμονται ισομερώς στις δύο ομάδες.

Πίνακας 6: συσχέτιση μόνιμης διαμονής & δυσκολίες κατανόησης δημόσιων μνημείων

			Δυσκολίες κατανόησης δημόσιων μνημείων					Σύνολο
			Έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν	Έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα	Ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία	Ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο	Ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο	
Μόνιμη διαμονή	Όχι	N	31	16	73	41	19	180
		%	17,2%	8,9%	40,6%	22,8%	10,6%	100,0%
	Ναι	N	31	15	39	24	28	137
		%	22,6%	10,9%	28,5%	17,5%	20,4%	100,0%
Σύνολο		N	62	31	112	65	47	317
		%	19,6%	9,8%	35,3%	20,5%	14,8%	100,0%

Όσον αφορά τον έλεγχο ανεξαρτησίας μεταξύ της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι το μορφωτικό επίπεδο και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στην ερώτηση 20, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,040 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι η μόνιμη διαμονή σχετίζεται με τη σύνδεση των δημόσιων μνημείων με όψεις της ιστορίας της πόλης της Κηφισιάς (Πίνακας 7). Ειδικότερα, πάνω από το μισό

του ποσοστού των ατόμων που δε διαμένουν μόνιμα στην περιοχή (52,7%, 98 άτομα), δεν μπορεί να κατανοήσει τη σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, ενώ απάντησε θετικά το 47,3% (88 άτομα). Για την άλλη κατηγορία, το ποσοστό φτάνει το 41,4% (63 άτομα) και 58,6% (89 άτομα) αντίστοιχα.

Πίνακας 7: συσχέτιση μόνιμης διαμονής & σύνδεσης μνημείων με τοπική ιστορία

			Σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Μόνιμη διαμονή	Όχι	N	88	98	186
		%	47,3%	52,7%	100,0%
	Ναι	N	89	63	152
		%	58,6%	41,4%	100,0%
Σύνολο		N	177	161	338
		%	52,4%	47,6%	100,0%

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στη μόνιμη διαμονή των κατοίκων του δήμου και στις δηλώσεις τους στις ερωτήσεις 14, 18 και 19. Συγκεκριμένα, οι ίδιοι εμφανίζουν παρόμοια στάση αναφορικά με την αφιέρωση χρόνου στα δημόσια μνημεία, τους συμβολισμούς των γλυπτών και με την κατανόηση της ιστορικής περιόδου που αυτά αναφέρονται.

Τέλος, ο έλεγχος χ^2 εφαρμόστηκε για να δείξει το βαθμό συσχέτισης της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι τα έτη κατοίκησης του δείγματος, με την εξαρτημένη μεταβλητή που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων του δήμου στις ερωτήσεις 14, 15, 18, 19 και 20 του ερωτηματολογίου. Οι ερευνητικές υποθέσεις που διατυπώθηκαν είναι οι ακόλουθες:

Μηδενική υπόθεση (H0): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) δε διαφοροποιούνται σε σχέση με τα έτη κατοίκησης.

Εναλλακτική υπόθεση (H1): Οι αντιλήψεις και στάσεις των κατοίκων για τα δημόσια μνημεία της Κηφισιάς (αφιέρωση χρόνου, ανασταλτικοί παράγοντες ερμηνείας τους, συμβολισμοί, κατανόηση ιστορικής περιόδου, σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία) διαφοροποιούνται σε σχέση με τα έτη κατοίκησης.

Ο έλεγχος ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο μεταβλητών, δηλαδή της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι τα έτη κατοίκησης και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων στην ερώτηση 19, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,028 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι τα έτη κατοίκησης των κατοίκων του δήμου σχετίζονται με την κατανόηση της ιστορικής περιόδου, στην οποία τα μνημεία της Κηφισιάς αναφέρονται. Ειδικότερα, όσο αυξάνονται τα έτη κατοίκησης στην περιοχή τόσο αυξάνεται το ποσοστό των θετικών απαντήσεων και αντίστροφα (Πίνακας 8). Με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, παρατηρείται ότι όσοι κατοικούν < 20 έτη στο Δήμο Κηφισιάς απαντούν θετικά σε ποσοστό 65,3% (62 άτομα) και αρνητικά σε ποσοστό 34,7% (33 άτομα), όταν τα ποσοστά για την άλλη ομάδα είναι 79,6% (74 άτομα) και 20,4% (19 άτομα) αντίστοιχα.

Πίνακας 8: συσχέτιση ετών κατοίκησης & κατανόησης ιστορικής περιόδου

			Κατανόηση ιστορικής περιόδου		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Έτη κατοίκησης	< 20 έτη	N	62	33	95
		%	65,3%	34,7%	100,0%
	≥ 20 έτη	N	74	19	93
		%	79,6%	20,4%	100,0%
Σύνολο		N	136	52	188
		%	72,3%	27,7%	100,0%

Στη συνέχεια, ο έλεγχος ανεξαρτησίας μεταξύ των δύο μεταβλητών, δηλαδή της ανεξάρτητης μεταβλητής που είναι τα έτη κατοίκησης και της εξαρτημένης μεταβλητής που είναι οι δηλώσεις των κατοίκων στην ερώτηση 20, απέρριψε τη μηδενική υπόθεση και έδειξε ότι οι μεταβλητές είναι εξαρτημένες μεταξύ τους σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%, αφού το $P = ,008 < 0,05$. Αυτό σημαίνει ότι τα έτη κατοίκησης των κατοίκων του δήμου σχετίζονται με τη σύνδεση των δημόσιων μνημείων με την ιστορία της Κηφισιάς. Ειδικότερα, όσο αυξάνονται τα έτη κατοίκησης στην περιοχή τόσο αυξάνεται το ποσοστό σύνδεσης των γλυπτών με την τοπική ιστορία και αντίστροφα (Πίνακας 9). Με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, παρατηρείται ότι η πλειονότητα των ατόμων που κατοικεί < 20 έτη στο Δήμο Κηφισιάς, απάντησε αρνητικά στη σχέση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σε ποσοστό 62,4% (58 άτομα), ενώ το ποσοστό των θετικών απαντήσεων αγγίζει το 37,6% (35 άτομα). Τα ποσοστά για την άλλη ομάδα, δηλαδή για εκείνους που κατοικούν ≥ 20 έτη στην περιοχή, είναι 43,0% (40 άτομα) και 57,0% (53 άτομα) αντίστοιχα. Με άλλα λόγια, η διατήρηση

συλλογικής ιστορικής μνήμης μεταξύ του δείγματος των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς και άρα η σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό και με τα έτη κατοίκησης στην περιοχή.

Πίνακας 9: συσχέτιση ετών κατοίκησης & σύνδεσης μνημείων με τοπική ιστορία

			Σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία		Σύνολο
			Ναι	Όχι	
Ετη κατοίκησης	< 20 έτη	N	35	58	93
		%	37,6%	62,4%	100,0%
	≥ 20 έτη	N	53	40	93
		%	57,0%	43,0%	100,0%
Σύνολο		N	88	98	186
		%	47,3%	52,7%	100,0%

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα έτη κατοίκησης του δείγματος στην περιοχή και στις δηλώσεις τους στις ερωτήσεις 14, 15 και 18. Συγκεκριμένα, οι ίδιοι εμφανίζουν παρόμοια στάση αναφορικά με την αφιέρωση χρόνου, τις δυσκολίες κατανόησης και τους συμβολισμούς των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς.

5.3. Συζήτηση των αποτελεσμάτων της έρευνας

Στο κεφάλαιο αυτό, παρατίθενται ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις όπως αυτές προέκυψαν από τη στατιστική ανάλυση των δεδομένων της έρευνας, οι οποίες αφορούν τις στάσεις και τις αντιλήψεις των κατοίκων αναφορικά με τα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς. Ειδικότερα, το δείγμα των 341 ατόμων εκπροσωπείται κυρίως από γυναίκες, σε ποσοστό 59,2%, με το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών να φτάνει το 40,8%. Συνολικά καλύπτονται όλες οι ηλικιακές ομάδες, με ένα προβάδισμα των ηλικιών 41-50 και 71+, ενώ διαφαίνεται ότι το μορφωτικό επίπεδο των ερωτηθέντων είναι υψηλό καθώς οι απόφοιτοι ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης ξεπερνούν το μισό του δείγματος, σε ποσοστό 58,1%.

Επιπλέον, στα δημογραφικά χαρακτηριστικά ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί ότι ο ενεργός πληθυσμός βρίσκεται κάτω από το μισό του συνολικού δείγματος, σε ποσοστό 46,2%. Όσον αφορά τη μόνιμη διαμονή και τα έτη κατοίκησης των ερωτηθέντων στην περιοχή, προέκυψε το σημαντικό ποσοστό του 80% που αντιπροσωπεύει τα άτομα που διαμένουν μεταξύ 20 χρόνια και όλη τους τη ζωή στο δήμο. Με βάση και το ποσοστό του 80%, αναμένει κανείς

την ύπαρξη θετικής συσχέτισης μεταξύ μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας για τους κατοίκους του Δήμου Κηφισιάς.

Στη σχέση δημόσιας τέχνης-κοινού, το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος συνδέει το δημόσιο χώρο με δράσεις πολιτιστικές ή κοινωνικές, σε ποσοστό 56,5%, το οποίο οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην υλοποίηση τοπικών πολιτιστικών ή άλλων δράσεων στην Κηφισιά. Συγκεκριμένα, ο Δήμος Κηφισιάς υλοποιεί πληθώρα πολιτιστικών, αθλητικών ή άλλων δράσεων, τις οποίες επικοινωνεί τόσο μέσα από τον επίσημο ιστότοπο³¹⁶ όσο και με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων, αλλά και έντυπου υλικού (αφίσες, ενημερωτικά/πληροφοριακά φυλλάδια). Οι πολιτιστικές ή άλλες δράσεις του δήμου, οι οποίες απευθύνονται κυρίως σε ενήλικες αλλά και παιδιά, περιλαμβάνουν: μαθήματα καλλιτεχνικής παιδείας, προγράμματα άθλησης, θεατρικές παραστάσεις, φεστιβάλ, μουσικές βραδιές/συναυλίες, κύκλοι διαλέξεων Ελεύθερου Πανεπιστημίου 'Νίκος Αντωνόπουλος', ομιλίες, ημερίδες, εκπαιδευτικές δράσεις, παρουσιάσεις βιβλίων, προβολές ταινιών, εκθέσεις ζωγραφικής/φωτογραφίας, εκδρομές. Στις παραπάνω δράσεις θα πρέπει να συμπεριληφθούν και εκείνες που προσφέρονται από ιδιωτικούς φορείς καθώς και από πολιτιστικούς συλλόγους που δραστηριοποιούνται στο δήμο.

Για τη σημασία της δημόσιας τέχνης στο αστικό περιβάλλον, το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων (30,7%) θεωρεί τη δημόσια τέχνη, ως έναν τρόπο εξωραϊσμού του αστικού τοπίου, μέσω της αναμόρφωσης και αναβάθμισής του δημόσιου χώρου με έργα τέχνης προκειμένου να ανακαταληφθεί από το σύνολο της κοινωνίας και να διαμορφώσει καλύτερες συνθήκες ζωής. Όσον αφορά την αναγκαιότητα επικοινωνίας καλλιτεχνών-κοινωνίας, οι ερωτώμενοι ήταν απολύτως θετικοί σε ποσοστό 89,1%, το οποίο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εναρμόνιση της δημόσιας τέχνης μέσα στο δημόσιο χώρο εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό και από τις ανάγκες του κοινού. Με άλλα λόγια, το μεγάλο ποσοστό του 89,1% επιβεβαιώνει την άποψη ότι μια πραγματική δημόσια τέχνη προϋποθέτει την ενεργό διάδραση των καλλιτεχνών με την κοινωνία και την ελεύθερη πρόσβαση της κοινωνίας στις δεξιότητες και την γνώση που προσφέρει η τέχνη, έτσι ώστε αυτή να είναι σε θέση να λειτουργεί σαν ένα δημοκρατικό μέσο για τους πολίτες και την έκφραση των ιδανικών τους³¹⁷.

Για το ρόλο και την αναγκαιότητα παρουσίας της δημόσιας γλυπτικής με ιστορικές αναφορές μέσα στην πόλη, παρατηρείται μια σύνδεση των γλυπτών με θέματα διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς με αξίες, σε ποσοστό 37,2%. Αυτό σημαίνει ότι οι κάτοικοι του Δήμου Κηφισιάς αναγνωρίζουν τον κοινωνικό ρόλο των δημόσιων μνημείων, ως φορέα

³¹⁶ Βλ. Επίσημος ιστότοπος του Δήμου Κηφισιάς: <http://www.kifissia.gr/main/portal/default>.

³¹⁷ Μπολωνάκη, 2014.

μηνυμάτων και πολιτισμικών αξιών που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Επιπλέον, το πολύ μικρό ποσοστό του 7,4% που δόθηκε στη σύνδεση των δημόσιων μνημείων με τον εξωραϊσμό του αστικού τοπίου, καταδεικνύει ότι η αξία των συγκεκριμένων μνημείων είναι πρώτα ιστορική και έπειτα και συμπτωματικά καλλιτεχνική. Η διαπίστωση αυτή εξηγεί σε ένα βαθμό, γιατί το συντριπτικό ποσοστό του 93,3% του συνολικού δείγματος της έρευνας θεωρεί αναγκαία την παρουσία τέτοιων γλυπτών στην περιοχή, και ως εκ τούτου θα ήθελε να συμμετέχει στις αποφάσεις για την επιλογή και την τοποθέτησή τους σε δημόσιους χώρους του δήμου, σε ποσοστό 75,7%. Σχετικά με τον τρόπο συμμετοχής, τα μεγαλύτερα ποσοστά δόθηκαν στις απαντήσεις για ανοικτή δημόσια ψηφοφορία και αποστολή email στο δήμο, σε ποσοστό 40,5% και 38,1% αντίστοιχα.

Σε σχέση με το βαθμό αφιέρωσης χρόνου στην κατανόηση γλυπτών που εκτίθενται σε δημόσιους χώρους, διαφαίνεται ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό του 84,3% οι κάτοικοι αναπτύσσουν μια διαλεκτική σχέση με τα μνημεία στην προσπάθεια αποκωδικοποίησης και ερμηνείας των μηνυμάτων τους. Ωστόσο, στους σημαντικότερους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στη σχέση μνημείου-θεατών, καταγράφονται τα ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία των γλυπτών και ο περιβάλλον χώρος τοποθέτησής τους. Αναφορικά με τα επεξηγηματικά στοιχεία, αν και οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνωρίζουν τον παιδευτικό ρόλο που καλείται να παίξει η δημόσια γλυπτική, ως μέσο διαπαιδαγώγησης και διατήρησης της ιστορικής μνήμης στις κατοπινές γενιές, ωστόσο, οι ίδιοι, σε ποσοστό 33,1%, θεωρούν ότι δεν αρκεί η απλή θέα των μνημείων στην πόλη με τις λιτές επιγραφές που τα συνοδεύουν να συμβάλει στην κατανόηση της ιστορίας και στην καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης και κρίσης μεταξύ των κατοίκων της.

Παράλληλα, με βάση την ομαδοποίηση των απαντήσεων που αφορούν τον περιβάλλοντα χώρο τοποθέτησης ενός γλυπτού, προκύπτει ότι ο ένας στους τρεις του δείγματος (33,1%) επισημαίνει τη σημαντικότητα αρμονικής ένταξης του δημόσιου έργου τέχνης στον περιβάλλοντα αστικό και αρχιτεκτονικό χώρο. Άλλωστε, η αρμονική ένταξη ενός γλυπτού μέσα στον αστικό ιστό μπορεί να ανοίξει μια διαδικασία δημιουργικού και γόνιμου διαλόγου με τους θεατές, επιτρέποντάς τους μια πληθώρα ερμηνειών, όπου κάθε μία από αυτές είναι σεβαστές καθώς θα αντιπροσωπεύουν την πολυφωνία και τον πλουραλισμό των απόψεων και ιδεών που οφείλει να έχει μια δημοκρατική κοινωνία.

Αναφορικά με τα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς, τα τρία ωραιότερα –από αισθητικής άποψης– μνημεία είναι το Ηρώο Κηφισιάς, σε ποσοστό 40,5%, το Μνημείο Εθνικής Αντίστασης, σε ποσοστό 25,7%, και ο Ανδριάντας Παύλου Μελά, σε ποσοστό 17,8%. Σε ότι αφορά τους συμβολισμούς τους, το μεγαλύτερο ποσοστό του 37,6% δηλώνει

τη σύνδεση των μνημείων με τη μνημόνευση στιγμών και προσώπων της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας. Με άλλα λόγια, οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνωρίζουν το συμβολικό ρόλο των υπαίθριων γλυπτών, ως μέσο διατήρησης της συλλογικής ιστορικής μνήμης μεταξύ των κατοίκων εφόσον τα συγκεκριμένα μνημεία λειτουργούν ως μια ορατή, υλική βάση σχηματοποίησης και συντήρησης της μνήμης, μιας μνήμης που σε κάποιες κοινότητες παραμένει ισχυρή καθώς συνδέεται με τη συγκρότηση και διατήρηση της ταυτότητας τους. Επιπλέον, η ομαδοποίηση των απαντήσεων που αναφέρονται στις αξίες εθνικές ή διαχρονικές που σχετίζονται με τα δημόσια μνημεία, από την οποία ομαδοποίηση προκύπτει το αρκετά σημαντικό ποσοστό του 41,5%, φανερώνει για ακόμη μια φορά την αποστολή των συγκεκριμένων γλυπτών που ήταν η προβολή καθιερωμένων αξιών με σκοπό να διδάξουν τις κατοπινές γενιές. Αυτός ήταν και ο λόγος, όπου από τις απαρχές της εμφάνισης της νεοελληνικής γλυπτικής στο δημόσιο χώρο, δηλαδή από τα μέσα περίπου του 19^ο αι., αναδείχθηκε σε επίσημη τέχνη που επιβάλλεται από μία ισχυρή κοινωνική ομάδα, είναι ιδεολογικά φορτισμένη και αισθητικά συντηρητική.

Στις ερωτήσεις που αφορούν την κατανόηση της ιστορικής περιόδου και την σύνδεση των μνημείων με την τοπική ιστορία, διαφαίνεται ότι το 72,4% του δείγματος κατανοεί την ιστορική περίοδο, στην οποία τα μνημεία του Δήμου Κηφισιάς αναφέρονται, αλλά στη συνέχεια μόνο το 52,4% αντιλαμβάνεται την ύπαρξη σύνδεσης μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας. Επομένως, το πλειοψηφικό ποσοστό του 52,4% επιτρέπει οριακά τη σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με τη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης του δείγματος των κατοίκων της Κηφισιάς. Και αυτή ακριβώς η οριακή σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με τα ζητήματα της συλλογικής ιστορικής μνήμης, φέρνει στο προσκήνιο την αναγκαιότητα ανάδειξης και αξιοποίησης των δημόσιων μνημείων. Ειδικότερα, τα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν το ενδιαφέρον των κατοίκων για την τοπική τους ιστορία, με την υλοποίηση –από το δήμο ή από ιδιωτικούς φορείς– τοπικών πολιτιστικών δράσεων και ξεναγήσεων με σκοπό την προσέγγιση και κατανόηση της ιστορίας της περιοχής, σε ποσοστό 27,3% και 23,4% αντίστοιχα.

Αναφορικά με τους ανασταλτικούς παράγοντες συμμετοχής σε εκπαιδευτικά προγράμματα στο χώρο των μνημείων, τα μεγαλύτερα ποσοστά δίνονται στις κατηγορίες εργασία-άλλες υποχρεώσεις και μακρά διάρκεια του προγράμματος, σε ποσοστό 38,0% και 23,4% αντίστοιχα, ενώ, τέλος, σχετικά με το όφελος από την ανάδειξη των δημόσιων μνημείων στην περιοχή, οι απόψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα συγκλίνουν, σε ποσοστό 40,5%, ως προς την κατανόηση ιστορικών γεγονότων και προσώπων του τόπου. Μάλιστα το

συγκεκριμένο ποσοστό του 40,5% επιβεβαιώνει και την παραπάνω διαπίστωση σχετικά με την αναγκαιότητα ανάδειξης και αξιοποίησης των δημόσιων μνημείων της περιοχής.

Με βάση τις συσχετίσεις ως προς το βαθμό επίδρασης των ανεξάρτητων μεταβλητών (ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, μόνιμη διαμονή, έτη κατοίκησης στην περιοχή), στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς αναφορικά με τα δημόσια μνημεία, προέκυψε στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία και τους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην αποκωδικοποίηση και ερμηνεία ενός γλυπτού. Συγκεκριμένα, τα άτομα που ανήκουν στις ηλικιακές ομάδες 18-40 και 41-60 δηλώνουν, σε ποσοστό 41,7% και 41,9% αντίστοιχα, ως το σημαντικότερο ανασταλτικό παράγοντα στη συνολική κατανόηση ενός μνημείου τα ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία που το ίδιο φέρει. Αντιθέτως, τα άτομα ηλικίας 61+ δίνουν στην παραπάνω υποκατηγορία ποσοστό 25,8%, το οποίο ερμηνεύεται, αν σκεφτούμε ότι οι μνήμες γι' αυτούς τους ανθρώπους είναι ακόμη ζωντανές τουλάχιστον για την περίοδο του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Ως εκ τούτου, και η απλή παρουσία αυτών των μνημείων στο δημόσιο χώρο, χωρίς, δηλαδή, τη χρήση πολλών επεξηγηματικών στοιχείων, μπορεί να αποτελέσει για τους ηλικιωμένους σύνδεσμο με το παρελθόν και τις αναμνήσεις των παιδικών χρόνων, μετατρέποντας τα μνημεία σε ζωντανά κομμάτια της ίδιας τους της ζωής.

Επιπλέον, η ηλικία σχετίζεται με την αντίληψη και την αποκωδικοποίηση των συμβολισμών ενός μνημείου. Ειδικότερα, τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα 61+ με το σημαντικό ποσοστό του 29,2% συνδέουν τα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς με εθνικές αξίες/υψηλά ιδανικά, ενώ νεαρές ηλικίες (18-40) δίνουν στην ίδια υποκατηγορία το ποσοστό του 13,9%. Αυτή, δηλαδή, η σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με την προβολή καθιερωμένων εθνικών αξιών με σκοπό την έκφραση ευγνωμοσύνης στους αγωνιστές της ελευθερίας και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα, δε γίνεται άμεσα αντιληπτή σε νεότερα άτομα, το οποίο και εξηγεί σε ένα βαθμό, γιατί οι τελευταίοι, σε ποσοστό 13,9%, προσεγγίζουν τα υπαίθρια μνημεία ως έργα τέχνης, χρησιμοποιώντας καθαρά αισθητικούς όρους στην ανάγνωση και ερμηνεία τους.

Ενδιαφέροντα συμπεράσματα προκύπτουν και από τη συσχέτιση της εκπαίδευσης του δείγματος με την αφιέρωση χρόνου στην κατανόηση ενός μνημείου, αλλά και με τη σύνδεση μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας. Συγκεκριμένα, όσο αυξάνεται το μορφωτικό επίπεδο τόσο αυξάνεται και ο βαθμός αφιέρωσης χρόνου στην προσέγγιση και ερμηνεία ενός δημόσιου μνημείου. Επιπλέον, παρατηρείται η ύπαρξη μιας διαφοράς 11% στα θετικά ποσοστά κατανόησης της ιστορικής περιόδου μεταξύ των ατόμων με πανεπιστημιακή εκπαίδευση (76,3%), και των ατόμων χωρίς τριτοβάθμια σπουδές (65,3%). Τέλος, όσο

αυξάνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο αυξάνεται και το ποσοστό σύνδεσης των γλυπτών με την τοπική ιστορία και αντίστροφα. Με βάση τις απαντήσεις των αποφοίτων ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, οι ίδιοι απαντούν αρνητικά στη σχέση δημόσιας γλυπτικής και τοπικής ιστορίας σε ποσοστό 41,6%, όταν για τα άτομα χαμηλής μόρφωσης το αντίστοιχο ποσοστό αγγίζει το 56,1%. Με άλλα λόγια, η διατήρηση συλλογικής ιστορικής μνήμης μεταξύ του δείγματος των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς και άρα η σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σχετίζεται σε ένα βαθμό με το μορφωτικό τους επίπεδο. Ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα δύο παραπάνω αρνητικά ποσοστά είναι αρκετά μεγάλα τόσο για τα άτομα με υψηλή μόρφωση όσο και για τα άτομα με χαμηλή μόρφωση καθώς αφορούν το μισό ποσοστό του δείγματος (151 άτομα).

Όσον αφορά τη μόνιμη διαμονή, ο έλεγχος ανεξαρτησίας έδειξε ότι σχετίζεται με τους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στην ερμηνεία ενός μνημείου. Συγκεκριμένα, το 40,6% των κατοίκων που δεν κατοικούν όλη τους τη ζωή στο δήμο, θεωρεί ότι ένα μνημείο θα πρέπει να φέρει περισσότερα επεξηγηματικά στοιχεία προκειμένου να αποκωδικοποιηθούν τα όποια μηνύματά του, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τα άτομα που διαμένουν μόνιμα στην περιοχή είναι μικρότερο και φτάνει το 28,5%. Επιπλέον, υπήρξε σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στη μόνιμη διαμονή και τη σύνδεση των δημόσιων μνημείων με την τοπική ιστορία, καθώς πάνω από το μισό του ποσοστού των ατόμων που δε διαμένουν μόνιμα στην περιοχή (52,7%) δεν κατανοούν τη σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, όταν για την άλλη ομάδα το ποσοστό φτάνει το 41,4%, το οποίο, ωστόσο, είναι εξίσου σημαντικό και φανερώνει την οριακή σύνδεση δημόσιας γλυπτικής και διατήρησης συλλογικής ιστορικής μνήμης των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς.

Την παραπάνω διαπίστωση επιβεβαίωσε και η συσχέτιση ανάμεσα στα έτη κατοίκησης του δείγματος στην περιοχή με την κατανόηση της ιστορικής περιόδου και τη σύνδεση των γλυπτών με την τοπική ιστορία. Ειδικότερα, όσο αυξάνονται τα έτη κατοίκησης στην περιοχή τόσο αυξάνεται το ποσοστό των θετικών απαντήσεων στην κατανόηση της ιστορικής περιόδου και αντίστροφα. Με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, παρατηρείται ότι όσοι κατοικούν < 20 έτη στο Δήμο Κηφισιάς απαντούν θετικά σε ποσοστό 65,3%, όταν γι' αυτούς που κατοικούν ≥ 20 έτη στην περιοχή το ποσοστό είναι 79,6%. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη μιας διαφοράς 14% ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες ομάδες, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα έτη κατοίκησης του δείγματος στην περιοχή συνδέονται με την κατανόηση της ιστορικής περιόδου που τα γλυπτά αναφέρονται. Τέλος, εμφανίζεται σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στα έτη κατοίκησης και τη σύνδεση των μνημείων με την τοπική ιστορία. Με βάση τις απαντήσεις των ερωτηθέντων, παρατηρείται ότι η πλειονότητα των ατόμων που κατοικεί < 20

έτη στο Δήμο Κηφισιάς, απάντησε αρνητικά στη σχέση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σε ποσοστό 62,4%, όταν το αντίστοιχο ποσοστό για εκείνους που κατοικούν ≥ 20 έτη στην περιοχή είναι 43,0%. Με άλλα λόγια, η διατήρηση συλλογικής ιστορικής μνήμης μεταξύ των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς και άρα η σύνδεση μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας, σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό και με τα έτη κατοίκησης στην περιοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις απαρχές της εμφάνισής της, η δημόσια γλυπτική ήταν μια τέχνη οικεία προς το λαό, κυρίως λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της. Αυτός ήταν και ο λόγος που αναδείχθηκε σε επίσημη τέχνη, δηλαδή τέχνη που επιβάλλεται από μία κυρίαρχη κοινωνική τάξη, ως έναν τρόπο νομιμοποίησης της εξουσίας της, και ως έναν τρόπο επιβολής στο κοινό κυρίαρχων ιδεολογικών αξιών και προτύπων. Γι' αυτό και η αξία των δημόσιων μνημείων είναι πρώτα ιστορική και έπειτα και συμπτωματικά καλλιτεχνική, εφόσον βασική αποστολή τους ήταν να διατηρήσουν την ιστορική μνήμη, να προβάλλουν καθιερωμένες αξίες, να διδάξουν, να φρονηματίσουν εθνικά. Η παραπάνω διαπίστωση προέκυψε και μέσα από την ανάλυση των αποτελεσμάτων, όπου οι κάτοικοι του Δήμου Κηφισιάς συνδέουν με πολύ μικρό ποσοστό τα δημόσια μνημεία με τον εξωραϊσμό του αστικού τοπίου.

Ως εκ τούτου, μπορεί να αντιληφθεί κανείς τους λόγους που επιβλήθηκαν συγκεκριμένες κατηγορίες δημόσιων μνημείων, τα οποία –εκτός των άλλων– ανέλαβαν και διακοσμητικό ρόλο, δηλαδή ηρώα, ανδριάντες, προτομές και τα κάθε είδους τιμητικά μνημεία για εθνικούς ευεργέτες, φιλέλληνες, πολιτικούς. Ειδικότερα για τα μνημεία-ηρώα για τους νεκρούς οπλίτες, βασική στόχευση της δημιουργίας τους ήταν να παρηγορήσουν τον πόνο, να δικαιολογήσουν στη μνήμη των ανθρώπων το αίμα, μέσω της έκφρασης ευγνωμοσύνης στους αγωνιστές της ελευθερίας και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα, αναλαμβάνοντας και το ρόλο της διαπαιδαγώγησης των νεότερων γενιών. Δεν είναι τυχαίο ότι στις τελετές αποκαλυπτηρίων των επιλεγέντων δημόσιων μνημείων του Δήμου Κηφισιάς παρευρίσκονταν συνήθως επίσημοι τόσο της τοπικής εξουσίας όσο και της κεντρικής πολιτικής σκηνής, δηλώνοντας έτσι το έμπρακτο ενδιαφέρον τους για την ανέγερση μνημείων μιας επιλεκτικής εθνικής μνήμης, εφόσον μέσω αυτής εξυμνούνται οι ηρωικές νίκες και μνημονεύονται τα τραύματα που υπέστη από τους εχθρούς και υπέφερε γενναία το έθνος.

Με άλλα λόγια, τα μνημεία –που νοσηματοδοτούν συμβολικά το τοπίο–, αποτελούν «σήματα» μιας πόλης και μάρτυρες της ιστορικής διαδρομής ενός τόπου καθώς συνδέονται άρρηκτα με τη μνήμη και το παρελθόν. Το μνημείο αποτελεί μια ορατή, υλική βάση

σχηματοποίησης και συντήρησης της μνήμης, εφόσον οι άνθρωποι αναγνωρίζουν σ' αυτό όψεις του παρελθόντος που μπορεί να αναφέρονται ή όχι στη βιωμένη τους εμπειρία, συμβάλλοντας στην επανένταξη της ατομικής μνήμης στη συλλογική. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, μνημεία και μνημειακοί τόποι αποκτούν μια νέα δυναμική τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και στον καλλιτεχνικό χώρο, καθώς αναδεικνύεται η ικανότητά τους να προσλαμβάνουν ποικίλες αξίες και να ανακαλούν διαφορετικές ιδέες και μνήμες. Αν και προικίζονται, δηλαδή, με συγκεκριμένο περιεχόμενο, το οποίο συνδέεται με το πολιτικο-ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας που τα δημιουργήσε, μπορεί να αποτελέσουν τεκμήρια πάνω στα οποία είναι δυνατόν να ανακατασκευαστούν άλλες ερμηνείες του παρελθόντος. Παράλληλα, θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψιν και την υποκειμενική αντιληπτική ικανότητα των θεατών που σχετίζεται με τις διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές ή και πολιτισμικές προσλαμβάνουσες.

Και οι παραπάνω διαπιστώσεις, αποτέλεσαν το έναυσμα προκειμένου να θέσουμε το εξής εύλογο ερώτημα: σε ποιο βαθμό η δημόσια γλυπτική μιας πόλης συνδέεται με τη διατήρηση συλλογικής ιστορικής μνήμης των σημερινών κατοίκων της, αλλά με ποιον τρόπο θα μπορούσε να συμβάλει η ίδια στην καλλιέργεια του ενδιαφέροντός τους για την τοπική ιστορία; Και γι' αυτήν ακριβώς τη διερεύνηση της σύνδεσης μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας, επιλέχθηκαν συγκεκριμένα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς, με βάση τρία κριτήρια: να είναι τοποθετημένα σε ανοικτούς δημόσιους χώρους που βρίσκονται εντός των γεωγραφικών ορίων του ευρύτερου Δήμου Κηφισιάς-Νέας Ερυθραίας-Εκάλης, να αναφέρονται σε σημαντικά πρόσωπα και γεγονότα που συνδέονται με την ιστορία της πόλης της Κηφισιάς και να αφορούν τη χρονική περίοδο 1900-1945. Ως εκ τούτου, επιλέχθηκαν τα εξής οκτώ δημόσια μνημεία: Ανδριάντας Παύλου Μελά, Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα, Μνημείο Μικρασιατών, Μνημείο Εθνικής Αντίστασης, Ηρώο Κηφισιάς, Ηρώο Νέας Ερυθραίας, Ηρώο Εκάλης, Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών.

Ειδικότερα, διερευνήθηκαν οι στάσεις και οι αντιλήψεις των κατοίκων της Κηφισιάς για τη δημόσια γλυπτική, τη σχέση που αναπτύσσουν οι ίδιοι με τα γλυπτά και τους παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τη μεταξύ τους επικοινωνία, την κατανόηση της συμβολικής λειτουργίας των γλυπτών και τη σύνδεση της με τη μνήμη και την ιστορία, και, τέλος, τους τρόπους που θα μπορούσαν τα μνημεία να διαδραματίσουν παιδευτικό ρόλο και να κινήσουν το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για την ενασχόλησή τους με την τοπική ιστορία.

Στην έρευνα που διεξήχθη το χρονικό διάστημα Φεβρουάριος-Μάρτιος 2016 και στην οποία συμμετείχαν συνολικά 341 άτομα-κάτοικοι του Δήμου Κηφισιάς, ανέδειξε κάποια σημαντικά στοιχεία που αφορούν το ρόλο και τη σημασία παρουσίας της δημόσιας γλυπτικής

καθώς και την αναγκαιότητα αξιοποίησής της σε τοπικό επίπεδο. Ειδικότερα, η έρευνα έδειξε ότι οι κάτοικοι του δήμου σε μεγάλο ποσοστό αναπτύσσουν μια διαλεκτική σχέση με τα μνημεία στην προσπάθεια αποκωδικοποίησης και ερμηνείας των μηνυμάτων τους, ενώ στους σημαντικότερους παράγοντες που λειτουργούν ανασταλτικά στη σχέση μνημείου-θεατών, καταγράφονται τα ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία των γλυπτών και ο περιβάλλον χώρος τοποθέτησής τους.

Αναφορικά με τα επεξηγηματικά στοιχεία, αν και οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνωρίζουν τον παιδευτικό ρόλο που καλείται να παίξει η δημόσια γλυπτική, ως μέσο διαπαιδαγώγησης και διατήρησης της ιστορικής μνήμης στις κατοπινές γενιές, ωστόσο, οι ίδιοι θεωρούν ότι δεν αρκεί μόνο η θέα των μνημείων στην πόλη με τις λιτές επιγραφές που τα συνοδεύουν να συμβάλει στην κατανόηση της ιστορίας και στην καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης και κρίσης μεταξύ των κατοίκων της πόλης. Εξαίρεση αποτελούν τα άτομα τρίτης ηλικίας, για τους οποίους οι μνήμες είναι ακόμη ζωντανές τουλάχιστον για την περίοδο του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Ως εκ τούτου, ακόμη και η απλή παρουσία αυτών των μνημείων στο δημόσιο χώρο, χωρίς δηλαδή τη χρήση πολλών επεξηγηματικών στοιχείων, μπορεί να αποτελέσει για τους ηλικιωμένους σύνδεσμο με το παρελθόν και τις αναμνήσεις των παιδικών τους χρόνων, μετατρέποντας τα μνημεία σε ζωντανά κομμάτια της ίδιας τους της ζωής.

Και αυτές οι έντονες προσωπικές μνήμες που εγείρει η δημόσια γλυπτική –τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα– καθιστούν σαφές ότι τα μνημεία παύουν να αποτελούν απλώς αντικείμενα επιστημονικής γνώσης ιστορικού, αρχαιολογικού ή αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, και πρέπει να προβάλλονται ως δυναμικά πεδία που μετέχουν στο πολιτισμικό γίγνεσθαι και συνδέονται με εμπειρίες, αξίες και μνήμες. Παράλληλα αυτός ο περισσότερο δυναμικός χαρακτήρας των μνημείων επιτρέπει την ύπαρξη διαφορετικών και συχνά αντικρουόμενων νοημάτων και λόγων που αποδίδονται από ένα ετερόκλητο κοινό. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας έδειξε ότι παρόλο που οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν σε σημαντικό βαθμό τη σύνδεση των μνημείων με τη μνημόνευση ιστορικών στιγμών και προσώπων και την προβολή καθιερωμένων ιδεολογικών αξιών και προτύπων, ένα ποσοστό των νέων προσεγγίζουν τα υπαίθρια μνημεία είτε ως έργα τέχνης, χρησιμοποιώντας καθαρά αισθητικούς όρους στην ανάγνωση και ερμηνεία τους, είτε απλά ως υλικά αντικείμενα τοποθετημένα στο χώρο που τους περιβάλλει.

Επιπλέον, επισημαίνεται η σημαντικότητα αρμονικής ένταξης του δημόσιου έργου τέχνης στον περιβάλλοντα αστικό και αρχιτεκτονικό χώρο, έτσι ώστε το γλυπτό μέσα στον αστικό ιστό να μπορεί να ανοίξει μια διαδικασία δημιουργικού και γόνιμου διαλόγου με τους

θεατές, με σκοπό να κερδίσει την εμπιστοσύνη των τελευταίων. Βασική προϋπόθεση αυτού, είναι η επικοινωνία καλλιτεχνών-κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η εναρμόνιση της τέχνης μέσα στο δημόσιο χώρο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό και από το κοινό, καθώς είναι σημαντικό να μην νιώθουν οι άνθρωποι ότι κάτι επιβλήθηκε στο χώρο τους χωρίς σκέψη, χωρίς να ακουστούν οι δικές τους ανάγκες. Το συμπέρασμα αυτό εξηγεί σε σημαντικό βαθμό τη θετική ανταπόκριση των κατοίκων στο ενδεχόμενο συμμετοχής στις αποφάσεις για την επιλογή και τοποθέτηση γλυπτών στην περιοχή.

Αναφορικά με το βαθμό αντίληψης των κατοίκων του δήμου της συμβολικής λειτουργίας των μνημείων και τη σύνδεσή της με τη μνήμη και την ιστορία, παρατηρήθηκε ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνωρίζουν το συμβολικό ρόλο των υπαίθριων γλυπτών, ως μέσο διατήρησης της ιστορικής μνήμης μεταξύ των κατοίκων, εφόσον οι ίδιοι συνδέουν τα μνημεία με πρόσωπα και σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε τόσο από τους σχολιασμούς των συμμετεχόντων για τα δημόσια μνημεία, όσο και από το μεγάλο ποσοστό κατανόησης της ιστορικής περιόδου του συνόλου των γλυπτών.

Ενδεικτικά αναφέρονται κάποια σχόλια των κατοίκων σε σχέση με τους συμβολισμούς των επιλεγέντων δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς: *«Την ιστορία της καταστροφής του Μικρασιατικού Ελληνισμού, Τον ξεριζωμό, τη μετανάστευση, τη μετεγκατάσταση, την προκοπή και τη μνήμη, Στιγμές ηρωικές της σύγχρονης ιστορίας μας, Τη μεγάλη μορφή του Παύλου Μελά, Ο Παύλος Μελάς ήταν αγωνιστής και ήρωας για το Μακεδονικό Αγώνα, Συμβολίζει τους αγώνες για την απελευθέρωση της Μακεδονίας-μεγάλωσε το έθνος, Τον αγώνα της προηγούμενης γενιάς ενάντια στον κατακτητή, Τον στρατιωτικό-πολιτικό Νικόλαο Πλαστήρα, Ανεγέρθηκε στη Μνήμη των πεσόντων Αιγυπτιακών Ελλήνων, μεταξύ 1940-1945, Την ένοπλη πάλη του λαού ενάντια σε ντόπιους (δοσίλογους) και ξένους κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο».*

Ενδιαφέρον στοιχείο αποτέλεσε και η σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με αξίες εθνικές ή διαχρονικές, επιβεβαιώνοντας την αποστολή των συγκεκριμένων γλυπτών που είναι η προβολή καθιερωμένων αξιών με σκοπό να φρονηματίσουν και να διδάξουν τις κατοπινές γενιές: *«Μια πραγματική φάση του ήρωα, έφαγε τη σφαίρα, αλλά τη σημαία δεν την άφησε, Ένας στρατιώτης νεκρός στη μάχη, κρατώντας τη σημαία. Αξίζει να πεθάνει κάποιος για την Πατρίδα του, Αγωνιστικότητα-Αυτοθυσία-Πατριωτισμός, Πεσόντες ήρωες-πατριωτισμός-αλτρονισμός-παραδειγματισμός-ιδανικά, Σύμβολο ελευθερίας. Σύμβολο αισιοδοξίας, δεδομένης της ματαιοδοξίας και της απαισιοδοξίας, λόγω της κατάστασης του σήμερα στον τόπο που επικρατεί έλλειψη Δημοκρατίας και Ελευθερίας, Τον αγώνα των ανθρώπων ενάντια σε δυνάστες, Το θάνατο νέων παληκαριών που χάνουν τη ζωή τους –για ένα πουκάμισο αδειανό*

για μιαν Ελένη– άδικα στο βωμό οικονομικών συμφερόντων και παράλογων μυαλών, Τη γυναίκα και την πολλαπλή προσφορά στις δύσκολες στιγμές και σε όλη τη διάρκεια της ζωής, Εκφράζει την έννοια της Δημοκρατίας, Την αυτοθυσία προηγούμενης γενιάς, για να ζούμε σήμερα, όπως ζούμε, Φιλοπατρία, Ήθος-άγνωστες λέξεις σήμερα, Την καθολική συμμετοχή των Ελλήνων σε κάθε ξένη απειλή».

Από την άλλη μεριά, ωστόσο, παρόλο που οι κάτοικοι της περιοχής αναγνωρίζουν τη μνημονευτική λειτουργία των μνημείων που έχει στόχο να ενισχύσει την κυρίαρχη συλλογική μνήμη, ταυτόχρονα οι ίδιοι αντιλαμβάνονται οριακά τη σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με την ίδια την ιστορία της Κηφισιάς. Η στατιστική ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας, έδειξε ότι λίγο πάνω από το μισό του συνολικού δείγματος κατανοεί τη σύνδεση μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας. Αυτό από μόνο του εγείρει προβληματισμό σε σχέση με το βαθμό επίδρασης της δημόσιας γλυπτικής στη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς.

Επιπλέον, η οριακή σύνδεση μνημείου-μνήμης-τοπικής ιστορίας επιβεβαιώνει τη θεωρία ότι η διέγερση της μνήμης δεν είναι μια διαδικασία που προκαλείται αυτόματα από την παρουσία ενός μνημείου στο χώρο. Η ανάγκη να θυμόμαστε το παρελθόν και την ιστορία του τόπου εξαρτάται συχνά και από τις αντίστοιχες προθέσεις της ανθρώπινης κοινότητας. Χωρίς, δηλαδή, την πολιτική και ατομική βούληση για ενεργοποίηση της μνήμης τα μνημεία παραμένουν γυμνά νοηματικού περιεχομένου, εγκαταλείπονται στη φυσική και συμβολική φθορά της λήθης. Και εδώ, ακριβώς, έγκειται η αναγκαιότητα ανάδειξης και αξιοποίησης των δημόσιων μνημείων. Ειδικότερα, η δημόσια γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς θα μπορούσε να διαδραματίσει παιδευτικό ρόλο και να κινηήσει το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για την ενασχόληση τους με την τοπική ιστορία, μέσω υλοποίησης –από το δήμο ή από ιδιωτικούς φορείς– τοπικών πολιτιστικών δράσεων, ξεναγήσεων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων με σκοπό την προσέγγιση και κατανόηση της ιστορίας του τόπου.

Από την άλλη μεριά, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι το δείγμα δεν μπορεί να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση αντιπροσωπευτικό των κατοίκων του Δήμου Κηφισιάς, εφόσον αποτελεί δείγμα ευκολίας. Επιπλέον, στους περιορισμούς της συγκεκριμένης ερευνητικής εργασίας – πέρα από την επιλογή της μεθόδου δειγματοληψίας– περιλαμβάνεται και η μη ισότιμη εκπροσώπηση όλων των ηλικιακών ομάδων (παιδιά, νέοι, μεσήλικες, ηλικιωμένοι), η οποία θα μπορούσε να δώσει ένα αξιόπιστο αποτέλεσμα για το ρόλο της δημόσιας γλυπτικής στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, τις ποικίλες ερμηνείες που της αποδίδονται και το βαθμό εμπλοκής της στα ζητήματα της μνήμης και της λήθης.

Ειδικότερα, όσον αφορά τα ζητήματα της λήθης που σχετίζονται με τη συμβολική καταστροφή πολλών δημόσιων μνημείων, τους βανδαλισμούς ή και την οριστική απομάκρυνση γλυπτών από το δημόσιο χώρο προκειμένου να αποδυναμωθούν τα όποια νοήματα και μηνύματα «πέμπουν», η παρούσα έρευνα δε συμπεριέλαβε στο ερωτηματολόγιο αυτή την παράμετρο. Η ενδεχόμενη τοποθέτηση των ερωτηθέντων στην απομάκρυνση του Ανδριάντα του Μεταξά από την πλατεία Ζηρινείου, αλλά και στους συχνούς βανδαλισμούς του Μνημείου Εθνικής Αντίστασης στην ομώνυμη πλατεία, θα αναδείκνυε –ίσως– πιθανές ιδεολογικο-πολιτικές διαφοροποιήσεις των επιμέρους υποκειμένων της έρευνας και θα φώτιζε περισσότερο τη θεωρία περί μνήμης-μνημείων. Άλλωστε, με βάση το θεωρητικό πλαίσιο όσο καθοριστικός είναι ο ρόλος της μνήμης στη συγκρότηση της ταυτότητας ενός κοινωνικού συνόλου, εξίσου σημαντική είναι και η λήθη, ή η προσαρμογή της μνήμης. Ας θυμηθούμε τις προσπάθειες που ακολούθησαν την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους το 1830 για την «κάθαρση» του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης. Όλα τα μη κλασικά μνημεία (τα μεσαιωνικά, τα οθωμανικά και τα νεότερα) κατεδαφίστηκαν σε μια προσπάθεια απόσβεσης της μνήμης που, βάσει της επίσημης ιδεολογίας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, δεν ήταν ελληνικά.

Παρά τους όποιους περιορισμούς της έρευνας, η οριακή σύνδεση της δημόσιας γλυπτικής με τη μνήμη και την τοπική ιστορία αφενός οδηγεί σε αμφισβήτηση την ύπαρξη μιας συλλογικής μνήμης, εφόσον η μνήμη είναι στην ουσία ατομική υπόθεση και κανείς δεν είναι σε θέση να οικειοποιηθεί τη μνήμη του διπλανού του, και αφετέρου φέρνει στην επιφάνεια την αναγκαιότητα ανάδειξης και αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς και ειδικότερα της δημόσιας γλυπτικής κάθε τύπου. Η αναγκαιότητα ανάδειξής της, πηγάζει από την άποψη ότι μια πραγματική δημόσια τέχνη οφείλει να ανοίγει μια διαδικασία δημιουργικού διαλόγου με το κοινό, όχι ως ένα στατικό και άψυχο αντικείμενο, αλλά ως ένα ζωντανό φορέα μνήμης και σύνδεσης με το παρελθόν και ταυτόχρονα ως κομμάτι της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Με αυτό τον τρόπο, η δημόσια τέχνη παύει να λειτουργεί σαν μια τέχνη απομονωμένη σε ένα δικό της χώρο και κόσμο, και μετατρέπεται σε ισχυρό δημοκρατικό μέσο για τους πολίτες και την έκφραση των ιδανικών τους.

Συμπερασματικά, η δημόσια γλυπτική και η σύνδεσή της με τη μνήμη και την ιστορία δεν αρχίζει, ούτε ολοκληρώνεται με την εγκατάστασή της σε ένα συγκεκριμένο σημείο του δημόσιου χώρου, καθώς αυτονομείται σταδιακά από τις αναγκαιότητες που τη γέννησαν και ακολουθεί τη δική της πορεία. Το αρχικό συμβολικό της περιεχόμενο εμπλουτίζεται με νέα νοήματα, δεχόμενος κανείς την αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών δεδομένων κάθε εποχής, αλλά και την υποκειμενική αντιληπτική ικανότητα των θεατών. Και γι' αυτή ακριβώς

τη διερεύνηση της σχέσης μνημείου-θεατών, εστιάσαμε την οπτική μας όχι στο πώς φαίνονται τα δημόσια μνημεία, αλλά στο τι ακριβώς πράττουν, στο πώς εμπλέκονται στο ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι και πώς δρουν τελικά στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων. Τα συμπεράσματα που αναδείχθηκαν στην παρούσα έρευνα, τα οποία αφορούν αποκλειστικά το Δήμο Κηφισιάς, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφορμή για μια περαιτέρω διερεύνηση της θεωρίας περί μνήμης-μνημείων, κυρίως σε περιοχές απομακρυσμένες από τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου η ιστορική τους πορεία υπήρξε διαφορετική από την υπόλοιπη χώρα και όπου οι τοπικές μνήμες –πιθανότατα– να μην ακολουθήσαν την επίσημη εθνική ιστορία. Σε αυτά τα ιδιαίτερα κοινωνικά σύνολα, ενδιαφέρον στοιχείο θα αποτελούσε κατά πόσο αυτές οι διαφορετικές τοπικές μνήμες εκφράστηκαν μέσα από τη δημόσια γλυπτική, αλλά και το βαθμό που η ίδια συμβάλλει στη διατήρηση της συλλογικής ιστορικής μνήμης των σημερινών κατοίκων αυτών των περιοχών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΚΗΦΙΣΙΑΣ

7.1. Προτάσεις εκπαιδευτικών προγραμμάτων

Με βάση τα συμπεράσματα που εξήχθησαν σχετικά με τη δημόσια γλυπτική και την αναγκαιότητα ανάδειξης της προκειμένου να μπορεί να ανοίγει μια διαδικασία δημιουργικού διαλόγου με ένα ετερόκλητο κοινό, ως ένας ζωντανός φορέας μνήμης και σύνδεσης με το παρελθόν, στην παρούσα ενότητα προτείνονται δύο εκπαιδευτικά προγράμματα που θα μπορούσαν να υλοποιηθούν στο χώρο των δημόσιων μνημείων με σκοπό αφενός την ενίσχυση του εκπαιδευτικού τους ρόλου, και αφετέρου την προσέγγιση και κατανόηση της τοπικής ιστορίας για τους κατοίκους της περιοχής.

Από τα δύο προτεινόμενα εκπαιδευτικά προγράμματα, το ένα θα είναι οικογενειακό (ενήλικες και παιδιά), και το άλλο θα απευθύνεται αποκλειστικά σε ενήλικο κοινό και θα έχει τη μορφή συζήτησης. Σχετικά με τα επιλεγέντα δημόσια μνημεία του Δήμου Κηφισιάς που εστιάστηκε η παρούσα μελέτη, επιλέχθηκε το Ηρώο Κηφισιάς για να υλοποιηθεί το πρόγραμμα για ενήλικες και το Μνημείο Μικρασιατών για το οικογενειακό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Λόγοι επιλογής των συγκεκριμένων μνημείων –πέρα από τη σύνδεσή τους με την τοπική ιστορία– αποτέλεσαν η προτίμηση του πρώτου από το σύνολο του δείγματος των κατοίκων της περιοχής καθώς θεωρήθηκε ως το ωραιότερο από αισθητικής άποψης μνημείο, το οποίο φανερώνει –εκτός της ιστορικής αξίας των γλυπτών– και την καλλιτεχνική αξία της δημόσιας γλυπτικής, με σκοπό την καλλιέργεια του αισθητικού κριτηρίου μεταξύ των κατοίκων, και αφετέρου η σύνδεση του δεύτερου με τις μνήμες της προσφυγιάς του 1922, οι οποίες ξυπνούν ακόμη πιο έντονες με τη σημερινή προσφυγική κρίση που βιώνει η χώρα.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα σχεδιάστηκαν για να απευθύνονται στους μόνιμους κατοίκους του δήμου, στους οποίους η Κηφισιά με την ευρεία της έννοια είναι το σπίτι τους, ένα οικείο περιβάλλον που μεγαλώνουν, κατοικούν, συνυπάρχουν και συνδιαλέγονται με άλλους ανθρώπους, δημιουργούν φιλίες, χρησιμοποιούν τους δημόσιους χώρους της περιοχής για ποικίλες ανάγκες, και ως εκ τούτου έρχονται σε επαφή με τα μνημεία της. Άλλωστε, η αξιοποίηση της ορατής οπτικής πραγματικότητας μιας περιοχής –ως παρόν που επιβιώνει στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα– προσφέρει στους κατοίκους της ευκαιρίες να αποκτήσουν, μέσω της κατανόησης της τοπικής ιστορίας, ιστορική συνείδηση και κρίση. Αποκτώντας κανείς επίγνωση της ιστορικότητάς του, μπορεί να οδηγηθεί σε συνειδητή και υπεύθυνη στάση απέναντι στη διαχείριση του ιστορικού τοπίου, με συνέπεια σε ένα δεύτερο χρόνο την έκφραση ανάγκης δραστηριοποίησης στα κοινά. Η τελευταία διαπίστωση προκύπτει και μέσα από τη στατιστική ανάλυση των απαντήσεων σχετικά με τα οφέλη ανάδειξης της γλυπτικής στην περιοχή καθώς σημαντικό ποσοστό των συμμετεχόντων αναφέρθηκε στην εκδήλωση ενδιαφέροντος για τον τόπο και τα κοινά.

Τέλος, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, θα είναι σύντομα και δε θα ξεπερνούν το κάθε ένα συνολικά τα 90 λεπτά. Αυτό οφείλεται τόσο στο ποσοστό που δόθηκε στη μακρά διάρκεια, ως ανασταλτικού παράγοντα στην επιθυμία του δείγματος για παρακολούθηση ενός τέτοιου προγράμματος στο χώρο των μνημείων, όσο και στην έλλειψη υποδομών στους συγκεκριμένους εξωτερικούς χώρους για κάλυψη ανθρώπινων αναγκών, όπως καθίσματα για ανάπαυση, στέγαστρο για προστασία από δύσκολες καιρικές συνθήκες.

Όσον αφορά το οικογενειακό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, θα απευθύνεται σε οικογένειες με παιδιά ηλικίας 8-12 ετών, με επιτρεπόμενο συνολικό αριθμό συμμετεχόντων τα 12 άτομα (ενήλικες και παιδιά). Ο καθορισμός μικρού αριθμού ατόμων οφείλεται στο ότι ο χώρος της πλατείας είναι αρκετά περιορισμένος, ενώ και η διέλευση αυτοκινήτων στις δύο πλαϊνές πλευρές της αυξάνει το ποσοστό επικινδυνότητας. Ο λόγος επιλογής οικογενειακού προγράμματος είναι ότι σε ένα θέμα που σχετίζεται με τα ζητήματα της μνήμης και το πώς τα μνημεία εμπλέκονται σε αυτή, η διαφορά ηλικίας και επομένως γενιάς μεταξύ των συμμετεχόντων και οι διαφοροποιήσεις που αυτό συνεπάγεται (εμπειρίες, βιώματα, τρόπος σκέψης), θα μπορούσε να δώσει –πιθανότατα– πληρέστερα στοιχεία για τον τρόπο που κάθε ηλικιακή ομάδα (παιδιά, νέοι, μεσήλικες, ηλικιωμένοι) αντιλαμβάνεται τη σημασία της δημόσιας γλυπτικής, αλλά και να αναδείξει τα ποικίλα και συχνά αντικρουόμενα νοήματα που της αποδίδονται.

Στους στόχους υλοποίησης του οικογενειακού εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Μνημείο..., θέλεις να μας διηγηθείς την ιστορία σου;» περιλαμβάνονται: η γνωριμία της ομάδας με το Μνημείο Μικρασιατών, η κατανόηση του ρόλου και της αναγκαιότητας παρουσίας του στο δημόσιο χώρο, η σύνδεση του μνημείου με τη μνήμη της καταστροφής του Μικρασιατικού Ελληνισμού και ειδικότερα με την ιστορία της περιοχής εφόσον τα μνημεία πιστοποιούν την παρουσία των ανθρώπων στη μακρόχρονη ιστορική διαδρομή, η σύνδεση του γλυπτού με το σήμερα και το προσφυγικό ζήτημα, και τελικά η διαμόρφωση θετικών στάσεων των συμμετεχόντων απέναντι σε ό,τι ορίζει ο καθένας ως διαφορετικό, αλλά που για τον διαφορετικό «Άλλο» αποτελεί την ταυτότητά του: γλώσσα, κουλούρα, ιστορία, μνήμες, εκπαίδευση, ιδεολογία, πολιτικό σύστημα, οικονομική ανάπτυξη. Και αυτή ακριβώς η συνειδητοποίηση της ταυτότητας του «Άλλου» περνάει μέσα από την αποδοχή της ετερότητας.

Αρχικά θα γίνει υποδοχή των οικογενειών στην πλατεία Μικρασιατών στη Νέα Ερυθραία, στην οποία έχει τοποθετηθεί το μνημείο και το κάθε μέλος της ομάδας θα συστηθεί στους υπολοίπους. Να σημειωθεί ότι σε ένα κομμάτι της πλατείας θα έχει στρωθεί μουσαμάς, έτσι ώστε όλη η ομάδα των συμμετεχόντων στο πρόγραμμα να κάθεται στο πάτωμα, χωρίς, ωστόσο, να παρεμποδίζεται η διέλευση των περαστικών. Μετά τη γνωριμία θα τεθούν ορισμένες ανοιχτού τύπου ερωτήσεις στους συμμετέχοντες προκειμένου να παρατηρήσουν τον περιβάλλοντα χώρο και να ανακαλύψουν το θέμα του προγράμματος. Ο απλός τρόπος διατύπωσης των ερωτήσεων οφείλεται στο ότι το πρόγραμμα θα απευθύνεται εξίσου σε παιδιά και τους συνοδούς τους: *Που βρισκόμαστε σήμερα; Για ποιο λόγο θεωρείτε ότι ονομάζεται έτσι η πλατεία; Με τι πιστεύετε ότι θα ασχοληθούμε σήμερα στο πρόγραμμα;* Στη συνέχεια σε χαρτί του μέτρου θα γίνει γραπτώς καταιγισμός ιδεών με κέντρο τη λέξη-κλειδί του προγράμματος «μνημείο» και το κάθε μέλος της ομάδας θα καταγράφει τη δική του ιδέα: *Όταν ακούτε «μνημείο», τι σας έρχεται στο μυαλό; Θεωρείτε αναγκαία την παρουσία του στο δημόσιο χώρο; Ποιος πιστεύετε ότι είναι ο ρόλος ενός τέτοιου μνημείου στην κοινωνία;*

Στο σημείο αυτό θα δοθεί σε κάθε οικογένεια από μία κόλλα Α4 και ένα στυλό, και η υπεύθυνη του προγράμματος θα προτρέψει τα μέλη της ομάδας να σηκωθούν από τη θέση τους για να παρατηρήσουν προσεκτικά το μνημείο, να διαβάσουν τις επιγραφές που το συνοδεύουν και να καταγράψουν όσα στοιχεία θεωρούν οι ίδιοι σημαντικά. Μόλις επιστρέψουν πίσω στον κύκλο, η υπεύθυνη θα εμφανίσει ξανά το χαρτί του μέτρου με τις ιδέες που προτίτερα είχαν καταγραφεί, και αφού η ίδια προσθέσει δίπλα στη λέξη «μνημείο» τη λέξη «Μικρασιατών», θα ζητήσει από τους συμμετέχοντες να συμπληρώσουν οτιδήποτε καινούριο οι ίδιοι θα ήθελαν.

Ακολούθως, θα ζητηθεί από ένα μέλος της ομάδας να αναγνώσει την προφορική μαρτυρία του Ερυθραιώτη Φώτη Βαρδαξή (Σιβρισάρι 1910-Νέα Ερυθραία 2008), ο οποίος κατάφερε με ένα καράβι να φτάσει στο Βαθύ της Σάμου, και από εκεί κάποια στιγμή στην Κηφισιά και μετά στη Νέα Ερυθραία³¹⁸, και κατόπιν θα τεθούν ορισμένες ερωτήσεις. Οι ανοιχτές ερωτήσεις και η παρουσία του μνημείου στο χώρο θα δώσουν την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να εκφράσουν τις προσωπικές τους ιδέες και απόψεις, αλλά και να διαπιστώσουν πόσα στοιχεία μπορεί κανείς να ανακαλύψει, παρατηρώντας με προσοχή ένα γλυπτό, ενώ και η προφορική μαρτυρία θα βοηθήσει σε αυτό το νοερό ταξίδι της ομάδας στο παρελθόν και τη μνήμη. Να αναφερθεί ότι στο κέντρο του κύκλου θα υπάρχει χάρτης με τη διαδρομή που ακολούθησε ο Ερυθραιώτης πρόσφυγας το 1922, ενώ στις ποικίλες απόψεις που θα ακουστούν, η υπεύθυνη του προγράμματος θα προσθέτει στοιχεία με βάση και τη βιβλιογραφική έρευνα που προηγήθηκε³¹⁹. Οι ερωτήσεις που θα μπορούσαν να τεθούν είναι οι εξής: *Παρατηρώντας με προσοχή το μνημείο και ακούγοντας την προφορική μαρτυρία του μικρασιάτη πρόσφυγα, τι μπορούμε να συμπεράνουμε για τη μικρασιατική καταστροφή και το βίαιο εκτοπισμό των Ελλήνων; Από ποια μέρη εκδιώχθηκαν οι πρόσφυγες και για ποιο λόγο; Γιατί πιστεύετε ότι ήρθαν οι πρόσφυγες στην περιοχή; Πού θεωρείτε ότι έμεναν αρχικά μέχρι να χτίσουν τα σπίτια τους στη Νέα Ερυθραία; Πώς πιστεύετε ότι αντιμετώπισαν οι ντόπιοι Κηφισιώτες τους πρόσφυγες; Μήπως η ιστορία με τους πρόσφυγες, σας θυμίζει κάτι; Με αφορμή την τελευταία ερώτηση θα εμφανιστούν στον κύκλο οι παρακάτω έξι φωτογραφίες, και θα ζητηθεί να σχολιαστούν:*

---

³¹⁸ Βλ. Ενότητα 3.1. της παρούσας μελέτης, σελ. 46.

³¹⁹ Βλ. Ενότητα 3.1. της παρούσας μελέτης, σελ. 44-48.

Εικόνα 19: Παιδιά που λαμβάνουν τρόφιμα από την Επιτροπή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στο χωριό Θυμιανά στη Χίο το 1922. Πηγή: Μνήμες, Αλησμόνητες Πατρίδες

Εικόνα 20: Προσφυγόπουλα από τη Σμύρνη το 1922, συλλογή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Πηγή: Μνήμες, Αλησμόνητες Πατρίδες

Εικόνα 21: Οικογένεια προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922 στην Ελλάδα, συλλογή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Πηγή: Μνήμες, Αλησιμόνητες Πατρίδες

Εικόνα 22: Πρόσφυγες βγαίνουν με δάκρυα στα μάτια στη Λέσβο το 2015. Πηγή: Πρώτο Θέμα

Εικόνα 23: Το μικρό προσφυγόπουλο μόλις έφτασε στη Λέσβο με τους γονείς του, οι οποίοι το έβαλαν να καθίσει μπροστά από ένα σωρό από σωσίβια το 2015. Πηγή: Πρώτο Θέμα

Εικόνα 24: Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος προσφέρει βοήθεια στους πρόσφυγες στο νησί της Σάμου το 2015, Φώτο: Χρήστος Μπόνης. Πηγή: Τα Νέα

Προκειμένου να δοθούν περισσότερα ερεθίσματα στους συμμετέχοντες σε σχέση με το προσφυγικό ζήτημα, η υπεύθυνη του προγράμματος θα διαβάσει τις παρακάτω δύο ιστορίες του Χουσεΐν, πρόσφυγα με καταγωγή από τη Συρία και του Σαμ, πρόσφυγα με καταγωγή από

το Αφγανιστάν³²⁰. Θα ξεκινήσουμε με την ιστορία του Χουσεΐν: «Προτού ξεσπάσει ο πόλεμος στη Συρία, ο Χουσεΐν είχε μια κανονική ζωή. Ήταν φοιτητής, ζούσε με την οικογένειά του, περνούσε καλά με τους φίλους του. Όμως, ο πόλεμος τα άλλαξε όλα, στη χώρα του και στη ζωή του. Έβλεπε συγγενείς και φίλους να φεύγουν ενώ ο ίδιος μαζί με άλλους που έμεναν πίσω ζούσαν καθημερινά μέσα στον κίνδυνο. Δεν ήθελα να φύγω από τη χώρα μου. Άκουγα ιστορίες για ανθρώπους που έφευγαν και πόσο δύσκολο ήταν το ταξίδι τους στην Ευρώπη. Δεν ήξεραν τι τους περίμενε στις άλλες χώρες, πώς θα τους αντιμετώπιζαν όταν θα έφταναν εκεί', λέει. Τον Χουσεΐν τον φόβιζαν αυτές οι σκέψεις. [...] Όμως, δεν είχε άλλη επιλογή. Έπρεπε να φύγει και να ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο. [...] Έπεισε τον εαυτό του ότι θα τα κατάφερνε να περάσει τη θάλασσα και θα έφτανε ασφαλής στην Ευρώπη. [...] Και τα κατάφερε. Μαζί με δώδεκα συμπατριώτες του έφτασε στην Κάλυμνο. Βαθιά συγκινημένος πήρε τηλέφωνο δικούς του ανθρώπους που άφησε πίσω στη Συρία για να τους πει ότι έφτασε καλά, ότι πέρασε τη θάλασσα, ότι είναι ζωντανός και ασφαλής. Στην Κάλυμνο τους υποδέχτηκαν καλά, φιλοξενήθηκαν σε χώρο του δημοτικού πολιτιστικού κέντρου. Αφέθηκαν ελεύθεροι πολύ σύντομα και έφυγαν χαρούμενοι για Πειραιά. Την ίδια μέρα όμως που ο Χουσεΐν και οι συμπατριώτες του τα κατάφεραν, κάποιοι άλλοι Σύριοι άφησαν την τελευταία τους πνοή σε ναυάγιο ανοιχτά της Σμύρνης, προσπαθώντας να διασχίσουν τη θάλασσα προς την Ελλάδα. Ήταν 16 Απριλίου 2014. 'Εγώ σώθηκα, εκείνοι χάθηκαν', ψιθυρίζει ο Χουσεΐν, χαμηλώνοντας το βλέμμα.».

Ακολουθεί, η ιστορία του Σαμ: «Όταν στην ηλικία των 17 ετών ο Σαμ τράπηκε σε φυγή απ' την Κουντούζ του Αφγανιστάν, κατάλαβε πως ο δρόμος προς την Ελλάδα ήταν στρωμένος μόνο με εμπόδια. [...] Ωστόσο, τίποτα δεν ήταν αρκετό για να τον προετοιμάσει για το σοκ που βίωσε μέσα στους δρόμους της Αθήνας. Ένα βράδυ του Οκτωβρίου 2013, ο Σαμ επέστρεφε στο σπίτι του μετά από εξάσκηση στα αγαπημένα του κρουστά. Ξαφνικά, μια ομάδα 15 ατόμων του έφραξε το δρόμο και τον ρώτησε τη χώρα καταγωγής του. 'Αφγανιστάν', δήλωσε ο Σαμ και έτεινε το χέρι του για χειραψία. Όμως η μόνη απόκριση που πήρε ήταν κλωτσιές και χτυπήματα στο κεφάλι. 'Ήταν τρομακτικό', θυμάται. 'Έπεσα λιπόθυμος στο δρόμο, μέχρι που ένας εύσωμος περαστικός αφρικανικής καταγωγής με σήκωσε και με μετέφερε στο σπίτι. Ήταν εκείνος που μου εξήγησε ότι αυτή η ρατσιστική ομάδα συχνά απολαμβάνει να γρονθοκοπεί σκουρόχρωμους ξένους. [...] 'Εύχομαι όλοι να κατανοήσουν πως είμαστε αναγκασμένοι να εγκαταλείψουμε την πατρίδα μας και δεν ερχόμαστε εδώ για να δημιουργήσουμε προβλήματα', λέει με απελπισία. 'Εύχομαι να κατανοήσουν ότι είμαστε όλοι άνθρωποι, που ζουν κάτω από τον ίδιο ουρανό'».

---

³²⁰ Και οι δύο ιστορίες παρατίθενται στο Χριστοδούλου, 2014.

Μέσα από τις διαφορετικές απόψεις και σκέψεις που θα εκφραστούν τόσο από τα παιδιά όσο και από τους ενήλικες, η ομάδα θα πρέπει να κατανοήσει ότι ο καθένας μπορεί κάποια στιγμή στη ζωή του να βρεθεί σε αντίστοιχη θέση. Καλούμαστε όλοι να συνειδητοποιήσουμε ότι πρόσφυγες ήμασταν, πρόσφυγες είναι, πρόσφυγες μπορεί να γίνουμε. Γι' αυτό και θα ζητηθεί από τους συμμετέχοντες να παίζουνε το παιχνίδι «*Αν ήμουν πρόσφυγας...*». Κάθε οικογένεια θα προσπαθήσει να φανταστεί τη ζωή της μακριά από την πατρίδα και το οικείο περιβάλλον, σε μία χώρα που οι άνθρωποι δε μιλούν την ίδια γλώσσα, δεν έχουν τα ίδια έθιμα, την ίδια ιστορία, δεν έχουν το ίδιο χρώμα. Πώς θα ήθελαν οι ντόπιοι να τους αντιμετωπίσουν; Πώς θα αισθάνονταν οι ίδιοι αν τους περιθωριοποιούσαν; Με ποιο τρόπο θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα ειρηνικό κλίμα μεταξύ τους; Στην ουσία οι οικογένειες καλούνται να πάρουν τη θέση του πρόσφυγα που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον τόπο καταγωγής του. Οι οικογένειες θα έχουν τη δυνατότητα είτε να διηγηθούν την ιστορία τους είτε να τη δραματοποιήσουν στο χώρο. Τέλος, στο τελικό στάδιο της αξιολόγησης η ομάδα θα μπορούσε να ερωτηθεί για τα συναισθήματά της από την εμπειρία της συμμετοχής της στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αλλά και να φανταστεί αν είχε τη δυνατότητα να 'συνομιλήσει' με το Μνημείο Μικρασιατών, ως ένας ζωντανός άνθρωπος, τι θα ήθελε να του πει.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για ενήλικο κοινό, θα απευθύνεται σε άτομα ηλικίας 18 και άνω. Και εδώ πρόκειται στην ουσία για ένα διαγενεακό πρόγραμμα εφόσον θα συνυπάρχουν και θα συνδιαλαγούν διαφορετικές γενιές (νέοι, μεσήλικες, ηλικιωμένοι) με επιτρεπόμενο συνολικό αριθμό συμμετεχόντων τα 25 άτομα. Στους στόχους υλοποίησης του προγράμματος με τίτλο «*Συνομιλώντας με το Ηρώο Κηφισιάς για το Β' Παγκόσμιο πόλεμο...*» περιλαμβάνονται: η γνωριμία με την ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής, ο ρόλος και η αναγκαιότητα παρουσίας της στο δημόσιο χώρο, η σύνδεση του μνημείου με την τοπική ιστορία της Κηφισιάς στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, και τελικά η σύνδεση του γλυπτού με το παρόν, μέσα από τα διαχρονικά μηνύματα και τις αξίες που μπορεί μας διδάξει.

Αρχικά θα γίνει υποδοχή της ομάδας στο χώρο. Η συζήτηση θα ξεκινήσει με αφορμή την παρουσία του ίδιου του μνημείου: *Παρατηρώντας το χώρο γύρω σας, ποιο πιστεύετε ότι θα είναι το θέμα που θα ασχοληθούμε σήμερα;* Η ιστορία της νεοελληνικής γλυπτικής ξεκινάει ουσιαστικά από τη στιγμή που η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και συμπορεύτηκε με τις εξελίξεις της ευρωπαϊκής τέχνης. Οι Έλληνες του 19^{ου} αι. υιοθέτησαν ευχάριστα τις αρχές που πρέσβευε το κίνημα του Νεοκλασικισμού, το οποίο κυριαρχούσε τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην Ευρώπη: *Για ποιο λόγο πιστεύετε ότι συνέβη αυτό; Πώς θα μπορούσε να εξηγηθεί;*

Και γι' αυτήν ακριβώς την ανάγκη συγκρότησης κοινής εθνικής ταυτότητας, το νέο κράτος δέχεται ευχάριστα μορφές τέχνης που ταυτίζονται με το λαμπρό παρελθόν του. Επιπλέον, η ίδρυση του Σχολείου των Τεχνών το 1837 και η από το 1847 συστηματική διδασκαλία της γλυπτικής από έναν επίγονο του ευρωπαϊκού κλασικισμού, τον Ζίγκελ (1808-1883), έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του καλλιτεχνικού κλίματος στην Ελλάδα. Πηγές έμπνευσης για τους Έλληνες γλύπτες αποτέλεσαν τα άφθονα παραδείγματα από την Ευρώπη. Εκεί, ο Κλασικισμός είχε επαναφέρει όλους τους τύπους των μνημείων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και σε συνδυασμό με τις εθνικιστικές τάσεις που επικρατούσαν τον 19^ο αι., είχαν προκαλέσει την αθρόα παραγωγή τους. Στην Ελλάδα υπήρξαν πολλοί αξιόλογοι γλύπτες, οι οποίοι επηρέασαν τις επόμενες γενιές με το ύφος των έργων τους που άλλοτε ακολουθούν πιστά το έργο των «μεγάλων κλασικών» και άλλοτε παρεκκλίνουν προς μια τέχνη ελεύθερη και απαλλαγμένη από κανόνες και συμβάσεις: *Μπορείτε να θυμηθείτε κάποιους από αυτούς και –ίσως– χαρακτηριστικά έργα τους που συναντάμε συχνά σε έναν περίπατό μας στο κέντρο της Αθήνας;*

Από την άλλη μεριά, επειδή η δημόσια γλυπτική ήταν μια τέχνη οικεία προς το λαό, κυρίως λόγω του δημόσιου χαρακτήρα της, αναδείχθηκε σε επίσημη τέχνη που επιβάλλεται από μια κυρίαρχη κοινωνική τάξη, ως έναν τρόπο νομιμοποίησης της εξουσίας της, και ως έναν τρόπο επιβολής στο κοινό κυρίαρχων ιδεολογικών αξιών και προτύπων. Έτσι, ολόκληρο το 19^ο αι. και σε μεγάλο βαθμό τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, η δημόσια γλυπτική υπηρέτησε, κατά κύριο λόγο, εξωκαλλιτεχνικούς σκοπούς και τα υπαίθρια γλυπτά είχαν την αποστολή να διατηρήσουν την ιστορική μνήμη, να προβάλουν καθιερωμένες αξίες, να διδάξουν, να φρονηματίσουν εθνικά. Στο σημείο αυτό η υπεύθυνη του προγράμματος θα προτρέψει τους συμμετέχοντες να παρατηρήσουν από κοντά το γλυπτό και τις επιδαπέδιες μαρμάρινες πλάκες που βρίσκονται δίπλα στο χώρο τοποθέτησής του, και να καταγράψουν σε χαρτί Α4 ό,τι στοιχεία θεωρούν οι ίδιοι σημαντικά (μορφή, καλλιτέχνης, χρονολογία και πιθανοί λόγοι ανέγερσης του γλυπτού στην περιοχή, χρηματοδότηση, συμβολισμοί).

Μόλις η ομάδα ολοκληρώσει την εργασία της, θα τεθούν στους συμμετέχοντες οι εξής ερωτήσεις: *Ποιος θα ήθελε να μας περιγράψει με δικά του λόγια το μνημείο; Ποιος είναι ο γλύπτης που το φιλοτέχνησε; Μπορείτε να εντοπίσετε στοιχεία που το συνδέουν με το κίνημα του Νεοκλασικισμού; Πότε ανεγέρθηκε και ποιος κάλυψε το κόστος κατασκευής του; Για ποιο λόγο πιστεύετε ότι η τότε Κοινότητα Κηφισιάς ενδιαφέρθηκε για την ανέγερσή του; Τι συμβολίζει για εσάς, η παρουσία ενός τέτοιου γλυπτού στο χώρο και ποιος ο ρόλος του; Με βάση όλα όσα αναφέρατε, μπορούμε να αντιληφθούμε τους λόγους που επιβλήθηκαν συγκεκριμένες κατηγορίες δημόσιων μνημείων, τα οποία –εκτός των άλλων– ανέλαβαν και*

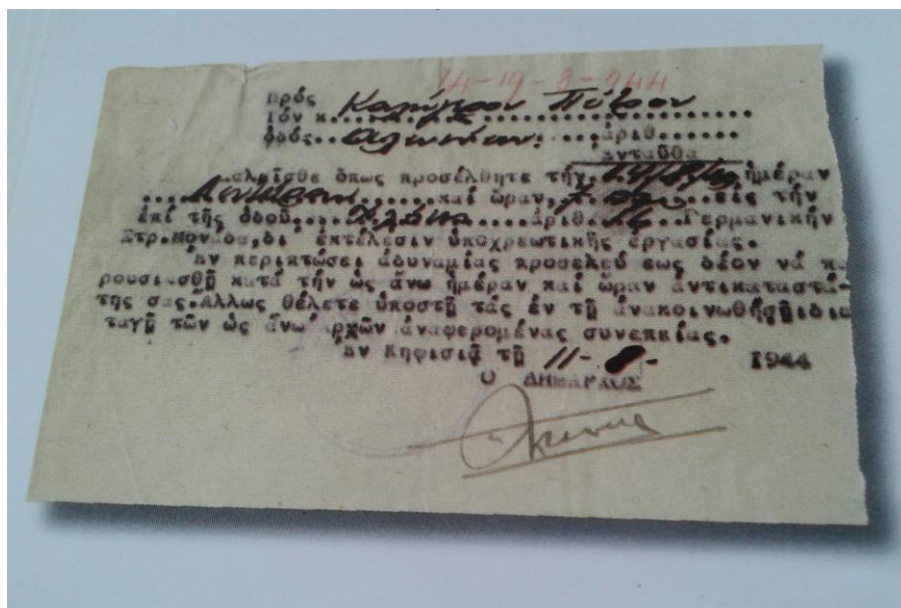
διακοσμητικό ρόλο, δηλαδή ηρώα, ανδριάντες, προτομές και τα κάθε είδους τιμητικά μνημεία για εθνικούς ευεργέτες, φιλέλληνες, πολιτικούς. Ειδικότερα για τα μνημεία-ηρώα για τους νεκρούς οπλίτες –όπως είναι το Ηρώο Κηφισιάς– είναι ένα φαινόμενο που πρωτοεμφανίστηκε στη Γαλλία το 1870 και πήρε διαστάσεις σε ευρωπαϊκή κλίμακα αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τα τρισάγια των εκκλησιών δεν αρκούσαν για να παρηγορήσουν τον πόνο, να δικαιολογήσουν στη μνήμη των ανθρώπων το αίμα, γι' αυτό και η παρέμβαση των υπεύθυνων πολιτικής εξουσίας με πολιτικά και κρατικά μέτρα στη σχέση της κοινωνίας με το θάνατο, ήταν αναπόφευκτη: *Ποιες θα μπορούσαν, κατά τη γνώμη σας, να είναι εκείνες οι ενέργειες που προχώρησαν οι υπεύθυνοι φορείς εξουσίας, στο πλαίσιο διαχείρισης της ηθικής αυτής κρίσης (ανακήρυξη συγκεκριμένων ημερομηνιών γιορτής και αργίας για τις νίκες, ανέγερση μνημείων, εκφώνηση λόγων με την ευκαιρία των εγκαινίων, κατάθεση στεφάνων, παρελάσεις); Συνεχίζουν να υφίστανται μέχρι σήμερα για τους ίδιους λόγους;*

Στο πλαίσιο του εορτασμού της Εκατονταετηρίδας της Ανεξαρτησίας του Ελληνικού Έθνους (1930), δόθηκε το σύνθημα κάθε πόλη και χωριό να αποκτήσει μνημείο, έκφραση ευγνωμοσύνης στους αγωνιστές της ελευθερίας και μαζί υπενθύμιση στους νεότερους του χρέους που έχουν απέναντι στην πατρίδα. Δεν είναι τυχαίο ότι στην τελετή των αποκαλυπτηρίων του Ηρώου Κηφισιάς, το 1931 παρευρέθηκε ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας, Ελευθέριος Βενιζέλος, δηλώνοντας έτσι το έμπρακτο ενδιαφέρον της κεντρικής εξουσίας για την ανέγερση μνημείων με βασικό στόχο τη διάχυση ενός ενιαίου εθνικού φρονήματος, ενός αισθήματος κοινότητας που θα άμβλυne τη διάκριση παλαιάς Ελλάδας και νέων χωρών και θα εξομάλυνε τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Η μνημειακή γλυπτική χρησιμοποιείται στα πλαίσια αυτή της αρχής ως 'ηθικοπλαστικό μέσο', ως φορέας διαπαιδαγώγησης και ενστάλαξης μιας ομοιόμορφης εθνικής ιδεολογίας και ταυτόχρονα μιας επιλεκτικής εθνικής μνήμης. Μέσω αυτής της μνήμης εξυμνούνται τα τραύματα που υπέστη από τους εχθρούς και υπέφερε γενναία το έθνος, ενώ η παρουσία του Άλλου –του ξένου και του εχθρού, αυτού που ανήκει στην άλλη εθνοτική ομάδα, στο εχθρικό στρατόπεδο– αποσιωπείται εσκεμμένα: *Με βάση τις επιγραφές στις επιδαπέδιες μαρμάρινες πλάκες, σε ποιες διαφορετικές ιστορικές περιόδους αναφέρεται το μνημείο, και ως εκ τούτου σε ποιους διαφορετικούς εχθρούς του ελληνικού έθνους; Εμείς σήμερα σε ποια ιστορική περίοδο πιστεύετε ότι θα επικεντρωθούμε (Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος);*

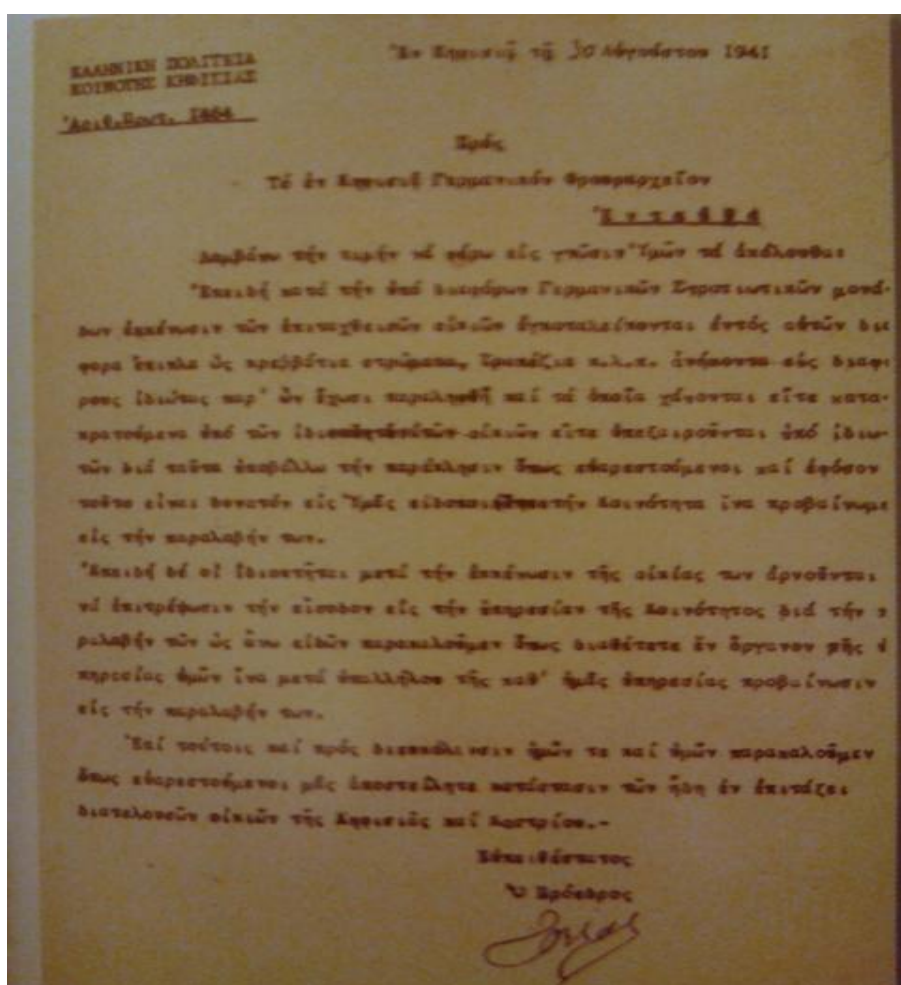
Στο σημείο αυτό η υπεύθυνη του προγράμματος θα εμφανίσει ένα κουτί με τις παρακάτω φωτογραφίες από το αρχαιακό υλικό του Δήμου Κηφισιάς καθώς και ένα

δημοσιευμένο κείμενο³²¹ από τα απομνημονεύματα του γνωστού καραγκιοζοπαίχτη, Σωτήρη Σπαθάρη, και ακολούθως στους συμμετέχοντες θα τεθεί η εξής ερώτηση: *Με βάση το αρχειακό υλικό και τις προσωπικές μνήμες για κάποιους, τι θα μπορούσατε να συμπεράνετε για τη ζωή στην Κηφισιά στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής;* Στις ποικίλες απόψεις που θα ακουστούν, η υπεύθυνη του προγράμματος θα προσθέτει στοιχεία με βάση και τη βιβλιογραφική έρευνα που προηγήθηκε³²². Στο τελικό στάδιο της αξιολόγησης, θα ζητηθεί από την ομάδα να εκφράσει κάποιες σκέψεις της για το ρόλο που καλείται να παίξει η δημόσια γλυπτική στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα: *Ποια διαχρονικά μηνύματα/αξίες θα μπορούσε να μας διδάξει το Ηρώο Κηφισιάς, τα οποία ενδεχομένως θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα στη ζωή μας και τη σημερινή κατάσταση που βιώνει η χώρα;*

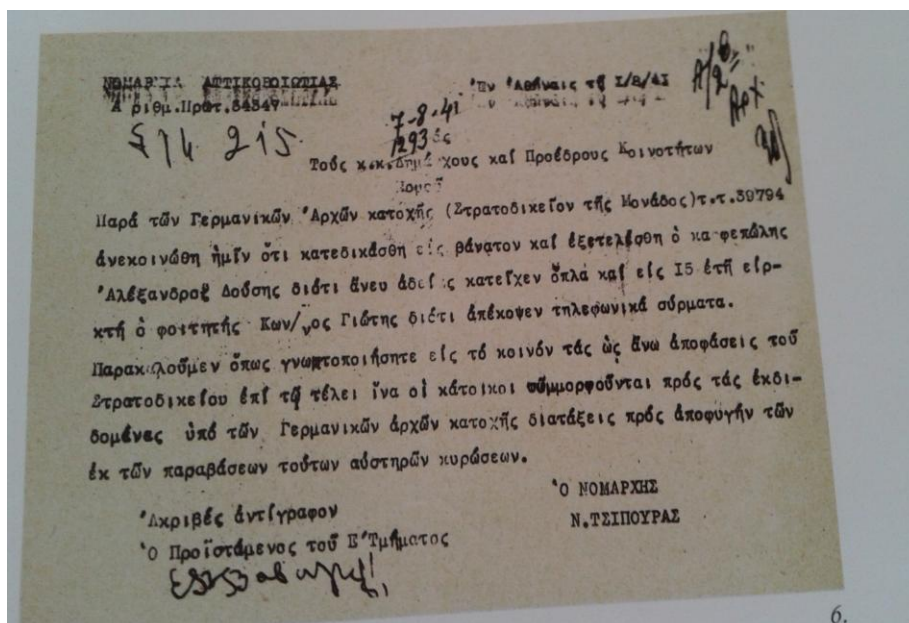
Εικόνα 25: Κατάλογος του Δήμου Κηφισιάς με ημερομηνία 23-11-45, σχετικά με τους θανάτους από βομβαρδισμούς συμμαχικών αεροπλάνων κατά τη διάρκεια της Κατοχής και των Δεκεμβριανών.
Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

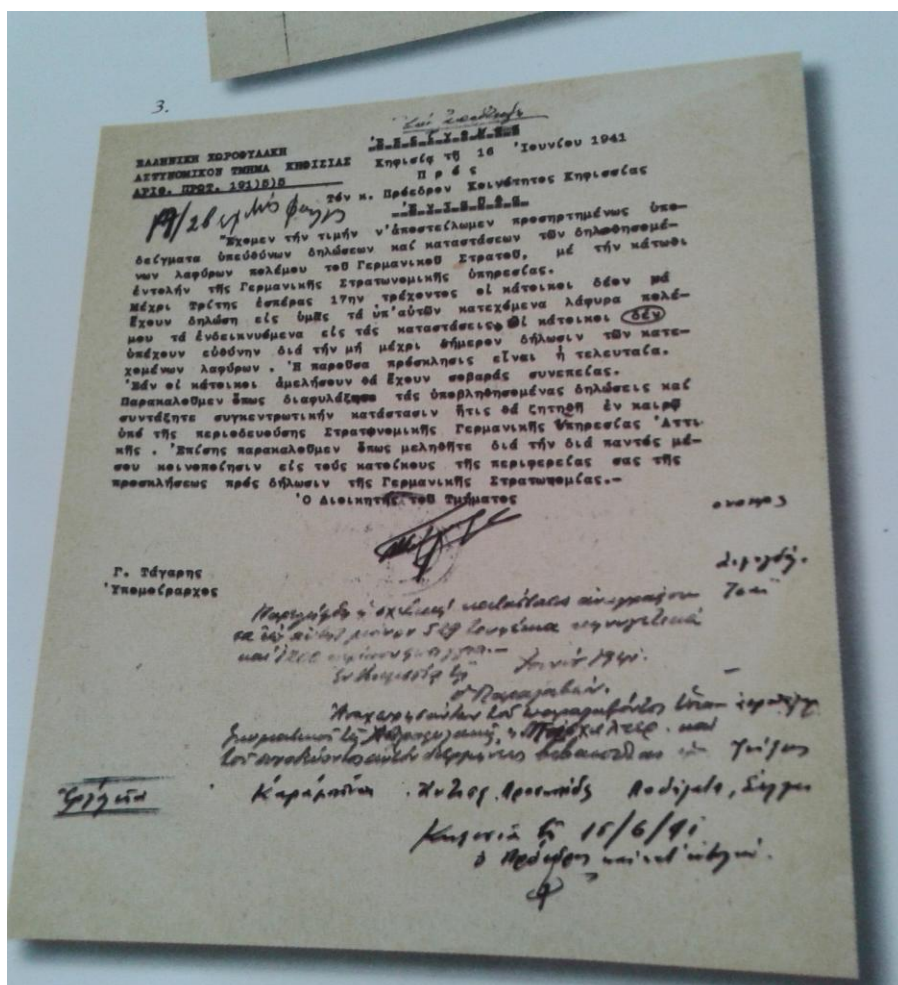
Εικόνα 26: Κλητήριο σημείωμα του δημάρχου με ημερομηνία 11-8-44, το οποίο στάλθηκε κατ' εντολήν των γερμανικών αρχών. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 27: Διάβημα της κοινότητας προς το γερμανικό φρουραρχείο με ημερομηνία 30-8-41, σχετικά με την εξασφάλιση των κινητών περιουσιακών στοιχείων στις επιταγμένες από τους Γερμανούς οικίες. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 28: Εσωτερικό σημείωμα της Νομαρχίας Αττικοβοιωτίας προς την κοινότητα με ημερομηνία 2-8-41, σχετικά με αντίποινες πράξεις των γερμανικών αρχών. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 29: Εγγραφο του αστυνομικού τμήματος προς την κοινότητα με ημερομηνία 16-6-41. Οι κάτοικοι της Κηφισιάς καλούνται να παραδώσουν όσα λάφυρα πολέμου κατέχουν. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

ΠΗΓΕΣ

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αθανασίου, Α., Το μαύρο στην πλατεία: Χαρτογραφώντας την απαγορευμένη μνήμη, Κ. Γιαννακόπουλος, κ.α. (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη-Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σελ. 227-262.

Αθανασόπουλος, Θ., Δημητρακόπουλος, Π., *Ιδιωτικοί δημόσιοι χώροι*, Διάλεξη, Τομέας Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2001.

Αναγνώστου, Γ., *Το Μνημείο-πηγή της τοπικής ιστορίας και η διδακτική του*, Διπλωματική Εργασία, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001.

Αναστασόπουλος, Ν., *Ο Δημόσιος χώρος, η κοινωνική διάσταση και το κοινό*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 2011.

Αντωνάκος, Σ., Η μέρα μέσα στη νύχτα κι η νύχτα μέσα στη μέρα, *Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο: Γλυπτική στην πόλη*, Αθήνα: Εργαστήριο Πλαστικής ΕΜΠ, 1997, σελ. 39-41.

Αντωνοπούλου, Ζ., *Τα γλυπτά της Αθήνας: Υπαίθρια Γλυπτική 1834-2004*, Αθήνα: Ποταμός, 2003.

Άρεντ, Χ., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, Στεφ. Ροζάνης, Γερ. Λυκιαρδόπουλος (μτφρ.), Αθήνα: Γνώση, 1986.

Βαϊνά, Μ., *Θεωρητικό πλαίσιο διδακτικής της τοπικής ιστορίας για τον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα: Gutenberg, 1997.

Βαΐου, Ν., Καλαντίδης, Α., Οι Πόλεις των «άλλων». Καθημερινές πρακτικές και συγκρότηση του δημόσιου χώρου, Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2009, σελ. 23-46.

Βαλάτα- Τσιάμα, Ε., *Κηφισιά-75 χρόνια Δήμος Κηφισιάς*, Κηφισιά: Τύπος Κηφισιάς στα Βόρεια Προάστια, 2001.

Βιτσιλάκη- Σορωνιάτη, Χρ., Η συμπληρωματικότητα ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων στην κοινωνιολογική και εκπαιδευτική έρευνα, Γ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα*, Αθήνα: Γιώργος Δαρδανός, 2004, σελ. 258-259.

Βουγιούκα, Κ., Α., Από στόματος άλλων ή μνημεία λόγου: Προσκύνημα, βιογραφικός λόγος και μνήμη, Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σελ. 193-209.

- Γιαλούρη, Ε., Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης, Κ. Γιαννακόπουλος, κ.α. (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη-Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σελ. 349-376.
- Γιαννιτσιώτης, Γ., Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο, Κ. Γιαννακόπουλος, κ.α., (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη-Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σελ. 267-310.
- Γληνού, Α. Ν., *Νέα Ερυθραία. Μεταλλαγές ενός προσφυγικού συνοικισμού στα βόρεια προάστια της Αθήνας*, Διπλωματική εργασία, Αθήνα: ΕΜΠ, 2006.
- Γρηγοράκη, Ε., *Σύγχρονες Ελληνίδες Γλύπτριες*, Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2015.
- Δεκαβάλλας, Κ., Η αρχιτεκτονική των υπαίθριων δημόσιων χώρων-η ελληνική εμπειρία, 10^ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο: *Η αρχιτεκτονική και η ελληνική πόλη στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, 2002, σελ. 217-221.
- Δέλτα, Σ. Π., *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία*, Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα Α', Π. Α. Ζάννας (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις 'Ερμής', 1978.
- Δήμος Αθηναίων, *Λουκία Γεωργαντή: Η Αθηναία Γλύπτρια*, Δ. Μιχαλόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Δήμος Αθηναίων Πολιτισμικός Οργανισμός, χ.χ.
- Δήμος Κηφισιάς, *Κηφισιά: Όψεις της ιστορίας της πόλης και του Δήμου- Αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα: Ελληνικές Εκδόσεις Α.Ε., 2005.
- Ελεφάντης, Α., *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την ιστορία 1941-50*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2003.
- Ζαϊμάκης, Γ., Κοινωνικός χώρος και ετεροτοπία: δικτυακές κοινότητες και αντιθετικές τεχνοπολιτικές στον κυβερνοχώρο, Μ. Σπυριδάκης (επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Αθήνα: Νήσος, 2009, σελ. 341-368.
- Ζαφειρόπουλος, Κ., *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική ΑΕ, 2005.
- Ζορμπαλάς, Στ., *Τέχνη και Κοινωνία: Δοκίμια*, Αθήνα: Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», 1988.
- Καλογεράς, Ν., Λανθάνουσα κίνηση-Γλυπτό και κυκλοφορία στον αστικό ιστό, Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο: *Γλυπτική στην πόλη*, Αθήνα: Εργαστήριο Πλαστικής ΕΜΠ, 1997, σελ. 36-38.
- Καραβία, Μ., *Κηφισιά. Ομορφιά και Μνήμη*, Κηφισιά: Σύλλογος Προστασίας Κηφισιάς, 2000.

- Κανελλοπούλου, Χ., *Εικαστικές παρεμβάσεις στους δημόσιους χώρους της Αθήνας από το 1950 έως το 2004*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 2006.
- Κόκκινος, Γ., *Από την ιστορία στις ιστορίες: προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- Κολιγιάννη, Α., Παπασταματάκη, Ε., *Το γλυπτό στην πλατεία: Το παράδειγμα των πλατειών της Αθήνας*, Διάλεξη Φεβρουαρίου, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2008.
- Κρητικός, Γ., *Έθνος και χώρος: προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.
- Κυριαζή, Ν., *Η Κοινωνιολογική έρευνα- κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, ε' έκδοση, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002.
- Λαζάρου, Σ., *Ελληνική γλυπτική, των Ελλήνων καλλιτεχνών που γεννήθηκαν κατά την περίοδο 1940-1950. Συστηματικοί κατάλογοι, βιογραφικών, εργογραφικών, βιβλιογραφικών στοιχείων, των εργασιών τους*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2002.
- Λε Γκοφ, Ζ., *Ιστορία και μνήμη*, Γ. Κουμπουρλής (μτφ.), Αθήνα: Νεφέλη, 1998.
- Λεοντίδου, Λ., *Πόλεις της σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989.
- Λεοντσίνης, Ν. Γ., *Ιστορία-περιβάλλον και η διδακτική τους*, Αθήνα: Χριστάκης Π. Αθανάσιος, 1999.
- Λεοντσίνης, Ν. Γ., *Διδακτική της ιστορίας: γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις «Ινστιτούτο του Βιβλίου», 2006.
- Λυδάκης, Σ., *Οι Έλληνες γλύπτες: η νεοελληνική γλυπτική, ιστορία-τυπολογία-λεξικό γλυπτών*, Αθήνα: Μέλισσα, 1981.
- Μαντόγλου, Α., *Μνήμες. Ατομικές-Συλλογικές-Ιστορικές*, 3^η Έκδοση, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2009.
- Μαρκάτου, Θ., *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος 1863-1940. Η ζωή και το έργο του*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1992.
- Μαυραγάνη, Μ., *Αντικείμενα του παρελθόντος ή υλική μνήμη: Η κατανάλωση μιας ετερότητας*, Ρ. Μπενβενίστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σελ. 175-191.
- Μουστάκης, Ν., *Νέα Ερυθραία, Βίβλος Γενέσεως*, γ' έκδοση, Αθήνα, 1997.

- Μπακαούκας, Μ., *Τόπος και μνήμη σε αμφισβήτηση*;, Μεταπτυχιακή σπουδαστική εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2010.
- Μπονέτη, Στεφ., *Πόλη και Σύγχρονη τέχνη. Αναμόρφωση και ανανοηματοδότηση του δημόσιου αστικού χώρου μέσα από τη σύγχρονη τέχνη*, Μεταπτυχιακή σπουδαστική εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, 2008.
- Μυκονιάτης, Η., *Ελληνική Τέχνη: Νεοελληνική Γλυπτική*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1996.
- Παπαδημητρίου, Ε. Α., *Οι επιπτώσεις του προγράμματος 'Καλλικράτης' (Ν. 3852/2010) στη δημοτική πολιτιστική πολιτική: Η περίπτωση του Δήμου Κηφισιάς*, Διπλωματική εργασία, Αθήνα: ΕΑΠ, 2013.
- Παπαδοπεράκη, Ασπ., *Περί γλυπτικής*, Δημ. Παπακώστας (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις του Φοίνικα, 2011.
- Παπαδόπουλος, Χ., Δ., Η «άλλη» κληρονομιά: μνήμη, υλικότητα και η τοπογραφία του εμφυλίου στη Πρέσπα, Ρ. Β. Μπούσχοτεν, κ.α. (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008, σελ. 171-195.
- Παπάλας, Πρ., *Ιστορία του Αγάλματος της Ελευθερίας της Μυτιλήνης*, Μυτιλήνη: Εταιρεία Αιολικών Μελετών, β' έκδοση, 2004.
- Παπανικολάου, Μ., Δημόσια γλυπτική και τα συμφραζόμενά της, *Α' Ευρωπαϊκό Συνέδριο: Γλυπτική στην πόλη*, Αθήνα: Εργαστήριο Πλαστικής ΕΜΠ, 1997, σελ. 72-76.
- Παπανικολάου, Μ., *Η Ελληνική Τέχνη του 20^{ου} αιώνα: Ζωγραφική-Γλυπτική*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2006.
- Πατεράκη, Γ., *Κηφισιά 'Η ΚΑΛΛΙΣΤΗ': Μια ζωντανή παρουσία του χτες και του σήμερα*, Αθήνα: Εκδόσεις Γκούμα, 1999.
- Πετσάλης-Διομήδης, Θ., *Δεκατρία χρόνια: από το 1909 στο 1922*, Νεοελληνική Λογοτεχνία, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1964.
- Πολυχρονάτου, Ε., *Εργα τέχνης μεγάλης κλίμακας στον αστικό και φυσικό χώρο. Από τη δεκαετία του '60 έως τον 21^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, 2006.
- Ρήγος, Αλ., Κοντοστάθης, Αχ., *Η συμβολή των προσφύγων του 1922 στην ανάπτυξη της Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Νέας Ερυθραίας, 1996.
- Σιμώνη- Λιόλιου, Μ., *Αρχόντισσα Κηφισιά: Η ρομαντική Ιστορία του χθες έως το 1950*, Κηφισιά: Εφημερίδα Κηφισιά, 2002.
- Σιμώνη- Λιόλιου, Μ., *Τα Οδωνύμια της Κηφισιάς και η ιστορία τους*, Κηφισιά: Εφημερίδα Κηφισιά, 2004.

Σκουζέ, Δ., *Νοσταλγίες: παλιές ιστορίες σαν παραμύθια αληθινά*, Αθήνα: Ελληνική Εκδοτική Εταιρία Α. Ε., 1957.

Σπαθάρης, Σ., *Απομνημονεύματα και η τέχνη του Καραγκιόζη*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, 1978.

Σταυρίδης, Σ., Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη, Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του Χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σελ. 13-36.

Σταυρίδης, Σ., *Μετέωροι χώροι της ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.

Τερζόγλου, Νικ.-Ι., Ιστορία-μνήμη-μνημείο, Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του Χώρου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σελ. 261-283.

Τσιάρα, Σ., *Τοπία της εθνικής μνήμης. Η Δημόσια Γλυπτική στη Μακεδονία*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2000.

Τσιμούρης, Γ., Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των Ρεϊσντεριανών Μικρασιατών προσφύγων, Ρ. Μπενβένιστε, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999, σελ. 211-235.

Φέσσα-Εμμανουήλ, Ε., *Η ιδεολογική Κρίση της Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής 1827-1940*, Αθήνα: Ελένη Φέσσα-Εμμανουήλ, 1987.

Φιλιππίδης, Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος «Μέλισσα», 1984.

Φιλιππίδης, Δ., *Εφήμερη και Αιώνια Αθήνα*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2009.

Χαραλαμπίδης, Α., *Η Τέχνη του Εικοστού Αιώνα*, τόμος III, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1995.

Ξενόγλωσση

Balkin Bach, P., *Public Art in Philadelphia*, Philadelphia, PA: Temple UP, 1992.

Bogart, H., M., *Public Sculpture and the Civic ideal in New York City, 1890-1930*, Chicago: Chicago UP, 1989.

Bruneau, M., Παπουλίδης, Κυρ., *Η μνήμη του Προσφυγικού Ελληνισμού: Τα ανεγερθέντα μνημεία στην Ελλάδα (1936-2004)*, Αθήνα: Κυριακίδης, 2004.

Buchanan, I., Space in the Age of Non-Place, I. Buchanan, G. Lambert (eds), *Deleuze and Space*, Edinburgh: Edinburgh UP, 2005, σελ. 16-36.

Carr, S., Francis, M., Rivlin, G. L., Stone, M. A., *Public Space*, Cambridge: Cambridge UP, 1992.

- Forty, A., Introduction, A. Forty, S. Kűchler (eds), *The Art of Forgetting*, Oxford: Berg with A. Forty, 1999, σελ. 9- 10.
- Gehl, J., Διεθνής εμπειρία, 10^ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο: *Η αρχιτεκτονική και η ελληνική πόλη στον 21^ο αιώνα*, Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, 2002, σελ. 227-236.
- Habermas, J., *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Th. Burger, Fr. Lawrence (trans.), Cambridge, MA: The MIT Press, 1991.
- Hirschon-Φιλιππάκη, R., Μνήμη και ταυτότητα: Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς, Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης, (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν: Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 327-355.
- Hondros, J. L., Η Μ. Βρετανία και τα ελληνικά Τάγματα Ασφαλείας, 1943-1944, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας: Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Χ. Φλάϊσερ, Ν. Σβορώνος (επιμ.), Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, 1990, σελ. 262-276.
- Javeau, C., *Η έρευνα με ερωτηματολόγιο- το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή*», Κ. Τζαννόνε-Τζώρτζη, Αθήνα: Γιώργος Δαρδανός, 1996.
- Lefebvre, H., *The production of space*, Oxford: Blackwell Publishers, 1991.
- Lowenthal, D., *The past is a foreign country*, Cambridge: Cambridge UP, 1985.
- Madanipour, A., *Public and private spaces of the city*, London and New York: Routledge, 2003.
- Michalski, S., *Public Monuments: Art in Political Bondage 1870-1997*, London: Reaktion Books, 1998.
- Mitchell, D., *The Right to the city: Social Justice and the fight for Public Space*, New York: The Guilford Press, 2003.
- Nora, P., *Realms of Memory. The construction of the French Past*, 1, *The Republic*, Paris: Gallimard, 1984.
- Seidman, Ir., *Interviewing as Qualitative Research- A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences*, second edition, New York & London: Teachers College Press, 1998.
- Winter, J., *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Cambridge: Cambridge UP, 2014.
- Young, E., J., *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven and London: Yale UP, 1994.

Περιοδικά-Εφημερίδες

Ανώνυμος, Τα Κούλουμα, *Ακρόπολις*, 5.2.1885, σελ. 3.

Ανώνυμος, Προσφυγική Κίνησις: Τα ανεγερθέντα υπό του Υπουργείου Προνοίας Οικήματα, *Ημερήσιος Τύπος*, 10.1.1930, σελ. 7.

Ανώνυμος, Δεν ψηφίστηκε η μετατόπιση του ηρώου και η βιτρίνα της πόλης παραμένει εστία επικίνδυνη, *Κηφισιά*, 6.3.1967, σελ. 1.

Ανώνυμος, Κοινότης Εκάλης: Διακήρυξις, *Το Βήμα*, 21.5.1968, σελ. 5.

Ανώνυμος, Έγιναν τα εγκαίνια του οικισμού Αιγυπτιωτών Ελλήνων Κηφισιάς, *Κηφισιά*, 7.6.1968, σελ. 4.

Ανώνυμος, Ετήσια εορτή και αποκαλυπτήρια της προτομής του Γεώργιου Διλβόη: Υπό της Αδελφότητος Αλατσατιανών Ν. Ερυθραίας, *Κηφισιά*, 27.11.1969, σελ. 3.

Ανώνυμος, Υπό των Αλατσατιανών Ν. Ερυθραίας: Ετοποθετήθη αναμνηστική στήλη για τους σφαγιασθέντας της Μ. Ασίας, *Κηφισιά*, 12.11.1972, σελ. 1.

Ανώνυμος, Τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ι. Μεταξά στην Πλ. Ζηρινείου, *Κηφισιά*, 31.1.1973, σελ. 1.

Ανώνυμος, Αποκαλυπτήρια της προτομής Κωνστ. Α. Κτενά, *Κηφισιά*, 27.6.1978, σελ. 2.

Ανώνυμος, Αποκαλυπτήρια Ν. Πλαστήρα, *Κηφισιά*, 3.10.1978, σελ. 4.

Ανώνυμος, Ανδριάντας του Παύλου Μελά στο Κεφαλάρι, *Κηφισιά*, Ιούνιος 1981, σελ. 1.

Ανώνυμος, Μνημείο της Εθνικής Αντίστασης στη Νέα Ερυθραία, *Κηφισιά*, 26.1.2001, σελ. 2.

Βαλάτα- Τσιάμα, Ε., Η μαρτυρία του πρόσφυγα Φώτη Βαρδαξή: Από την Ερυθραία της Μικράς Ασίας στη Νέα Ερυθραία Αττικής, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 24.11.2013. Ανακτήθηκε 8 Απριλίου 2016, από

<http://www.enet.gr/?i=issue.el.home&date=2013-11-24&s=istorika>.

Βέμη, Μπ., Μνημεία και εκπαίδευση: Η συμβολή των δασκάλων, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Τεύχος 56, Σεπτέμβριος 1995, σελ. 55-60. Ανακτήθηκε 24 Μαΐου 2016, από

<http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/56-6.pdf>.

Γιοκαρίνης, Ν., Οι ανδριάντες: Οι μαρμαρίνοι άνθρωποι, *Ελεύθερον Βήμα*, 13.11.1933, σελ. 1.

Ενεπεκίδης, Π. Κ., Η μαγευτική Κηφισιά έναν αιώνα πριν: Ο Γερμανός συγγραφέας Πάουλ Ελσνερ περιγράφει τη ζωή στο ιστορικό θέρετρο, *Η Καθημερινή*, 21.5.2000, σελ. 39.

Καραγιάννης, Τ., Το χρονικό της Ελληνικής Ταξιαρχίας, *Ενημέρωση- Δελτίο Επικοινωνίας του Συνδέσμου Αποφοίτων Αβερωφείου Σχολής Αλεξανδρείας*, Τεύχος 50, τριμηνιαία έκδοση Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος, 2006, σελ. 6-8. Ανακτήθηκε 3 Απριλίου 2016, από <http://www.saasa.gr/downloads/ENHMEROSH50.pdf>.

Καραφωτίου, Ν., 1940, «Εν Μετώπῳ», *Αμαρυσία*, Οκτώβριος 2013. Ανακτήθηκε 26 Ιουνίου 2016, από

<http://www.amarysia.gr/component/content/article/99-ar8brasxolia/new81/53803-1940-1-r?showall=1&limitstart.>

Καραφωτίου, Ν., Ιστορικό αφιέρωμα με αφορμή την εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου: Μνημεία-Ανδριάντες-Αγάλματα στη Νέα Ερυθραία, *Αμαρυσία*, 25.3.2016, σελ. 10-11.

Κενανίδου, Μ., Σύγχρονη τέχνη και Δημόσιος χώρος, *Intellectum- Περιοδική έκδοση στοχασμού*, Τεύχος 04, Μάιος 2008, σελ. 35-40. Ανακτήθηκε 29 Νοεμβρίου 2015, από http://www.intellectum.org/articles/issues/intellectum4/ITL04P035040_Sygxroni_texni.pdf.

Μαργαρίτης, Γ., Οι περιπέτειες του ηρωικού θανάτου: 1912-1920, *Μνήμων*, Τόμος 12, 1989, σελ. 89-116.

Μαρκάτου, Δ., Υπαίθρια γλυπτά 1843-1940: Μνημεία, Ηρώα, ανδριάντες φιλελλήνων, ευεργετών, πολιτικών και διακοσμητικά γλυπτά, στο ένθετο *ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ* της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, 25.10.1998, σελ. 10-15.

Ματθιόπουλος, Ευγ., Το μνημείο του Αγνώστου... γλύπτη: Το συμβολικό μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη και η σκανδαλώδης ιστορία του, στο ένθετο *ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ* της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, 25.10.1998, σελ. 20-22.

Μαυρομιχάλη, Ευθ., Γλύπτες του περασμένου αιώνα: Πρόσωπα, δραστηριότητες και καλλιτεχνικοί προσανατολισμοί της ελληνικής γλυπτικής του 19^{ου} αι., στο ένθετο *ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ* της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, 25.10.1998, σελ. 6-9.

Μπόλης, Γ., Η περιπέτεια ενός αγάλματος: Ο ανδριάντας του Γλάδστονα, μια καλλιτεχνική αντιμαχία στην Αθήνα του 19^{ου} αι., στο ένθετο *ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ* της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, 25.10.1998, σελ. 16-17.

Μπολωνάκη, Στ., Πόσο δημόσια είναι η δημόσια τέχνη;, *Η Αυγή*, 06.04.2014. Ανακτήθηκε 29 Νοεμβρίου 2015, από

<http://www.avgi.gr/article/2224042/poso-dimosia-einai-i-dimosia-texni->

Μυκονιάτης, Η., Οι ανδριάντες του Ρήγα και του Γρηγορίου Ε' στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου της Αθήνας και το πρώτο κοινό τους, *Ελληνικά* 35, 1984, σελ. 355-370.

Σκαλτσογιάννης, Π., Ο ανδριάς του Παύλου Μελά, *Κηφισιά*, Ιούνιος 1981, σελ. 3.

Χριστοδούλου, Κ., Οι πρόσφυγες αφηγούνται τις ιστορίες τους. Θα τις ακούσεις;, *news247*, 20.06.2014. Ανακτήθηκε 21 Ιουνίου 2016, από

<http://news247.gr/eidiseis/afieromata/oi-prosfyges-afhgountai-tis-istories-toys-tha-tis-akouseis.2854408.html>.

Leighninger, D. R., JR., Cultural Infrastructure: The legacy of New Deal Public Space, *Journal of Architectural Education* 49: 4, (May 1996), p.p. 226-236.

Phillips, P., Temporality and Public Art, *Art Journal* 48: 4, Critical issues in Public Art (Winter 1989), p.p. 295-304.

Συνεντεύξεις

Βάρσος, Β., πρώην Δήμαρχος Κηφισιάς, στις 7.3.2016.

Καραφωτίου, Ν., πρώην Αντιδήμαρχος Νέας Ερυθραίας, στις 9.3.2016.

Μαρτάκης, Κυρ., Πρόεδρος της Ένωσης Μικρασιατών Νέας Ερυθραίας, στις 11.3.2016.

Μπομπάκου, Αντ., Πρόεδρος του Συλλόγου Αλατσατιανών Νέας Ερυθραίας, στις 11.3.2016.

Οικονομίδης, Γ., Πρόεδρος του Συνεταιρισμού Αιγυπτιωτών Κηφισιάς, στις 7.3.2016.

Ραυτόπουλος, Πάν., Δημοτικός Σύμβουλος Κηφισιάς, στις 11.3.2016.

Αρχεία

Αρχείο Δήμου Κηφισιάς (Ανέκδοτο & Δημοσιευμένο)

Αρχείο Δήμου Νέας Ερυθραίας (Ανέκδοτο)

Αρχείο Κοινότητας Εκάλης (Ανέκδοτο)

Διαδικτυακοί τόποι

Ιστορικό Συνδέσμου Αιγυπτιωτών Ελλήνων. Ανακτήθηκε 9 Απριλίου 2016, από <http://www.synaige.gr/%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%B3%CE%B7/%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B4%CE%AD%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%85/>.

Επίσημος ιστότοπος του Δήμου Κηφισιάς. Τελευταία ανάκτηση 13 Ιουνίου 2016, από <http://www.kifissia.gr/main/portal/default>.

Μνήμες, Αλησμόνητες Πατρίδες (φωτογραφικό αρχείο). Ανακτήθηκε 21 Ιουνίου 2016, από <http://diasporic.org/mnimes/archives/afthentikes-martiries-orfanon-prosfigon>.

Ηλεκτρονική εφημερίδα *Πρώτο Θέμα* (φωτογραφικό αρχείο), 26.10.2015. Ανακτήθηκε 21 Ιουνίου 2016, από <http://www.protothema.gr/greece/article/521448/giounker-an-den-kanoume-kati-oi-prosfuges-tha-pethainoun-sto-dromo-apo-to-kruo/>.

Ηλεκτρονική εφημερίδα *Τα Νέα* (φωτογραφικό αρχείο), 19.11.2015. Ανακτήθηκε 21 Ιουνίου 2016, από <http://www.tanea.gr/news/greece/article/5312431/ierwnymos-oloi-aytoi-oi-prosfyges-proekypsan-apo-tis-dikes-mas-energeies/>.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Ι

Εικόνες των δημόσιων γλυπτών στο Δήμο Κηφισιάς:

Εικόνα 1: Πορτρέτο Θεόδωρου Δηλιγιάννη (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 2: Προτομή Μενάνδρου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 3: Μνημείο Εθνικής Αντίστασης 1940-1944 (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 4: Προτομή Αρχιμανδρίτη Αμβρόσιου Περρή (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 5: Προτομή Κωνσταντίνου Α. Κτενά (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 6: Προτομή Κωνσταντίνου Τσάτσου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 7: Μαρμαρίνη αναθηματική στήλη εις μνήμην Ελλήνων Προσκόπων και Οδηγών Αιγύπτου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 8: Μαρμαρίνη αναθηματική στήλη για τους Ευεργέτες –Ιδρυτές Σχολείων– και τους δασκάλους που συνέβαλαν στην των Ελλήνων παιδεία στην Αίγυπτο (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 9: Προτομή Γεώργιου Διλβόη (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 10: Ανδριάντας Γεωργίου Παπανδρέου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 11: Μνημείο της Μάνας (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 12: Προτομή του Βασιλέως Παύλου του Α' (προσωπικό αρχείο)

Παράρτημα II
Ερωτηματολόγιο έρευνας:

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ:
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

«Συμβολικά τοπία μνήμης: Η Δημόσια Γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς»

Το ακόλουθο ερωτηματολόγιο, είναι μέρος της έρευνας που γίνεται στα πλαίσια της διπλωματικής εργασίας με τίτλο «Συμβολικά τοπία μνήμης: Η Δημόσια Γλυπτική στο Δήμο Κηφισιάς», του ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Πολιτισμός» του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου. Σκοπός του ερωτηματολογίου είναι η καταγραφή των απόψεων σε θέματα που αφορούν τα δημόσια μνημεία στον ευρύτερο Δήμο Κηφισιάς-Νέας Ερυθραίας-Εκάλης. Πιο συγκεκριμένα διερευνώνται οι στάσεις και οι αντιλήψεις των κατοίκων για τον κοινωνικό ρόλο των δημόσιων μνημείων, ως φορέα μηνυμάτων και πολιτισμικών αξιών.

Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει είκοσι τρεις (23) ερωτήσεις. Τα όποια προσωπικά στοιχεία, σας ζητούμε να συμπληρώσετε, θα χρησιμοποιηθούν μόνο για ερευνητικούς σκοπούς. Η συμβολή σας κρίνεται πολύτιμη για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας και σας παρακαλούμε να απαντήσετε σε όλες τις ερωτήσεις.

Για οποιαδήποτε διευκρίνιση χρειαστείτε, είμαι στη διάθεσή σας στην ηλεκτρονική διεύθυνση: kalliopi_drossou@yahoo.gr.

Σας ευχαριστούμε εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας και τον πολύτιμο χρόνο που θα διαθέσετε.

Με εκτίμηση,
Καλλιόπη Δρόσου

Αρ. Ερωτηματολογίου:

Ημερομηνία:

[Απαντήστε επισημαίνοντας με ☒ μία μόνο επιλογή στις παρακάτω ερωτήσεις]

1. Φύλο:

Ανδρας ☐
Γυναίκα ☐

2. Ηλικία:

18-30	☐
31-40	☐
41-50	☐
51-60	☐
61-70	☐
71 και άνω	☐

3. Μορφωτικό επίπεδο: Σημειώστε το ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης που έχετε λάβει από τα αναφερόμενα.

Απόφοιτος Δημοτικού	☐
Απόφοιτος Γυμνασίου	☐
Απόφοιτος Λυκείου	☐
Απόφοιτος ΑΕΙ	☐
Απόφοιτος ΤΕΙ	☐
Κάτοχος Μεταπτυχιακού	☐
Κάτοχος Διδακτορικού	☐
Άλλο.....	☐

4. Επαγγελματική κατάσταση:

Άνεργος	☐
Δημόσιος Υπάλληλος	☐
Ιδιωτικός Υπάλληλος	☐
Ελεύθερος Επαγγελματίας	☐
Φοιτητής/τρια	☐
Συνταξιούχος	☐
Οικιακά	☐
Άλλο.....	☐

5. Κατοικείτε όλη τη ζωή σας στο δήμο;

Ναι	☐
Όχι	☐

6. Αν όχι, πόσα έτη κατοικείτε στην περιοχή;.....

7. Με ποια από τις κάτωθι έννοιες συνδέετε απευθείας το δημόσιο χώρο; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Πολυπολιτισμικότητα (μετανάστες)	☐
Δράσεις (πολιτιστικές, κοινωνικές)	☐
Βανδαλισμοί	☐
Υποβάθμιση (έλλειψη πρασίνου, σκουπίδια)	☐
Έργα τέχνης (γλυπτά, μνημεία)	☐
Άλλο.....	☐
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	☐

8. Με ποια από τις κάτωθι έννοιες συνδέετε απευθείας τη δημόσια τέχνη; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Εξωραϊσμός αστικού τοπίου	☐
Ελεύθερη πρόσβαση	☐
Ποικίλες ερμηνείες/νοήματα	☐
Χρηματοδότηση (κρατική ή ιδιωτική)	☐
Εναρμόνιση με το χώρο	☐

Άλλο.....
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

9. Συμφωνείτε με την άποψη ότι μια πραγματική δημόσια τέχνη προϋποθέτει την ενεργό διάδραση των καλλιτεχνών με την κοινωνία; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ναι	☐
Όχι	☐
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	☐

10. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του γλυπτού με ιστορικές αναφορές στο δημόσιο χώρο; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Εξωραϊσμός αστικού τοπίου	☐
Μυθοποίηση προσώπων και γεγονότων	☐
Ηθικό χρέος προς τις παρελθούσες γενιές	☐
Διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς (αξίες)	☐
Σύνδεση με τοπική ιστορία	☐

Άλλο.....
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

11. Θεωρείτε αναγκαία την παρουσία ενός τέτοιου γλυπτού στην πόλη σας; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ναι	☐
Όχι	☐
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	☐

12. Θα θέλατε να έχετε λόγο στη λήψη των αποφάσεων για την επιλογή και την τοποθέτησή του στο χώρο που σας περιβάλλει; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ναι	☐
Όχι	☐
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	☐

13. Αν ναι, με ποιον τρόπο; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ανοικτή δημόσια ψηφοφορία
Κλειστή ψηφοφορία (κάλπη)
Αποστολή email στο δήμο
Μέσω εφαρμογής σε κινητό

Άλλο.....

ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ

14. Αναφορικά με τα μηνύματα (μορφή, περιεχόμενο-συμβολισμοί) που ένα μνημείο ενσωματώνει, αφιερώνετε γενικά χρόνο στην κατανόησή τους; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ναι

Όχι

ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ

15. Τι αποτελεί για εσάς ανασταλτικό παράγοντα στη συνολική κατανόηση ενός μνημείου; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν

Έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα

Ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία

Ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο

Ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο

Άλλο.....

ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ

16. Παρατηρείστε για λίγο τα παρακάτω μνημεία:

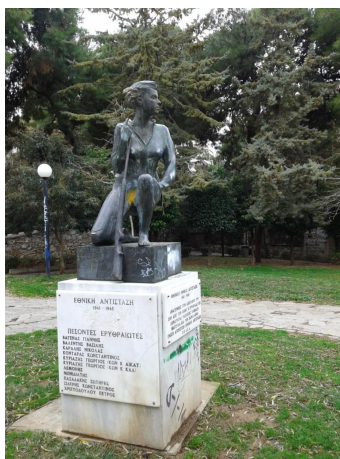
Ανδριάντας Παύλου Μελά

Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα

Μνημείο Μικρασιατών

Μνημείο Εθνικής Αντίστασης

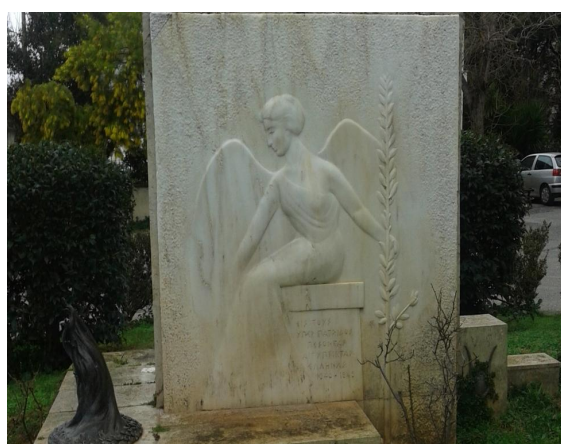
Ηρώο Κηφισιάς

Ηρώο Νέας Ερυθραίας

Ηρώο Εκάλης

Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών

17. Ποιο από τα μνημεία θεωρείτε το πιο όμορφο κατά την αισθητική σας; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ανδριάντας Παύλου Μελά
Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα
Μνημείο Μικρασιατών
Μνημείο Εθνικής Αντίστασης
Ηρώο Κηφισιάς
Ηρώο Νέας Ερυθραίας
Ηρώο Εκάλης
Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών
ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ

18. Τι απεικονίζει το μνημείο που επιλέξατε στην προηγούμενη ερώτηση (μορφή, περιεχόμενο-συμβολισμοί);

.....

.....

19. Κατανοείτε τα παραπάνω μνημεία στο σύνολό τους σε ποια ιστορική περίοδο αναφέρονται; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ναι ☐
 Όχι ☐
 ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

20. Μπορείτε να τα συνδέσετε με όψεις της ιστορίας της πόλης της Κηφισιάς για τη χρονική περίοδο που αυτά αποτυπώνουν; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ναι ☐
 Όχι ☐
 ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

21. Πώς θα μπορούσαν τα συγκεκριμένα μνημεία να συμβάλουν στην καλλιέργεια του ενδιαφέροντός σας για την τοπική ιστορία; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Ξεναγήσεις ☐
 Σχολική εκπαίδευση ☐
 Τοπικές πολιτιστικές δράσεις ☐
 Εκπαιδευτικά προγράμματα ☐
 Πληροφοριακό φυλλάδιο ☐

Άλλο.....
 ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

22. Τι θα αποτελούσε εμπόδιο στην επιθυμία σας για παρακολούθηση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος στο χώρο των μνημείων; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Μακρά διάρκεια του προγράμματος ☐
 Υποδομές για επισκέπτες στο χώρο ☐
 Δυνατότητα πρόσβασης ΑΜΕΑ ☐
 Εργασία-άλλες υποχρεώσεις ☐
 Λόγοι-προβλήματα υγείας ☐

Άλλο.....
 ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

23. Ποιο θεωρείτε τελικά το όφελος της ανάδειξης των προαναφερθέντων μνημείων στον τόπο σας; Επιλέξτε μία μόνο απάντηση.

Κατανόηση ιστορικών γεγονότων/προσώπων ☐
 Ενδυνάμωση εθνικού αισθήματος ☐
 Σύνδεση με παρόν (διαχρονικές αξίες) ☐
 Ενδιαφέρον για τον τόπο και τα κοινά ☐
 Αποδοχή της διαφορετικότητας ☐

Άλλο.....
 ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ ☐

Παράρτημα III
Πίνακες συχνοτήτων:

Φύλο

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Άνδρας	139	40,8	40,8	40,8
	Γυναίκα	202	59,2	59,2	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Ηλικία

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	18-30	15	4,4	4,4	4,4
	31-40	48	14,1	14,1	18,5
	41-50	74	21,7	21,7	40,2
	51-60	60	17,6	17,6	57,8
	61-70	70	20,5	20,5	78,3
	71+	74	21,7	21,7	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Μορφωτικό επίπεδο

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Απόφοιτος Δημοτικού	28	8,2	8,2	8,2
	Απόφοιτος Γυμνασίου	12	3,5	3,5	11,7
	Απόφοιτος Λυκείου	85	24,9	24,9	36,6
	Απόφοιτος ΑΕΙ	110	32,3	32,3	68,9
	Απόφοιτος ΤΕΙ	42	12,3	12,3	81,2
	Κάτοχος Μεταπτυχιακού	39	11,4	11,4	92,6
	Κάτοχος Διδακτορικού	7	2,1	2,1	94,7
	Άλλο	18	5,3	5,3	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Επαγγελματική κατάσταση

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Άνεργος	19	5,6	5,6	5,6
	Δημόσιος Υπάλληλος	92	27,0	27,1	32,7
	Ιδιωτικός	33	9,7	9,7	42,4

	Υπάλληλος				
	Ελεύθερος Επαγγελματίας	32	9,4	9,4	51,8
	Φοιτητής/τρια	4	1,2	1,2	53,0
	Συνταξιούχος	131	38,4	38,5	91,5
	Οικιακά	22	6,5	6,5	98,0
	Άλλο	7	2,1	2,1	100,0
	Σύνολο	340	99,7	100,0	
Δεν απάντησαν		1	0,3		
Σύνολο		341	100,0		

Μόνιμη διανομή

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	153	44,9	44,9	44,9
	Όχι	188	55,1	55,1	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Ποσοστό ανταπόκρισης στην ανοικτή ερώτηση 6

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Απάντησαν	155	82,4	82,4	82,4
	Δεν απάντησαν	33	17,6	17,6	100,0
Σύνολο		188	100,0	100,0	

Έτη κατοίκησης

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	≥ 20	93	60,0	60,0	60,0
	< 20	62	40,0	40,0	100,0
Σύνολο		155	100,0	100,0	

Δημόσιος χώρος

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Πολυπολιτισμικότητα	8	2,3	2,4	2,4
	Δράσεις	192	56,3	56,5	58,9
	Βανδαλισμοί	8	2,3	2,4	61,3
	Υποβάθμιση	59	17,3	17,4	78,7
	Έργα τέχνης	37	10,9	10,9	89,6
	Άλλο	21	6,2	6,2	95,8
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	15	4,4	4,4	100,0
Σύνολο		340	99,7	100,0	
Δεν απάντησαν		1	0,3		

Σύνολο	341	100,0		

Δημόσια τέχνη

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Εξωραϊσμός αστικού τοπίου	104	30,5	30,7	30,7
	Ελεύθερη πρόσβαση	75	22,0	22,1	52,8
	Ποικίλες ερμηνείες/νοήματα	68	19,9	20,1	72,9
	Χρηματοδότηση	11	3,2	3,2	76,1
	Εναρμόνιση με το χώρο	64	18,8	18,9	95,0
	Άλλο	8	2,3	2,4	97,4
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	9	2,6	2,7	100,0
Σύνολο		339	99,4	100,0	
Δεν απάντησαν		2	0,6		
Σύνολο		341	100,0		

Σχέση καλλιτέχνη-κοινωνίας

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	303	88,9	89,1	89,1
	Όχι	21	6,2	6,2	95,3
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	16	4,7	4,7	100,0
Σύνολο		340	99,7	100,0	
Δεν απάντησαν		1	0,3		
Σύνολο		341	100,0		

Ρόλος της δημόσιας γλυπτικής

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Εξωραϊσμός αστικού τοπίου	25	7,3	7,4	7,4
	Μυθοποίηση προσώπων/γεγονότων	16	4,7	4,7	12,1
	Ηθικό χρέος προς τις παρελθούσες γενιές	81	23,8	23,9	36,0
	Διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς	126	37,0	37,2	73,2
	Σύνδεση με τοπική ιστορία	86	25,2	25,4	98,6

	Άλλο	2	0,6	0,6	99,2
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	3	0,9	0,9	100,0
Σύνολο		339	99,4	100,0	
Δεν απάντησαν		2	0,6		
Σύνολο		341	100,0		

Αναγκαιότητα της δημόσιας γλυπτικής

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	318	93,3	93,3	93,3
	Όχι	17	5,0	5,0	98,3
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	6	1,8	1,8	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Κοινωνική συμμετοχή στις αποφάσεις για τα δημόσια μνημεία

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	258	75,7	75,7	75,7
	Όχι	66	19,4	19,4	95,1
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	17	5,0	5,0	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Τρόποι συμμετοχής

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ανοικτή ψηφοφορία	104	30,5	40,5	40,5
	Κλειστή ψηφοφορία	23	6,7	8,9	49,4
	Αποστολή email στο δήμο	98	28,7	38,1	87,5
	Μέσω εφαρμογής σε κινητό	29	8,5	11,3	98,8
	Άλλο	1	0,3	0,4	99,2
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	2	0,6	0,8	100,0

Σύνολο	257	75,4	100,0	
Δεν απάντησαν	84	24,6		
Σύνολο	341	100,0		

Αφιέρωση χρόνου κατανόησης των δημόσιων μνημείων

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	284	83,3	84,3	84,3
	Όχι	45	13,2	13,4	97,7
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	8	2,3	2,4	100,0
Σύνολο		337	98,8	100,0	
Δεν απάντησαν		4	1,2		
Σύνολο		341	100,0		

Δυσκολίες κατανόησης των δημόσιων μνημείων

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Έλλειψη ενδιαφέροντος για το παρελθόν	62	18,2	18,3	18,3
	Έλλειψη σύνδεσης με το σήμερα	31	9,1	9,2	27,5
	Ελάχιστα επεξηγηματικά στοιχεία	112	32,8	33,1	60,6
	Ασύνδετο με τον περιβάλλοντα χώρο	65	19,1	19,2	79,8
	Ορατό μόνο από συγκεκριμένο σημείο	47	13,8	13,9	93,7
	Άλλο	11	3,2	3,3	97,0
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	10	2,9	3,0	100,0
Σύνολο		338	99,1	100,0	
Δεν απάντησαν		3	0,9		
Σύνολο		341	100,0		

Ωραιότερο αισθητικά δημόσιο μνημείο στην Κηφισιά

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ανδριάντας Παύλου Μελά	60	17,6	17,8	17,8
	Ανδριάντας Νικολάου Πλαστήρα	9	2,6	2,7	20,5
	Μνημείο Μικρασιατών	15	4,4	4,4	24,9
	Μνημείο Εθνικής Αντίστασης	87	25,5	25,7	50,6
	Ηρώο Κηφισιάς	137	40,2	40,5	91,1
	Ηρώο Νέας Ερυθραίας	3	0,9	0,9	92,0
	Ηρώο Εκάλης	13	3,8	3,8	95,8
	Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών	9	2,6	2,7	98,5
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	5	1,5	1,5	100,0
Σύνολο		338	99,1	100,0	
Δεν απάντησαν		3	0,9		
Σύνολο		341	100,0		

Ποσοστό ανταπόκρισης στην ανοικτή ερώτηση 18

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Απάντησαν	239	70,1	70,1	70,1
	Δεν απάντησαν	102	29,9	29,9	100,0
Σύνολο		341	100,0	100,0	

Κατηγορίες με βάση τις απαντήσεις του δείγματος

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Μνημόνευση ιστορικών στιγμών/προσώπων	90	37,6	37,6	37,6
	Εθνικές αξίες/υψηλά ιδανικά	60	25,1	25,1	62,7
	Σύνδεση με παρόν	40	16,8	16,8	79,5
	Προσωπικές μνήμες/συναισθήματα	13	5,4	5,4	84,9
	Καλλιέργεια αισθητικού κριτηρίου	14	5,9	5,9	90,8

	Διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς	5	2,1	2,1	92,9
	Σύνδεση με τοπική ιστορία	9	3,8	3,8	96,7
	Κανένας συμβολισμός	8	3,3	3,3	100,0
Σύνολο		239	100,0	100,0	

Κατανόηση ιστορικής περιόδου

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	246	72,1	72,4	72,4
	Όχι	70	20,5	20,6	93,0
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	24	7,0	7,1	100,0
Σύνολο		340	99,7	100,0	
Δεν απάντησαν		1	0,3		
Σύνολο		341	100,0		

Σύνδεση μνημείων με τοπική ιστορία

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ναι	177	51,9	52,4	52,4
	Όχι	119	34,9	35,2	87,6
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	42	12,3	12,4	100,0
Σύνολο		338	99,1	100,0	
Δεν απάντησαν		3	0,9		
Σύνολο		341	100,0		

Τρόποι ανάδειξης των δημόσιων μνημείων

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Ξεναγήσεις	79	23,2	23,4	23,4
	Σχολική εκπαίδευση	66	19,4	19,6	43,0
	Τοπικές πολιτιστικές δράσεις	92	27,0	27,3	70,3

	Εκπαιδευτικά προγράμματα	47	13,8	13,9	84,2
	Πληροφοριακό φυλλάδιο	45	13,2	13,4	97,6
	Άλλο	5	1,5	1,5	99,1
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	3	0,9	0,9	100,0
Σύνολο		337	98,8	100,0	
Δεν απάντησαν		4	1,2		
Σύνολο		341	100,0		

Δυσκολίες παρακολούθησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Μακρά διάρκεια προγράμματος	79	23,2	23,4	23,4
	Υποδομές για επισκέπτες	47	13,8	13,9	37,3
	Δυνατότητα πρόσβασης ΑΜΕΑ	14	4,1	4,2	41,5
	Εργασία-άλλες υποχρεώσεις	128	37,5	38,0	79,5
	Λόγοι-προβλήματα υγείας	37	10,9	11,0	90,5
	Άλλο	27	7,9	8,0	98,5
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	5	1,5	1,5	100,0
Σύνολο		337	98,8	100,0	
Δεν απάντησαν		4	1,2		
Σύνολο		341	100,0		

Οφέλη ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στην Κηφισιά

		Συχνότητα	Ποσοστό	Έγκυρο ποσοστό	Αθροιστικό Ποσοστό
Έγκυρα	Κατανόηση ιστορικών γεγονότων/προσώπων	137	40,2	40,5	40,5
	Ενδυνάμωση εθνικού αισθήματος	55	16,1	16,3	56,8
	Σύνδεση με παρόν	68	19,9	20,1	76,9
	Ενδιαφέρον για τον τόπο και τα κοινά	69	20,2	20,4	97,3
	Αποδοχή της διαφορετικότητας	4	1,2	1,2	98,5
	Άλλο	2	0,6	0,6	99,1
	ΔΕΝ ΞΕΡΩ/ ΔΕΝ ΑΠΑΝΤΩ	3	0,9	0,9	100,0
Σύνολο		338	99,1	100,0	
Δεν απάντησαν		3	0,9		
Σύνολο		341	100,0		

Παράρτημα IV

Κατάλογος εικόνων, διαγραμμάτων και πινάκων:

Εικόνες:

Εικόνα 1: Ο ανδριάντας του Παύλου Μελά (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 2: Επιγραφή πάνω στη βάση του ανδριάντα (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 3: Ο ανδριάντας του Νικόλαου Πλαστήρα (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 4: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στη βάση του ανδριάντα (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 5: Μνημείο Μικρασιατών (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 6: Επιγραφή στη δυτική πλευρά του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 7: Εντοιχισμένο χάλκινο ανάγλυφο στο κάτω μέρος της μαρμάρινης στήλης (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 8: Μνημείο Εθνικής Αντίστασης (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 9: Επιγραφή πάνω στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 10: Ηρώο Κηφισιάς (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 11: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 12: Επιδαπέδιες μαρμάρινες πλάκες με ονόματα πεσόντων Κηφισιωτών, τοποθετημένες δίπλα στο Ηρώο (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 13: Ηρώο Νέας Ερυθραίας (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 14: Επιγραφή πάνω σε μαρμάρινη πλακέτα τοποθετημένη στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 15: Ηρώο Εκάλης (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 16: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στη βάση του μνημείου (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 17: Μνημείο Πεσόντων Αιγυπτιωτών 1940-1945 (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 18: Εγχάρακτη επιγραφή πάνω στο μνημείο (προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 19: Παιδιά που λαμβάνουν τρόφιμα από την Επιτροπή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στο χωριό Θυμανά στη Χίο το 1922. Πηγή: Μνήμες, Αλησμόνητες Πατρίδες

Εικόνα 20: Προσφυγόπουλα από τη Σμύρνη το 1922, συλλογή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Πηγή: Μνήμες, Αλησμόνητες Πατρίδες

Εικόνα 21: Οικογένεια προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922 στην Ελλάδα, συλλογή του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Πηγή: Μνήμες, Αλησμόνητες Πατρίδες

Εικόνα 22: Πρόσφυγες βγαίνουν με δάκρυα στα μάτια στη Λέσβο το 2015. Πηγή: Πρώτο Θέμα

Εικόνα 23: Το μικρό προσφυγόπουλο μόλις έφτασε στη Λέσβο με τους γονείς του, οι οποίοι το έβαλαν να καθίσει μπροστά από ένα σωρό από σωσίβια το 2015. Πηγή: Πρώτο Θέμα

Εικόνα 24: Ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος προσφέρει βοήθεια στους πρόσφυγες στο νησί της Σάμου το 2015, Φώτο: Χρήστος Μπόνης. Πηγή: Τα Νέα

Εικόνα 25: Κατάλογος του Δήμου Κηφισιάς με ημερομηνία 23-11-45, σχετικά με τους θανάτους από βομβαρδισμούς συμμαχικών αεροπλάνων κατά τη διάρκεια της Κατοχής και των Δεκεμβριανών. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 26: Κλητήριο σημείωμα του δημάρχου με ημερομηνία 11-8-44, το οποίο στάλθηκε κατ' εντολήν των γερμανικών αρχών. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 27: Διάβημα της κοινότητας προς το γερμανικό φρουραρχείο με ημερομηνία 30-8-41, σχετικά με την εξασφάλιση των κινητών περιουσιακών στοιχείων στις επιταγμένες από τους Γερμανούς οικίες. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 28: Εσωτερικό σημείωμα της Νομαρχίας Αττικοβοιωτίας προς την κοινότητα με ημερομηνία 2-8-41, σχετικά με αντίποινες πράξεις των γερμανικών αρχών. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Εικόνα 29: Έγγραφο του αστυνομικού τμήματος προς την κοινότητα με ημερομηνία 16-6-41. Οι κάτοικοι της Κηφισιάς καλούνται να παραδώσουν όσα λάφυρα πολέμου κατέχουν. Πηγή: Αρχείο Δήμου Κηφισιάς

Διαγράμματα:

Διάγραμμα 1: το φύλο του δείγματος

Διάγραμμα 2: η ηλικία του δείγματος

Διάγραμμα 3: το μορφωτικό επίπεδο του δείγματος

Διάγραμμα 4: η επαγγελματική κατάσταση του δείγματος

Διάγραμμα 5: η μόνιμη διαμονή του δείγματος

Διάγραμμα 6: το ποσοστό ανταπόκρισης του δείγματος στην ανοικτή ερώτηση 6

Διάγραμμα 7: τα έτη κατοίκησης του δείγματος στην περιοχή

Διάγραμμα 8: η εννοιολόγηση του δημόσιου χώρου

Διάγραμμα 9: η εννοιολόγηση της δημόσιας τέχνης

Διάγραμμα 10: η σημαντικότητα επικοινωνίας καλλιτεχνών-κοινωνίας

Διάγραμμα 11: ο ρόλος των μνημείων σε δημόσιους χώρους

Διάγραμμα 12: η αναγκαιότητα παρουσίας των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς

Διάγραμμα 13: ο βαθμός συμμετοχής του δείγματος στις αποφάσεις επιλογής και τοποθέτησης δημόσιων μνημείων στην περιοχή

Διάγραμμα 14: ο τρόπος συμμετοχής του δείγματος στις αποφάσεις για τα δημόσια μνημεία

Διάγραμμα 15: ο βαθμός αφιέρωσης χρόνου του δείγματος στην κατανόηση των δημόσιων μνημείων

Διάγραμμα 16: οι ανασταλτικοί παράγοντες κατανόησης των δημόσιων μνημείων

Διάγραμμα 17: το ωραιότερο αισθητικά δημόσιο μνημείο στο Δήμο Κηφισιάς

Διάγραμμα 18: το ποσοστό ανταπόκρισης του δείγματος στην ανοικτή ερώτηση 18

Διάγραμμα 19: οι κατηγορίες με βάση τις απαντήσεις του δείγματος

Διάγραμμα 20: ο βαθμός κατανόησης της ιστορικής περιόδου των δημόσιων μνημείων της Κηφισιάς

Διάγραμμα 21: ο βαθμός σύνδεσης μνημείων-μνήμης-τοπικής ιστορίας

Διάγραμμα 22: οι τρόποι ανάδειξης των δημόσιων μνημείων

Διάγραμμα 23: οι δυσκολίες παρακολούθησης εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο χώρο των μνημείων

Διάγραμμα 24: τα οφέλη ανάδειξης των δημόσιων μνημείων στο Δήμο Κηφισιάς

Πίνακες:

Πίνακας 1: συσχέτιση ηλικίας & δυσκολίες κατανόησης δημόσιων μνημείων

Πίνακας 2: συσχέτιση ηλικίας & συμβολισμών δημόσιων μνημείων

Πίνακας 3: συσχέτιση εκπαίδευσης & αφιέρωσης χρόνου στα δημόσια μνημεία

Πίνακας 4: συσχέτιση εκπαίδευσης & κατανόησης ιστορικής περιόδου

Πίνακας 5: συσχέτιση εκπαίδευσης & σύνδεσης μνημείων με τοπική ιστορία

Πίνακας 6: συσχέτιση μόνιμης διαμονής & δυσκολίες κατανόησης δημόσιων μνημείων

Πίνακας 7: συσχέτιση μόνιμης διαμονής & σύνδεσης μνημείων με τοπική ιστορία

Πίνακας 8: συσχέτιση ετών κατοίκησης & κατανόησης ιστορικής περιόδου

Πίνακας 9: συσχέτιση ετών κατοίκησης & σύνδεσης μνημείων με τοπική ιστορία